

15
К 24

Ивазифақият қалити

Дейл КАРНЕГИ

Ўз-ўзига ишонч
ҳосил қилиш ва **ОММА**
олдида сўзлаш санъати

Кўпчилик
ҳузуридаги ҳаяжон
Ёзув – руҳият
ифодаси
Хотирани
мустаҳкамлаш
Генри Форд
тавсиялари

Dale Carnegie

ДЕЙЛ КАРНЕГИ

ЎЗ-ЎЗИГА ИШОНЧ ҲОСИЛ
ҚИЛИШ ВА ОММА ОЛДИДА
СЎЗЛАШ САЊАТИ

MUHAMMAD AL-XORAZMIY NOMIDAGI
TOSHKENT AXBOROT
TEKNOLOGIYALARI UNIVERSITETI
381406
AXBOROT-RESURS MARKAZI

Тошкент
«Янги аср авлоди»
2017

УЎК: 159.9

КБК: 88.3

К-25

Карнеги, Дейл

Ўз-ўзига ишонч ҳосил қилиш ва омма олдида сўзлаш санъати. / Дейл Карнеги. —Т.: Янги аср авлоди, 2017. — 224 б.

ISBN 978-9943-27-323-8

Эътибор берганмисиз, аксарият ҳолларда кўпчилигимиз иккиланамиз, фикр билдиришга ожизлик қиламиз. Ҳадеганда яқиний хулосага келавермаймиз. Бу эса ўзимизга нисбатан ишончсизликни намоён этади. Шунингдек, омма олдида ҳаяжон босиб, шахсий нуқтаи назарини ифодалай олмайдиганлар бор. Уларга жўяли фикр, истиқболли таклифлар бўлса-да, кўпчилик ҳузурида буни баён этишга ожизлик қиладилар. Машҳур руҳшунос Дейл Карнегининг мазкур китоби ўз-ўзига ишонч ҳосил қилиш ва омма олдида сўзлашнинг турли йўларини очиб беради. Чунончи, сиз тингловчини қизиқтириш, яхши маъруза ўқиш, хотирани мустаҳкамлаш ва бошқа мавзуларга ҳам бой маълумот оласиз.

Ушбу китоб ҳаёт йўлингизда доимий ҳамроҳингизга айлангани, деган умиддамиз.

УЎК: 159.9

КБК: 88.3

Таржимон

Фатҳулла НАМОЗОВ

ISBN 978-9943-27-323-8

© Дейл Карнеги «Ўз-ўзига ишонч ҳосил қилиш ва омма олдида сўзлаш санъати». «Янги аср авлоди», 2017 йил.

БИРИНЧИ БОБ

ЎЗИГА НИСБАТАН ДАДИЛЛИК ВА ИШОНЧНИ ШАКЛЛАНТИРИШ ҲАҚИДА

1912 йилда беш юз мингдан зиёд эркак ҳамда аёл нотиклик санъати курсларининг тингловчилари бўлишган ва унда менинг усулим қўлланган эди. Уларнинг аксарияти нима сабабдан бу соҳани ўрганганлиги ва машғулотлар натижасида нималарга эришганлигини ёзма равишда баён этган эдилар. Албатта, ҳар бири ўз фикрини айтган, аммо аксарияти томонидан синалган асосий талаб ҳайратланарли даражада бир-бирига мос келади. "Менга ўрнимдан туриш ва гапиришга тўғри келганда, — деб ёзади тингловчиларимдан бири, — ўзимни шунчалик сиқилган, шошиб қолган ҳис этаманки, мутлақо равшан фикр юритолмайман, ўзимни қўлга олишни эплай олмай, нима димоқчи бўлганим ҳам эсимдан чиқиб кетади. Мен кўпчилик ҳузурда чиқиб, ўзимга ишонч ҳосил қилган ҳолда хотиржам фикр юритишни жудаям истайман. Ўз фикрларимни мантиқий тарзда ифода этиш, гуруҳ ёки иш юритиш соҳасида ёки клубда очиқ ва ишонарли гапиришни ўрганишни жуда-жуда хоҳлардим".

Минглаб мулоҳазаларнинг деярли барчаси ана шу тахлитда ёзилган.

Аниқ мисол келтираман. Бир неча йил муқаддам бир жаноб, уни мистер Д.У.Жент деб атаётган қолай, Филадельфияда менинг нотиклик санъатига оид курсимга тингловчи бўлиб келган эди. Машғулотлар бошланганидан сўнг у мени дарҳол саноатчилар клубида бирга нонушта қилишга таклиф қилди. Жент ёш эмас, аммо қизгин турмуш тарзини бошидан кечирган, ўз корхонасини бошқара олган, диний жамоада пешқадам бўлган бу шахс ижтимоий фаолият билан ҳам шуғулланган эди. Биз столга ўтирганимизда, у мен томон бироз жилиб, шундай деди:

— Менга бир неча бор турли йиғилишларда чиқиб сўзлашни тавсия этишди, аммо бунинг уддасидан чиқа олмадим.

Шунчалик ҳаяжонга тушаманки, калламда бирор нарса қолмагандай туюлади, шунинг учун умрим давомида доимо кўпчилик олдига чиқиб гапиришдан бош тортиб келаман. Энди эса, коллегиядаги васийлар кенгаши раиси вазифасига ўтганимдан кейин йиғилишларда раислик қилишга тўғри келади, ниманидир гапиришим шарт, албатта. Нима деб ўйлайсиз, мен шу ёшимда кўпчилик олдига чиқиб гапиришни ўргана оламанми?

— Албатта, ўргана оласиз, жаноб Жент! — деб жавоб бердим мен. — Бунга асло шак-шубҳа йўқ. Агар каминанинг кўрсатмалари ва тавсиялари асосида машқ қилиб, уларга риоя этсангиз, аниқ биламан, албатта ўрганасиз.

Унинг менга ишонгиси келди, истиқбол унга ниҳоятда камалакдай ранг-баранг, ниҳоятда ҳаётбахш кўринди.

— Сиз фақат кўнглимни кўтариш учун шундай деяпсиз, шекилли, — ишончи сўниб сўзлади Жент. — Мени руҳлантиришга ҳаракат қияпсиз, холос.

Ўқув курсини тутатганидан сўнг у билан бир муддат алоқамиз узилиб қолди. Кейин яна учрашиб қолдик ва ўша саноатчилар клубида бирга нонушта қилдик. Ўтган сафаргидек ўша бурчақдаги таниш столга ўтирдик. Мен унга суҳбатимизни эслатдим ва ҳақиқатдан ҳам ниҳоят даражада кўтаринкиликка берилган эдимми, деб сўрадим. У чўнтагидан қизил муқовали ён дафтарчани чиқариб, омма олдида нутқ ирод этадиган вақтлар рўйхатини кўрсатди.

— Кўпчилик олдида сўзлаш лаёқати, бундан мен ҳис этадиган қониқиш, жамиятга қўшадиганим қўшимча фойда, бари-бари ҳаётимдаги энг қувончли ҳодисалар жумласига киради.

Бундан олдин Вашингтонда қуролсизланиш масаласига бағишланган муҳим конференция бўлиб ўтган эди. Унда Англия бош вазирининг сўзга чиқиши мўлжаллангани маълум бўлгач, филадельфиялик баптистлар (*насоний гинидаги мазҳаб тарафдорлари*) унга шошилинчнома жўнатиб, оммавий митингда сўзга чиқишини илтимос қилган эдилар. Бу митингни шаҳарда ўтказишга қарор қилинганди. Жаноб Жентнинг менга хабар беришича, шаҳардаги барча баптистлар шаҳсан ундан англиялик бош вазирга сўз беришини сўрашибди.

Бу ўша — бундан уч йил муқаддам мен билан айнан мана шу столда ўтириб, кўпчилик олдида сўзлашни қачондир мен ҳам ўрганармиканман, дея каминадан хомушгина сўраган ўша инсон эди!

Унинг жуда тезлик билан ўзлаштирган нотиқлик қобилияти одатдан ташқари ҳолат эдими? Деярли йўқ. Бундай мисоллар юзлаб топилади. Фақат биттасини келтираман. Бир неча йил муқаддам бруклинлик шифокор — уни доктор Кэртис деб атайлик — Флоридада, бейсбол жамоаси — «Гигантлар» машқ ўтказадиган майдон яқинида қиш мавсумини ўтказадиган бўлди. Бўлажак ашаддий бейсбол ишқибози сифатида у ўтказиладиган машқларни томоша қилиш учун борарди. Кэртис тезда гуруҳ билан дўстлашиб қолди, унинг шарафига уюштирилган зиёфатта ўзини ҳам таклиф этишди.

Зиёфатда қаҳва ва ёнғоқ тортилгач, айрим фахрий меҳмонлар «бир неча оғиз сўз айтиш»ни илтимос қилдилар. Шунда зиёфатни бошқараётган кишининг тўсатдан айтган гапи унинг бошига бир пақир совуқ сув қуйиб юборгандек бўлди:

— Ҳозир бу ерда доктор Кэртис иштирок этмоқда. Мен ундан бейсболчилар соғлиғини муҳофаза этиш тўғрисида гапириб беришини илтимос қиламан.

Кэртис бунга тайёр эдими? Албатта, тайёр эди. Жуда катта тайёргарликка эга эди — у гигиенани ўрганган, даволовчи шифокор сифатида деярли 25 йил ишлаган эди. Оромкурсида бемалол ўтириб, ёнидаги кишига бу мавзуда тонг отгунча сўзлаб бера оларди. Аммо ўрнидан туриб, кўпчилик орасида шу ҳақда гапириш бутунлай бошқа масала эди. Мазкур таклиф уни шу қадар қарахт қилиб ташладики, юраги дукиллаб уриб кетди, тез-тез тўхтагандай туюлди. Кэртис умрида бирор марта одамлар ҳузурида сўзга чиқмаган, шунинг учун барча фикрлар калласидан бирдан учиб кетгандай бўлди.

Нима қилиш керак? Ўтирганлар чапак чалишди, ҳамма унга тикилди. У бош чайқади, аммо бу ҳаракати қарсақлар ва илтимослар сонини оширди, холос. "Доктор Кэртис! Гапиринг! Гапиринг!" деган сўзлар тобора баландроқ ва қатъий жаранглар эди.

Кэртиснинг руҳи бутунлай тушиб кетган эди. У ўнта сўз ҳам айта олмаслигига кўзи етди. Шунинг учун ўрнидан

турди, лом-лим демай, дўстларига орқасини ўтирганча, даҳшатли саросимага тушиб ва камситилган тарзда хонани тарк этди.

Ҳайрон қолишнинг асло ҳожати йўқ; у Бруклиндан қайтиб келган заҳоти дарров менинг нотиклик санъати курсимга ёзилди. Яна бир бор қизариб-бўзаришни, тагин гунг-соқов бўлишни асло истамас эди.

У энди ўқувчига айланди. Бундай кишилардан, одатда, муаллим ниҳоятда завқ-шавқ туяди: у ишга фавқулодда жиддийлик билан киришди. Нотик бўлишни ўрганмоқчи бўлди ва бу қарори ниҳоятда қатъий эди. Сўзга чиқишга қунт билан тайёрланди, бутун куч-қувватини амалий ишларга сарфлади ва бирор-таям машғулотни қолдирмай тўлиқ иштирок этди.

Натижа ҳам айнан бошқа ўқувчиларда бўлгани каби муваффақиятли бўлди: у жуда тез суръатда ютуқларни қўлга киритди, бундан ўзи ҳам ҳайратга тушар, ўзи орзу қилган ниятларини рўёбга чиқара бошлаганди. Бир неча машғулотдан сўнг ҳадиксираш камайди, ўзига нисбатан ишончи ортди. Икки ой ичида у гуруҳ орасида энг яхши нотик сифатида намоён бўлди. Тез орада сўзга чиқиш учун бошқа жойларга таклиф этадиган бўлишди — у бундай ҳолларнинг барини ниҳоятда яхши кўрар, табора кўтарилиб бориш ёқар, шу туфайли орттирган янги дўстлари ва айнан шундай ҳурмат-иззатдан бағоят фахрланар эди.

Республикачилар партиясининг Нью-Йоркдаги сайлов-олди қўмитаси аъзоларидан бири доктор Кэртиснинг омма олдига чиқиш қилганини эшитиб, ўзининг партияси учун тарғибот ўтказиш мақсадида уни таклиф этди. Агар бу сиёсий арбоб бир йил муқаддам мазкур нотикнинг хижолат ичида зиёфатдан уялиб чиқиб кетганини, тингловчилар қаршида кўрққанидан тили қотиб, айланмай қолганини билганида борми, ҳайратдан лол бўлиб қоларди.

Ўзига нисбатан ишончи, дадиллик ҳамда омма олдига хотиржам, яққол гапириш қобилиятини ўзлаштириш кўпчилик одамлар ўйлаганидек, қийинчиликларнинг ўндан бирича ҳам бўлмайди. Бу алоҳида машҳур одамларда ғойибдан ато этилганидек истеъдод ҳам эмас. Голф ўйинини ўргангандек бир гап, холос. Ҳар бир одам ўзида яшириниб

ётган қобилият кўзини очиши мумкин, бунинг учун унда кучли хоҳиш-истак бўлса кифоя.

Сиз ўтирганда фикрлагандек, одамлар қаршисида тик туриб фикрлашдан тўхтаб қолишингизда, ҳатто тирноқча асос ҳам топилармикан? Биласизки, бундай асос йўқ, албатта. Моҳиятан олиб қараганда, бир гуруҳ одамларга муурожаат қилганингизда, сиз яхшироқ фикр юрита оласиз ҳам. Тингловчиларнинг иштироки ундовчи вазифани бажаради, у илҳом беради, мияни равшан, унумли ишлашга мажбур этади. Айнан ана шундай дамларда фикрлар, далиллар, ғоялар, ҳатто эсига келмаган бўлса-да, воиз Ҳенри Уорд Бичер айтганидек, *"қаердангир қанот қоқиб келади"*, уни тутиб олиб, баён қилсангиз кифоя. Сиз билан ҳам худди шундай бўлиши керак. Ҳамма жиҳатдан олиб қараганда, агар қунт билан машқ қилсангиз, шундай бўлади ҳам.

Ҳар эҳтимолга қарши, шунга сидқидилдан амин бўлингки, иш ва амалиёт сизни тингловчилар қаршисида рўй берадиган қўрқувдан халос этиб, сизга ишонч ва ўзгармас мардонаворлик бағишлайди.

Рўй берган воқеа фақат қийинчиликдан иборат, дея асло ваҳимага тушманг. Вақти келиб, ўз авлодининг энг сўзамол вакиллари ҳам фаолиятларининг бошланиш даврида худди шундай ҳисобсиз қўрқув ва тортинчоқликни бошидан ўтказиб, қийналганлар.

Урушларда тобланган фахрий, сиёсий арбоб Уильям Женингс Брайн иқроор бўлишича, унинг биринчи марта сўзга чиқишида тизза пайлари дағ-дағ титраган экан.

Марк Твен илк бор маъруза ўқиш учун кафедрага кўтарилганида, ўзини гўё оғзига латта тикилгандай ҳис этган, томир уриши эса гўё у кубок олиш учун мусобақага қатнашаётгандай урган экан.

Генерал Грант Виксбергни қўлга киритиб, ўша даврда талқил этилган буюк армиялардан бирини ғалаба билан таъминлаган эди. Шунга қарамай, кўпчилик олдида сўзга чиқмоқчи бўлса, ўзининг айтишига қараганда, унда динамик атаксияга ўхшаш аланима пайдо бўларди.

Францияда ўз даврининг энг машҳур сиёсий нотифи Жан Жорес йиллаб депутатлар палатасида мажлис ўтказган, аммо бирор оғиз сўз сўзламаган, ниҳоят мардликни бўйнига олиб, ўзининг биринчи нутқини ирод этган эди.

"Мен илк бор тингловчилар олдида чиқиш қилишга уринганимда, — деб иқрор бўлган эди Ллойд Жорж, — ишонинг, жуда мудҳиш аҳволда эдим. Бу лоф эмас, ростдан ҳам тилим танглайимга ёпишиб қолган, даставвал бирор сўзни ҳам айтолмаган эдим".

Англиялик машҳур давлат арбоби Жон Брайт АҚШдаги фуқаролар уруши даврида Англияда юнионистлар томонида турган эди ва қулларнинг озод бўлиши тўғрисидаги биринчи нутқини мактаб ҳовлисида йиғилган деҳқонлар гуруҳи олдида ирод этган эди. У йўлда бора туриб, мағлубиятга учрашдан ваҳимага тушган ва шу қадар ҳаяжонланган эдики, агар ҳаяжони сезиларли даражада ошиб кетгудай бўлса, қарсак чалиб, илҳомлантиришни ёлвориб сўраганди.

Таниқли ирланд сиёсий арбоби Чарлз Стюарт Парнелл ўзининг омма олдидаги дастлабки маърузаларида, унинг укаси айтишига кўра, баъзан кучли ҳаяжондан қўлларини мушт қилиб, шунчалик сиқарканки, тирноқлари кафтига қонатгудай бўлиб кирар экан.

Дизразли, қуйи палатада биринчи марта сўзга чиққандан кўра отличлар отрядини ҳужумга бошлаш менга енгилроқ кечади, дея иқрор бўлган эди. Унинг биринчи нутқи шармандаларча муваффақиятсизликка учраганди. Айнан шундай ҳодиса Шеридан билан ҳам рўй берган.

Шуниси борки, аксарият англиялик нотиклар ишни муваффақиятсизлик билан бошлаган эдилар, ҳозир ҳам парламентда ёш йигитнинг нутқи муваффақият билан ўтса, уни яхшилиқ аломати эмас, деб ҳисоблашади. Шундай экан, асло умидсизликка тушманг!

Кўпгина нотикларнинг фаолиятини кузата туриб, уларнинг шаклланишига маълум даражада кўмаклашган мазкур сатрлар муаллифи ўқувчилар даставвал айрим шошқалоқлик ва асабий ҳолатларга дуч келганида, ҳамиша хурсанд бўлган.

Омма олдида нутқ сўзлаш доимо масъулиятли иш ҳисобланган, ишга доир йиғилиш бўлса ҳам, унда ўнтагина эркак ва аёл иштирок этганида ҳам, қандайдир кескинлик, қандайдир руҳий зарба, қандайдир ҳаяжон билан борлик ҳолда кечган. Нотик бамисоли тизгини тортилган наслдор аргумоқ каби доимо шай турмоғи керак. Ўлмас Цицерон

бундан икки минг йил муқаддам ҳар қандай ҳақиқий, яхши нутқ ҳаяжон билан йўғрилган бўлиши керак, деган эди.

Нотиклар баъзан радио орқали чиқиш қилишганида, худди шу ҳис-туйғуларни бошдан кечирганлар. Бу ҳолат "микрорфон касаллиги", деб юритилган. Чарли Чаплин радио орқали сўзламоқчи бўлса, унинг нутқи ҳамиша олдиндан тайёрлаб қуйилар эди. 1912 йилдаёқ у бутун мамлакат бўйлаб «Мюзик-холдаги оқшом» деб номланган водевиль (*бир-икки актли кичик комедия*) билан айланиб чиққан эди. Шунга қадар Англияда профессионал театрда хизмат қилганди.

Чаплин барибир деворига юмшоқ жиҳозлар қоқилган бинога кириб, микрофонни кўрганида, ошқозонида бўронли феврал кунларида Атлантикани кесиб ўтганида рўй берган айнан шундай ҳис-туйғулар пайдо бўларди.

Машҳур киноактёр ва режиссёр Жеймс Керквуд ҳам худди шу ҳолатларни бошидан кечирган. У театрда бош ролларда чиқар, аммо ўзи кўрмаган омма ҳузурида сўзлаганидан сўнг радиостудиядан чиқар экан, терлаб кетган пешанасини артар эди. "*Бродвейда премьер а ўтказиш бунинг олдида ҳеч гап эмас*", — дерди Керквуд иқроор бўлиб.

Айрим кишиларда сўзлаш тўғри келганида, аввалига ҳамиша саросимага тушишни ҳис этганлар, гапира бошлаганларидан сўнг бир неча сония ўтгач, бу ҳолат ўтиб кетган.

Ҳатто Линкольн ҳам сўзга чиқишдан олдин ниҳоятда ҳаяжонланган. "*Даставвал у унчалик чапгаст эмасди, — деб гувоҳлик беради Линкольннинг адвокатлиқдаги шериги Герндон, — ва унга муҳитга мослашиш ниҳоятда оғир кечар эди. Бироз вақт тортинчоқлик ва ҳаяжон билан курашиб кўрди, бу эса унинг моҳир эмаслигини кучайтирди, холос. Мен баъзан жаноб Линкольннинг шундай ҳолатга тушганига гувоҳ бўлар ва унга раҳмим келарди. Қачон сўзлай бошласа, овози кескин, кулоқни тешгудай ёқимсиз чиқарди. Кўриниши, ўзини тута билиши, бўй-баста, тунг, ориқ, ажинлар билан тўлиб-тошган сариққа мойил юзи, фалати қомати, ишончсиз қадам ташлаши — бари-бари унга қисқа муддатга гўё қарши тургандай эди*". Бир неча дақиқадан сўнг унга дадиллик, самимийлик, жўшқинлик, фикрни жамлаш гўё қайтиб келар ва унинг ҳақиқий нутқи бошланарди.

Сизда ҳам айнан шундай ҳолатлар рўй бериши мумкин. Сизнинг яхши нотик бўлиш йўлидаги ингилишингиз тез ва муваффақиятли рўёбга чиқиши учун тўртта қоидага риоя этишингиз керак.

Биринчиси: Нутқингизни мақсадга эришмоқ учун кучли ва мустаҳкам сабабга эга бўлган ҳолда бошланг.

Бу жуда катта аҳамиятта эга, сиз балки, буни тушуниб етарсиз. Агар муаллим сизнинг қалб ва юрагингизга назар ташлаб, бутун хатти-ҳаракатларингиз теранлигини аниқ билганида эди, ишонч билан яқин орада муваффақият қозонингизни айта оларди. Борди-ю, ингилишларингиз сушт бўлса, муваффақиятларингиз ҳам айнан шу тарзда кечади. Агар мақсадга эришмоқ учун хатти-ҳаракатингиз кучли иштиёқ билан кечиб, мисоли мушукни қувлаган бульдог каби бўлса, сизни галактикамизда ҳеч нарса тўхтата олмайди.

Шунинг учун кучли кўтаринкилик билан мустақил билим олиш учун шуғулланмоқ даркор. Унинг фойдасини эслаб қолинг. Ўзига нисбатан ишонч ва омма ҳузурида янада ишончли тарзда сўзлаш қобилияти сиз учун қандай аҳамиятта эга бўлиши тўғрисида ўйлаб кўринг. Бу доллар ва центларга айланиши мумкинлиги ва айланиши кераклиги ҳақида ўйланг. Бу жамоатчилик орасида қандай аҳамият касб этиш, қандай дўстлар орттиришингиз мумкинлигини ҳамда раҳбарларга хос амалларни қўлга киритишингиз, шунингдек, шахсий таъсирингиз ўса бориши учун қандай аҳамиятта эга эканлиги тўғрисида ўйлаб кўринг. Бу сизни ўзингиз орзу қилган бошқа фаолият турларидан фарқли ўлароқ мансаб пиллапоялари томон тезроқ олиб боради.

"Инсон эгаллаши мумкин бўлган қобилиятлар ичига уни қисқа фурсатда мартабага эриштирувчи ва машҳур этувчи омил, бу чиройли сўзлашдан бошқа қобилият эмас", деган эди Чонси М.Депью.

Филип Армор миллионларга эга бўлганидан сўнг: *"Мен таниқли капиталист бўлгандан кўра таниқли нотик бўлишни афзал кўрардим"*, деб айтган эди.

Бу — ютуқ, унга ҳар қандай маълумотли киши интилади. Америкалик машҳур миллиардер Эндрю Карнеги вафоти-

дан сўнг қоғозлари орасидан ҳаёти режасини топиб олишган, уни ўттиз уч ёшида тузган экан. Ўша пайтда у икки йилдан сўнг йиллик даромаддан элик минг долларга эга бўламан, деб ҳисоблаб чиққан эди. Шу сабабли Эндрю Карнеги ўттиз беш ёшида ишдан узоқлашиб, Оксфорд университетига ўқишга киради, тизимли маълумот олади ва "кўпчилик олдида сўзга чиқишга алоҳида эътибор беради".

Бу янги қобилият сизга қанчалик қониқиш, қанчалик қувонч бағишлашини бир ўйлаб кўринг. Мазкур сатрлар муаллифи ер шарининг кўпгина қисмини кезиб чиқди ва кенг ҳамда хилма-хил тажриба тўплади, у тингловчилар олдида сўзга чиқиб, одамларни ўзи ўйлагандек ўйлашга мойил этадиган, одамга қониқиш ҳиссини берувчи қоидаларни тилга олади. Бу ҳис-туйғу сизга куч-қувват, буюклик туйғусини беради, ўз ютуқларидан фахрланиш ҳиссини ҳосил қилади. Боз устига сиз одамларни яхши танийсиз, улардан ўзингизни юқорироқ деб ҳис этасиз. Бунда ўзига хос сеҳр бор, у ўзига тортиб, жалб этади. "Мен сўзга чиқишдан икки гақиқа олдин, — деб иқрор бўлган эди бир нотик, — гапиришдан кўра ўзимни тезроқ ёқиб юборай дейман. Аммо нутқимни тугатишимдан икки гақиқа олдин индамай тургандан кўра ўзимни отиб юборишга тайёр бўламан".

Айрим кишилар кўшимча куч сарфлашганида, руҳи тушиб кетади ва ишни тугатмасдан ташлаб кўйишади. Шу сабабли доимий равишда бу санъат сизга нималар бериши мумкинлигини ўйлаб юринг; унга интилишингиз ниҳоятда қизғин, оппоқ оқаргунча қиздирилган пўлатдек бўлиши керак. Машғулотларга чанқоқлик билан киришингки, бу сизни зафарларга элтсин. Ҳафтанинг бир оқшомини бу китобни ўқиб чиқишга бағишланг. Қисқа қилиб айтганда, олдинга қараб қадам кўйишда ўзингизни ҳаддан зиёд даражада енгил ҳис этинг, ортга чекиниб, ўзингизни қийнанг.

Юлий Цезар Галлиядан Ла-Манш орқали йўлга чиққанида, ўз легионлари билан ҳозир Англия деб аталмиш мамлакатга тушиб қолган эди, шунда ўз аскарлари учун ғалабани таъминлашда қандай иш тутди? Жуда ақли режа тузди: у ўз аскарларига Дуврнинг бўр осилиб турган қоятошларида тўхташни буюрди; улар денгиз сатҳидан икки юз

фут баландликдан пастга қараб, ҳозиргина сузиб келган барча кемаларини олов узун тиллари билан қандай ямлаётганини ўз кўзлари билан кўрдилар. Улар душман мамлакатада турган эдилар, уларни қитъа билан боғловчи охириги алоқа ҳам йўқолди, чекинишнинг сўнгги воситаси ёқиб юборилди, ягона битта йўл қолди: ҳужум қилиш ва зафар қозониш. Улар айнан шундай қилдилар.

Ўлмас Цезарнинг жасорати ана шундоқ эди. Нима учун сиз худди шундай жасорат билан тингловчилар олдидаги бемаъни ваҳимани йўқотмоқ учун жангга киришмас экансиз?

Иккинчиси: *Нима демоқчи эканингизни қатъий равишда аниқлаб олинг.*

Агар одам ўз нутқини барвақт ўйлаб нима демоқчилигини режалаштирмас экан, у тингловчилар олдида ўзини ишончли тута олмайди. У кўзи ожиз одамни етаклаб олган яна бир сўқирни эслатади. Бундай ҳолатда нотик хижолат бўлиши, ўзини айбдор ҳис қилиши, эҳтиётсизлиги туфайли уялиши керак.

"Мен қонун чиқарувчи мажлисга ўз штатимдан 1881 йил ёзига сайланган эдим, — деб ёзган эди "Таржимаи ҳоли"да Тедди Рузвельт. — Маълум бўлишича, бу ташкилотнинг энг ёш аъзоси мен эканман. Ёш кишилар ҳамда тажрибасизларда бўлгани каби менга ҳам сўзлаш ҳақдан зиёд қийин кечди. Кекса, кўпни кўрган ҳамшаҳарим ҳерцог Веллингтоннинг сўзлари, яна нималарнидир айтиб, маслаҳат бергани менга катта фойда берди. Мана унинг маслаҳати: "Агар айтмоқчи бўлган сўзинг бўлса ва сен уни жуда яхши билсанг, ана шунда сўзга чиққин. Айтгин-у, ўтирдин".

Бу "муйсафид, кўпни кўрган ҳамшаҳар" Рузвельтга ҳаяжонни бартараф этувчи бошқа усулни ҳам тавсия этиши мумкин эди. У шундай деб қўшиши керак эди: *"Сен тингловчилар олдида ўзингни саросимага тушишдан осон халос этмоқ учун нимадир қилишинг, масалан, кўлингта ниманидир олишинг, доскага ниманидир ёзишинг, харитадан қандайдир нуқтани кўрсатишинг, столни суришинг, дера-*

зани очиб, китоб ёки варақни бир жойдан олиб, иккинчи жойга қўйишинг мумкин эди. Маълум мақсагга қаратилган ҳар қандай жисмоний хатти-ҳаракат сенга ўзингни бе-малол тутишингга ёрдам бериши мумкин".

Тўғри, бундай хатти-ҳаракатга ҳамиша енгилгина баҳона тўғри келвермаслиги мумкин, аммо мана сизга маслаҳат. Иложини топсангиз, ундан фойдаланинг, аммо даставвал бир неча марта фойдаланинг, холос; гўдак ҳам охири юришни ўргангач, стўлга тармашмайди-ку!

Учинчиси: Ишончни намоён этинг.

Америкалик машҳур руҳшунослардан бири, профессор Уильям Жеймс шундай деб ёзган эди: "Маълум бўлишича, ҳаракат ҳис-туйғу туйфайли рўй беради, аммо аслида ҳаракат ва ҳис-туйғу бир-бирига қўшилиб кетади: сўзсиз ироданинг назорати остида турган ҳаракатни бошқара туриб, биз ҳис-туйғунини бевосита бошқара бошлаймиз, у эса назорат остида бўлмайди.

Шундай қилиб, гадилликка эга бўлишининг ажойиб, онгли йўли шуки, агар сизга тубдан гадиллик тутаган бўлса, шундай гадил ўтириш ва ҳаракат қилмоқ керакки, гўё сиз гадиллик билан тўлиб-тошгандай кўрининг. Агар сизни шундай хулқ-атвор гадиллик билан таъминламаса, бошқа бирор нарса мазкур ҳолатда сизга ёрдам бера олмайди.

Ўзингизни говюррак ҳис этмоқ учун шундай ҳаракат қилингики, гўё ҳамма сизни гадил деб ҳисобласин. Бу мақсад йўлида бутун иродангизни ишга солинг, шунда кўрқув хуржуи, эҳтимол, мардлик шижоати билан алмашинади".

Профессор Жеймс маслаҳатидан фойдаланинг. Тингловчилар ҳузурида ўзингизни дадил сезмоқ учун ўзингизни шундай тутингики, гўё бу мардонаворликни аллақачон эгалагансиз. Агар тайёргарлик кўрмаган бўлсангиз, ўз-ўзидан аёнки, сизга ҳеч нарса ёрдам бера олмайди. Аммо нима тўғрисида гапиришни жуда яхши билсангиз, қатъий равишда жойингизни эгаллаб, чуқур нафас олинг. Ўттиз сония давомида чуқур нафас олинг, тингловчилар қаршисида пайдо бўлишдан аввал. Кислороднинг кучли равишда қуйилиб келиши сизни руҳлантиради ва сизга дадиллик бағиш-

лайди. Машҳур тенор Жан де Решке айтгандики, агар сизда шундай нафас олиш хусусияти бўлса, унга «минишингиз» биланоқ ҳаяжонланиш ўз-ўзидан барҳам топади.

Ҳамма вақт, ҳамма мамлакатларда одамлар доимо мардлиқ билан фахрланишган. Шунинг учун юрагингиз қандай урмасин, дадиллик билан олдинда юриб, хотиржам туринг ва ўзингизни шундай тутингки, гўё бу сизга ёқимлидек туюлсин.

Қадди-қоматни текис тутинг. тингловчилар кўзига тик қаранг ва гўё улар сиздан қарздордай, ишонч билан бемалол сўзланг. Ҳақиқатан ҳам айнан шундай тасаввур қилинг. Гўё улар сиздан қарз муддатини чўзишни сўраш учун тўпланишган, деб тасаввур этинг. Бу сизда руҳий таъсир уйғотиш каби ижобий ҳолатни таъминлайди.

Асабий хатти-ҳаракатлар билан костюмингиз тутмаларини ўтказиш ва ечиш, қўлдан-қўлга мунчоқларни олиш ёки шошма-шошарлик ҳаракатларининг асло ҳожати йўқ. Агар асабий хатти-ҳаракатлардан ўзингизни тия олмасангиз, қўлингизни белингизга тутиб, бармоқларингизни ҳаракатга келтиринг, уни ҳеч ким кўрмасин ёки оёқ бармоқларини ўйнаб туринг.

Одатда нотикўнинг мебель ортида беркиниши маъқул эмас, аммо дастлабки чиқиш пайтларида сиз стол ва стул ортида турсангиз-у, уларни маҳкам сиқиб ушлагандан кўра, яхшиси, қўлингизда тангани маҳкам сиқсангиз, бу сизга озгина дадиллик бахш этади.

Тедди Рузвельт ўзига хос дадиллик ва ўзини тута билишни қандай ишлаб чиққан эди? Унга табиатан дадиллик ва жасурлик мавжуд эдими? Мутлақо йўқ. "Мен болалигимда шунчалик касалманг ва нимжон эдимки, асти қўяверасиз, — деб тан олади у ўзининг "Таржимаи ҳоли"да, — ўсмирлик чоғида эса даставвал асабий бўлиб, ўзимнинг мардлигимга асло ишонмасдим. Менга фақат танани эмас, шу билан бирга қалб ва руҳни кунт ва машаққат билан машқ қилдиришга тўғри келган эди".

Бахтимизга Рузвельт бу ўзгаришга қандай эришганини ҳам ҳикоя қилиб берган. "Болалигимда Марриэт китобидаги битта лавҳа ниҳоятда кучли таъсирот қолдирган. Унда унча катта бўлмаган ҳарбий кема капитани қандай қилиб жасур

бўлиш тўғрисида қаҳрамонга тушунча беради. Капитаннинг айтишига кўра, даставвал ҳар қандай киши жангга киришдан олдин кўркувни бошидан кечиради, аммо ўзини шундай тугиб, ҳаракат қилиш керакки, гўё ҳеч нарсадан кўрқмагандай кўринсин. Бироз вақт ўтиб, мақсадга эришилгандан кейин одам ҳақиқатан ҳам ўзини ботир, мардларча тутгани учун кўрқмас бўлиб қолади (мен бу гапларни Марриэт каби эмас, ўз сўзларим билан ҳикоя қилиб бераман).

Камина мазкур назарияга амал қилишга аҳд қилдим. Даставвал, бир қатор нарсалардан — айиқнинг ражиб ташлашидан тортиб, асов отлару каллакестрларгача ниҳоятга кўрқар эдим. Аммо ўзимни шундай тутардимки, гўё мен кўрқишни хаёлимга келтирмасдим. Аста-секин ҳақиқатдан ҳам кўрқмайдиган бўлдим. Кўпгина кишилар ўз хоҳишига кўра айнан шундай қилиши мумкин”.

Агар сиз истасангиз, буни амалга ошира оласиз. “Урушда, — деган эди маршал Фош, — мудофаанинг энг муҳим усули ҳужум қилишдир”. Шунинг учун кўркувингизга қарши ҳужумга ўтинг! Унга қарши боринг, у билан уруш бошланг, ҳар қандай имкониятдан фойдаланиб, уни мардларча енгиб, яксон қилинг!

Тасаввур қилинг, сиз — хабарчи, қандайдир хабарномани топширмақчисиз. Хабарчига эътибор бериб ўтирмаймиз, бизни шошилишнома мазмуни қизиқтиради. Ҳамма нарса хабарнинг моҳиятида. Дикқатингизни ана шунга жамлаб қаратинг. Уни юрагингизда сақланг. Мисоли беш бармоғингиздай билинг. Унга ишонинг. Шундай кейингина ишонч ва қатъият билан гапиринг. Шундай ҳаракат қилингки, битта имкониятга қарши ўнтаси ишга тушсин ва сиз дарҳол вазиятга хўжайин бўлиб оласиз ҳамда ўзингизни бемалол бошқара оласиз.

Тўртинчиси: Амалда қўланг! Амалда қўланг! Амалда қўланг!

Мазкур банд эслатмамизнинг охиргиси, сўзсиз, энг муҳими ҳисобланади, ҳатто сиз шу пайтгача ўқиганларингизни унутиб юборсангиз ҳам, қуйидагилар ёдингизда турсин.

Биринчиси (ана шунинг ўзи охиргиси) — сўзга чиқишда ўзига нисбатан ишончни мустаҳкамлашнинг бехато усули,

бу — иложи борича кўпроқ гапиришдир. Аслида, буларнинг бари охир-оқибатда битта асосий ҳолатга олиб келади: амалда қўллаш лозим, амалда қўллаш, амалда қўллаш керак. Бу шундай зарурий шароитки, усиз ҳеч нарса амалга ошмайди.

"Ҳар бир бошловчи, киши, — деб огоҳлантиради Рузвельт, — "оҳу иситмаси (тишроқи)" хуружига рўбарў келиши мумкин. Бу шундай сўнги асабий зўриқишки, унинг умумий қўрқоқликка сира алоқаси йўқ. У кўп сонли тингловчилар олдида биринчи марта сўзга чиққан кишига рўй беради ва мазкур ҳолат кийик овиға биринчи борган ёки жангга илк маротаба иштирок этаётган кишининг аҳволини эслатади. Инсон жасурликка эмас, балки хотиржамлик ва совуққонликка зарурат сезади. Бунга эса фақат доимий машқ туфайли қўлга кириштиш мумкин. Бу ўз асабларини тўлиқ равишда эгаллашни ўрганиш, доимий равишда ўз-ўзини назорат қилиш ёрдамга рўй беради. Бу муайян даражада оғатий иш, доимий равишда ирода кучини намоён этиш, доимий иштиёқ демакдир. Агар одамга яхши қобилият нишондалари бўлса, бу ирода кучининг ҳар бир намоён бўлиши туфайли у кучли ва янада кучлироқ бўла боради".

Сиз тингловчилар олдидаги қўрқувдан халос бўлишни истайсизми? Келинг, у нимадан пайдо бўлишини кўриб чиқайлик.

"Қўрқув билимсизлик ва ишончсизликдан пайдо бўлади", — деб ёзади профессор Робинсон ўзининг "Ақлнинг шаклланиши" номли китобида. Бошқача сўзлар билан айтадиган бўлсак, қўрқув ўзига нисбатан ишончнинг камлиги оқибатида рўй беради.

Бу нимадан? У сиз бажаришингиз мумкин бўлган нарсани билмаслик натижасини ўз ичига олади. Бундай билмаслик эса ўз навбатида тажрибанинг ётишмаслиги, деб аталади. Қачонки сизнинг елкангизда етарли тажриба юки ортилган экан, қўрқувларингиз ғойиб бўлади, улар мисоли июль кўёши нурлари остидаги тунги туманлар каби тарқаб кетади.

Бир нарса жуда зарур: сузишни ўрганиш учун сувга калла ташлаш керак. Бунга ҳамма рози. Сиз бу китобни кўп ўқидингиз. Энди нима сабабдан уни бир четга қўйиб, амалий ишга киришмаслигингиз керак?

Ўзингизга худди шундай биладиган битта мавзу олинг ва уч дақиқалик маъруза тайёрланг. Уни ёлғиз ҳолда бир неча марта машқ қилинг. Сўнг, агар иложи бўлса, мўлжалланган одамлар ҳузурда ёки дўстларингиз олдида бутун кучингизни сарфлаган ҳолда сўзга чиқинг.

Қисқа хулосалар

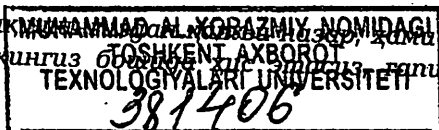
1. Курснинг минглаб тингловчилари мазкур китоб муаллифига мактуб ёзиб, нима учун нотиқлик санъатини ўрганмоқчилиги ва қандай натижага эришмоқчи эканлигини баён этган эди. Уларнинг деярли барчасида битта асосий сабаб бор, у қуйидагича: бу инсонларнинг бари кўпчилик олдида саросимага тўшмай, ўйлашни ўрганиш ва ҳар қандай тингловчилар ҳузурда ишонч билан ўзини эркин тутган ҳолда сўзлашни ўрганишни истайди.

2. Бундай қобилиятни эгаллаш кўпчилик учун асло қийин эмас. Бу алоҳида машҳур шахсларга ато этилганидек қобилият ҳам эмас. Покер ўйнаш малакасини ўзлаштиришдай гап: ҳар қандай эркак, исталган аёл, яъни ҳар қандай киши ўзидаги яширин қобилиятларни ривожлантириб, юзага чиқариши мумкин, бунинг учун уларга етарли даражада кучли хоҳиш-истак бўлса кифоя.

3. Кўпгина тажрибали нотиқлар алоҳида кишилар билан суҳбатлашганга нисбатан омма олдида, тингловчилар ҳузурда яхшироқ ўйлаб, яхшироқ сўзлайдилар. Кўп сонли тингловчилар уларга илҳом бағишлаш омили бўлиб хизмат қилди. Агар ушбу китобда келтирилган маслаҳатларга тўғри амал қилсангиз, вақти-соати келиб, сиз ҳам айнан шундай қобилиятга эга бўласиз ва бўлажак жамоадан иборат тингловчилар ҳузурда қониқиш билан ўйлай оласиз.

4. Менинг хатоим фақат ўзимга хос, деб асло ўйламанг. Аксарият машҳур нотиқлар фаолиятининг бошида уятчанликдан азият чекканлар ва кўпчилик олдида кўркувдан қарахт ҳолга тушганлар. Бундай ҳолат Брайан, Жан Жорес, Ллойд Жорж, Чарльз Стюарт Парнелл, Жон Брайт, Дизраэли, Шеридан ва бошқа-бошқа жуда кўпчилик билан рўй берган.

5. Сиз қачон сўзга чиқсангиз, ўзингизни ҳаққонлик билан саросималикни нутқингиз бошида кўрсатингиз, ҳаминда

бошлаганингиздан сўнг бир неча сония ўтгач, у тўлиқ равишда ғойиб бўлади.

6. Бу китобдан кўпроқ наф олиш ва тезроқ натижага эришмоқ учун қуйидаги тўрт қоидага риоя қилмоқ керак:

а) Мақсадга эришиш учун дағил ва қатъий интилиш билан нутқни бошланг. Ўқитиш учун ўртага қўйилган барча хатти-ҳаракатлар туфайли вужудга келадиган манфаатлар ҳақида ўйланг. Ўзингизда кўтаринкиликни пайдо қилинг. Бу сизга молиявий ва ижтимоий муносабатларни таъминлаш ҳамда раҳбар лавозимларини эгаллашингизга нисбатан бўлган таъсирни оширишга хизмат қилиши мумкинлигини эсдан чиқарманг. Эсингизда бўлсин, сизнинг мақсад сари интилишга сарфлаган кучингиз муваффақиятларни қанчалик тез қўлга киритишингизга боғлиқ бўлади.

б) Сўзга чиқишга тайёрланинг. Сиз нима ҳақида гапирмоқчи бўлганингизни яхши билмасангиз, ўзингизни, албатта, қатъиятсиз ҳис этасиз.

в) Ўзингизга нисбатан ишонч, қатъиятлиликни намоён этинг. "Ўзингизни довюрак ҳис этмоқ учун, — деб тавсия қилади профессор Уильям Жеймс, — ҳудди шундай ҳаракат қилинг. Ҳақиқатан ҳам ўзингизни дағилман деб ҳисобланг, шу мақсад йўлида бутун иродангизни ишга солинг ва қўрқув хуружи ҳам, эҳтимол, мардлик шижоати билан алмашинади". Тегди Рузвельтнинг иқрор бўлишича, у айнан ана шундай усул билан айиқни ражиб ташлашдан тортиб, асов отлару каллакесарлардан қаттиқ қўрқувни енгишга муваффақ бўлган, сиз ҳам тингловчилар қаршисига рўй берадиган қўрқувингизни ана шу руҳий усул билан бартараф этишингиз мумкин.

г) Амалда қўлланг. Бу мақсадга эришишнинг энг муҳим йўли. Қўрқув ишончсизлик оқибати, ҳисобланади, ишончсизлик эса сиз нимага қобилиятли бўлсангиз, ана шуни билмасликдан келиб чиқади, бу билмаслик эса тажрибанинг етишмаслигидан иборат. Шу сабабли ўзингизда муваффақиятли тажриба захирасини тайёрланг, ана шунда ваҳималарингиз ғойиб бўлади.

ЎЗИГА НИСБАТАН ИШОНЧ ТАЙЁРГАРЛИК ТУФАЙЛИ ЮЗАГА КЕЛАДИ

1912 йилдан бошлаб ушбу китоб муаллифи учун бир йилда тахминан олти мингта нутқни эшитиш ва танқид қилиш касбий бурч ва шу билан бирга севимли машғулот бўлиб қолган эди. Ушбу маърузаларни коллеж талабалари эмас, балки ёши катта кишилар — ишбилармонлар ва мутахассислар сўзлаган эдилар. Йиғилган тажрибалар натижасида муаллиф қуйидагиларга узил-кесил ишонч ҳосил қилди: сўзга қатъий суратда олдиндан тайёргарлик кўрмоқ керак; нотик нима ҳақда гапиришини аниқ ва равшан тасаввур этсин. Бу унга кучли таассурот қолдиргандай, у ҳақда индамай туролмаслик ҳолатидай бўлмоғи лозим. Сизнинг иродангиз ақл билан, қалбингиз муҳим роялар билан тўлибтошган, ақл ва қалбингизга таъсир этишга жўшқин тарзда интиланган нотикқа нега интилмас экан? Нотиклик санъатининг ярим сири ана шунда.

Нотик қачон ана шундай ақлий ва ҳиссий ҳолатда бўлса, муҳим бир жиҳатни пайқаб қолади, у ҳам бўлса, сўзлари ўз-ўзидан қуйилиб келади. Унинг учун у омонат эмас ва унга ҳеч қандай машаққат туғдирмайди. Яхши тайёрланган нутқ ўнга сўзланган нутқнинг тўққизтаси ўрнини олади.

Биринчи бобда айтилганидек, аксарият кишилар учун ўзидаги ишонччи, дадиллик ва ўзини тута билишни эгаллаш мақсадида бундай машқ, аввало, жуда зарур. Кўпчилик ўзининг нутқини тайёрлашга киришар экан, қалтис хатога йўл қўяди. Жангга нам тортган порох ва бўш патронлар билан ёки қуролсиз киргандек, ваҳима ва асабийликни шунчаки енгиб ўтишни мўлжаллаш мумкинми? Бундай вазиятларда улар ўзларини тўла-тўқис равишда тингловчилар олдида эркин ҳис эта олмасликларига ажабланмаса ҳам бўлади. *"Менинг ўйлашимча, — деган эди Линкольн Оқ уйга келганидан сўнг, — агар айтадиган сўзим бўлмай, хижолат тортмаганимда ҳеч қачон бунчалик қаримаган бўлар эдим"*.

Агар сиз ўзингизда ишонч ҳосил қилишни хоҳласангиз, бунинг учун зарур бўлган қоидаларни нима сабабдан амалга оширмас экансиз? *"Баркамол меҳр-муҳаббат"*, — деган эди руҳоний Иоанн, — *қўрқувни қувади*". Камолга етган тайёргарлик ҳам худди шу вазифани бажаради. Вебстер айтган эдики, у ёмон тайёргарлик кўриб, чала кийиниб тингловчилар ҳузурига ҳеч қачон чиқмаган.

Биз нима учун сўзга чиқишда қунт билан тайёргарлик кўрмаймиз? Нега? Айрим кишилар тайёргарлик кўришнинг ўзи нима, уни қандай қилиб онгли равишда ўтказиш кераклиги тўғрисида аниқ тасаввурга эга эмас; баъзилар вақт етмаслигини баҳона қиладилар. Шунинг учун мазкур бўлимда бу масалаларни батафсил кўриб чиқишга уриниб кўрамиз.

Пухта тайёргарлик

Тайёргарликнинг ўзи нима? Китоб ўқишми? Бу тайёргарликнинг бир кўриниши, аммо яхшиси эмас. Ўқиш ёрдам бериши мумкин, аммо одам китобдан жуда кўп «бир қолип»даги фикрларни суғуриб, ўзиники қилиб олса, унинг нутқида нимадир етмайдиганга ўхшаб қолаверади. Тингловчилар айнан нима етишмаётганини тушунмасликлари мумкин, аммо улар нотикқа нисбатан совуқ муносабатда бўладилар.

Мисол келтираман. Бироз вақт олдин ушбу китоб муаллифи Нью-Йоркдаги шаҳар банкларининг олий даражадаги мансабдорлари гуруҳи билан нотиклик санъати бўйича машғулот ўтказди. Ўз-ўзидан маълумки, бу гуруҳ аъзолари иш билан доимий банд одамлар бўлиб, улар тайёргарлик аталмиш машғулотга пухта ҳозирлик кўришни ва уни ўтказишни жуда қийин, деб ҳисоблайдилар. Бутун ҳаётлари давомида ўзларича ўйлаб, ўзларига хос шахсий эътиқодга эга бўлганлар, барча воқеа-ҳодисаларга ўз нуқтани назаридан ёндашиб, шахсий тажриба тўплашган. Шу тариқа улар қирқ йил мобайнида масаланинг моҳиятига кўра сўзга чиқиш учун маълумот йиғишган. Шу билан бирга айримлари учун буни англаш ниҳоятда қийин эди. Улар дарахтлар ортидаги ўрмонни кўра олмасдилар.

Бу гуруҳда жума кунлари кеч соат бешдан еттига қадар машғулот ўтказиларди. Бир куни қайсидир жентльмен (уни жаноб Жексон деб атай қоламиз) банкда ишлар, ўша куни у Нью-Йорк чеккасида бўлиб, соат беш яримда сўзга чиқиши лозимлигини эслаб қолади, аммо маъруза мавзуси ҳали тайёр эмас. У ўз иродасидан чиқиб, газета дўконидан "Форбс мэгэзин" номли журнални сотиб олади-ю, метрога тушиб, машғулот ўтадиган федерал захира банки биносига бора-боргунча «Улгуриш учун ихтиёрингизда фақат ўн йил бор, холос» номли мақолани ўқийди. Азбаройи қизиққанидан эмас, балки сўзга чиққан пайтида ажратилган вақтни нима биландир тўлдириш мақсадида ўқиб чиқади.

Бир соатдан сўнг у ўрнидан туриб, мақола муаллифи илгари сурган мавзу бўйича ишонч билан қизиқарли тарзда сўз юритишга ҳаракат қилди.

Натижа қандай бўлди, қандай муқаррар натижа юзага келди?

Жаноб Жексон нима демоқчи эканлигини "пиширмади" ҳам, ўзлаштирмади ҳам. "Демоқчи эди" каби деган сўзлар масаланинг моҳиятини аниқ ифодалайди. У фақат ҳаракат қилди, холос. Жаноб Жексонда вазиятдан чиқиб кетиш йўллари англатувчи фикрлар йўқ эди. Ўзини тутиши, товуш оҳанги бундан гувоҳлик бериб турарди. Жаноб Жексоннинг ўзида илиқ таассурот қолдирмаган мақола тингловчиларда катта қизиқиш уйғотиши мумкинмиди? У бутун вақт давомида фақат мақолага таяниб, муаллиф ундай, бундай демоқчи эканлигини айтаверди, холос. Мазкур нутқда жуда кўп сўз "Форбс мэгэзин"дан бўлиб, жаноб Жексонники эса ниҳоят кам эди.

Шунинг учун мазкур китоб муаллифи унга тахминан шундай деди:

— Жаноб Жексон, бизни бу мақолани ёзган аллақандай шахс асло қизиқтирмайди. Ушбу муаллиф бу ерда йўқ. Уни кўра олмаймиз ҳам. Бизни сиз ва сизнинг фикрингиз жуда қизиқтиради. Бизга бошқа кимдир эмас, балки ўзингиз нималар ўйлаётганингизни гапириб беринг. Бу ерда кўпроқ жаноб Жексон фикрларини олиб келинг. Нега сиз келгуси ҳафтада айнан шу мавзуда сўзга чиқмас экансиз? Мақолани яна бир карра ўқиб чиқинг, муаллифнинг фикрларига

розимисиз-йўқми, ўзингиздан сўраб кўринг. Агар рози бўлсангиз, унинг мулоҳазаларини ўйлаб кўринг ва ўзингизнинг кузатишларингиз асосида мисоллар билан изоҳланг. Борди-ю, рози бўлмасангиз, негалигини тушунтириб беринг. Майли, бу мақола сизнинг шахсий нутқингизни турткиловчи битта йўловчи нуқта бўлиб қолсин.

Жаноб Жексон бу таклифни қабул қилди. Мақолани яна ўқиб чиқди ва муаллифнинг фикрига мутлақо қўшилмаслик керак, деган хулосага келди. У янги маърузасини метро вагониди тайёрламади, нутқ унинг тафаккурида пишиб етилди. Бу миясида пишиб етилган мева эди. У ривож топиб, ўсиб ва мисоли шахсий фарзанди мисоли шаклланди. Ўзининг қизларига ўхшаб, янги фарзанди кечаю кундуз у жуда кам мушоҳада юритган пайтда ўса борди. Жаноб Жексон газетада қандайдир мақолани ўқиб чиқар экан, унда гоҳ янги фикр пайдо бўлар, гоҳ дўстлари билан суҳбат қилаётганида, тўсатдан кутилмаган ўнғай мисол қалқиб чиқар эди. Буларнинг бари кенгайиб, чуқурлашиб, зичлашиб борарди.

Жаноб Жексон навбатдаги машгулотда сўзга чиққанида, ўзига хос бўлган нарсаларни — шахсий конидан қазиб олинган рудаларни, шахсий танга зарб берадиган корхонасида зарб этилган тангларни гўё намойиш этди. У жуда яхши гапирди, чунки мақола муаллифининг фикрларига қарши эди. Қарашлардаги айрим тафовутлардан яхшироқ кўзгатувчи бўлмайди.

Бир ҳафта мобайнида айнан бир мавзуда сўзлаган бу инсоннинг икки нутқи ўртасида ибрат олса арзигулик нақадар кескин қарама-қаршилиқ мавжуд эди! Қаранг, пухта тайёргарлик қанчалик улкан тафовутта олиб келиши мумкин экан!

Қандай тайёргарлик кўриш ёки кўрмаслик лозимлиги тўғрисида яна битта мисол келтираман. Биз жаноб Флин деб атайдиган жентльмен Вашингтонда нотиклик санъатини ўрганди. Бир куни у ўз нутқини пойтахт мақтовига бағишлади. Бир газетада чиққан реклама рисоласини шошапиша варақлаб, ундаги далилларни ўзлаштириб олди. Ва бу далиллар, шубҳасиз, шунга мувофиқ қуруқ, бир-бири билан боғланмаган бўлиб, маълумотнинг пишитилмагани очиқ-ойдин кўриниб турарди. Нотик ўз мавзусини етарли

даражада ўйлаб кўрмаган, унда кўтаринкилик асло сезилмасди. Жаноб Флин айтганларини чуқур ҳис этмай, бу туйғуларни қадрламади. Нутқи бошдан-оёқ юзаки, маза-матрасиз ва ҳеч кимга керак бўлмайдиган даражада эди.

Нишонга теккан нутқ

Икки ҳафтадан сўнг жаноб Флинни тириклай ўлдирадиган воқеа рўй берди: унинг машинасини жамоат гаражидан ўғирлаб кетишди. У полицияга югурди, суюнчисига пул ваъда қилди, аммо бари бекор кетди. Полиция иқроп бўлиб айтдики, уларнинг жиноятчилик билан курашишга иложи етмайди аслида, бунинг устига бир ҳафта олдин кўлига бўр ушлаган полициячи кўчани кесиб ўтиб, жаноб Флинни жаримага тортган эди, чунки унинг машинаси тўхташ жойида ўн беш дақиқадан зиёд турган экан. «Кўлига бўр ушлаган» бу полициячилар иш билан шунчалик бандки, жиноятчиларни тута олмайдилар, шунинг учун улар жаноб Флиннинг газабига дучор бўлдилар.

Флин ниҳоят дарғазаб эди. Энди унда мавзу тап-тайёр; эндиги мавзу рисоладан ўзлаштирилмай, балки шахсий ҳаётидан олинган эди. Бу йирик одамга тааллуқли, унинг ҳис-туйғу ва ишончига зарар етказган масала эди. Вашингтонни мақтаган нутқида у бир иборани иккинчисига зўрға улаб гапирган бўлса, бу сафар ўрнидан шартга туриб, орзини очди-ю, бирдан гўё айблов нутқи каби полициячиларнинг шаънига нисбатан Везувий вулқонидан отилиб чиққан лава мисоли сўзларни ёғдириб, жўшиб кетди. Бундай нутқ ҳаминиша нишонга тегади, доимо муваффақият қозонади. Унинг асосида ҳаётини тажриба ётади ва у ўйланган бўлади.

Ҳақиқий тайёргарлик нимадан иборат?

Нутқ сўзлашга тайёрланиш варақча ёзилган ёки ёдланган силлиқ ибораларни ўз ичига оладими? Йўқ. Балки у бир неча тасодифий, аслида сизни асло ҳаяжонлантирмайдиган фикрлардан иборатдир? Мутлақо йўқ. Бу тайёргарлик сизнинг ўй-фикрларингиз, ишончингиз, хоҳиш-истакларингизни танлаб олишни англатади. Ахир сизда худди

шундай фикрлар, шундай хоҳиш-истаклар бўлади-ку! Улар сизда ҳар куни тетиклашган вақтингизда рўй беради, ҳатто тушларингизга киради. Сизнинг бутун борлигингиз ҳис-туйғу ҳамда ҳаяжонлардан иборатдир. Улар сизнинг онг остингизда худди денгиз қирғоғидаги майда тошчалар каби ниҳоятда сероб. Тайёргарлик кўриш, бу — ўйлаш, фикрларни каллада обдон пиширмақ, эслаб қолиш, ундан диққатингизни тортганларини танлаш, уларни силлиқлаш, тартиб билан муайян тарзда жойлаштириб чиқиш, ўзига хос нақш яратишдир. Балки айнан шундай дастур сизга ҳаддан зиёд қийин туюлар? Йўқ, бу қийин эмас, асло. Фикрларни бир жойга озроқ жамлаш ва мақсадга мувофиқ тафаккур қилиш керак, ҳолос.

Диний тафаккур тарихига кирган ўз нутқларини Дуайт Л.Муди қандай тайёрлаган эди?

“Бунда ҳеч қандай сир йўқ, — деган эди у ўзига берилган саволга жавоб бера туриб. — Менга қачон савол туғилгудек бўлса, унинг номини катта хатжилдга ёзиб қўяман. Каминада бундай хатжилдлар сон-саноқсиз. Борди-ю, ўқиш жараёнида менга керакли, нутқим учун жуда зарур гап-сўз бўлса, уни ёзиб тегишли конвертга соламан ва у ўша ерга туради. Мен ҳамиша ён дафтарча олиб юраман. Борди-ю, бирор киши ваъз ўқиганида, ниманидир эшитиб қолсам, бу масалани кучли нур остига олгандек, дарҳол ёзиб оламан-у, уни ҳам конвертга ташлаб қўяман. Буларнинг бари бир йил ёки ундан кўп вақт ётиши мумкин. Менга янги ваъз тайёрлаш зарурати туғилса, нимани йиққан бўлсам, барини чиқариб оламан. Булар натижалар ҳамда шахсий кузатишларим билан бирлашиб, менга етарли маълумот беради. Шу билан бирга мен доимий равишда ўз маърузаларим устида ишлайман — ундан ниманидир оламан, унга нимадир қўшаман. Натижада улар ҳеч қачон эскирмайди”.

Йель мактаб декани Брауннинг ақлли маслаҳати

Йель диний мактаби таъсис этилганининг юз йиллиги нишонлаган пайтда унинг декани доктор Чарлз Рейнольдс Браун ваъзхонлик санъати ҳақида бир қатор маърузалари билан чиқишлар қилди. Бу маърузалар китоб шаклида худди шу сарлавҳа остида Нью-Йорқдаги «Макмиллан» наш-

риётида босилиб чиққан эди. Доктор Браун чорак аср ҳар ҳафта ваъз ўқишга ҳозирлик кўрар, бошқаларни ҳам маърузага тайёрларди. Шунинг учун мавзуга доир зарур маслаҳатларни бера оларди. Бу маслаҳатлар нотик диний ходим бўладими ёки пойафзал фабрикасининг эгасими, у ка саба уюшмалари тўғрисида маъруза тайёрлаганми, қатъи назар, жуда катта аҳамиятга эга. Шу сабабли мен бу ўринда доктор Брауннинг сўзларини иқтибос қилиб келтиришни лозим, деб биламан:

"Инжилдан танлаб олинган иқтибос ҳамда маърузангиз мавзусини пухта ўйлаб олинг. Токи миянгизда пишиб етилмаса, мутаносиб бўлмаса, уни каллага сақлаб тураверинг. Сиз ундан жуда қизиқарли фикрлар йиғиндисини чиқариб оласиз, агар унга ўсиш ва ривожланишнинг энг кичик имкониятларига қадар ўй берсангиз..."

Энг яхшиси, агар мазкур жараён жуда кўп вақтни қамраб олса, уни шанба тонгига қадар қолдирманг, чунки сиз якшанба кунга ваъзхонликка тайёргарликни тамомлаётган бўласиз. Агар руҳоний онгига қандайдир ҳақиқатни бир ой, олти ой ёки ҳатто бир йил мобайнида сақлай олса, бу мавзуга сўзга чиқишдан олдин унда янги фикрлар тўхтовсиз ўсиб чиқади ва алал-оқибат жуда фойдали сабоқ чиқади, деб ишонч ҳосил қилади. У бу ҳақда кўчада бораётиб ҳам, поездда бўлганида ҳам ёки кўзи ўқишдан толиққанида ҳам фикр юриштиши мумкин.

У, шубҳасиз, ниманидир, ҳатто тунда ҳам ўйлаши мумкин. Албатта, руҳоний ўз ибодатхонаси ҳақидаги ва ваъзлари ҳамда фикр-ўйлари билан, оғатда, черковда ёта олмайди ҳам; черков кафедраси "ухлаш учун ноқулай" бўлиб, фақат ваъз ўқиш учун ниҳоятда қулайдир. Шундай ҳоллар бўлганки, мен тун ярмида тўшакдан туриб, калламга келган фикрни ёзиб қўярдим, у эртагача эсимдан чиқиб қолиши мумкин эди-да...

Сиз муайян ваъз ўқиш учун маълумот тўплаганда, танланган иқтибос ва мавзуга доир каллангизга нима келган бўлса, барини ёзиб боринг. Инжилдан олинган матнни биринчи марта танлаб олганингизни қандай тушунганингизни қайд этиб қўяверинг. Ўзингизда вужудга келган барча ҳис-туйғу, ўй-хаёллар уйғунлигини, фикрларни ёзиб боринг...

Фикрларингизни қисқа, бир неча сўзда ифодалаб қўйинг. Уларни қайд қилиш керак, майли, миянгиз тобора янги-янги фикрларни ахтараверсин, токи ҳаётингизда бирорта китобни кўриш муяссар бўлмагандек туюлсин, мана шунинг ўзи тафаккурни ривожлантириш усули ҳисобланади. Бундай усул билан ақлий фаолият ҳамиша яп-янги, ўзига хос, ижодий тарзда бўлишига эришасиз...

Мустақил, четдан ҳеч қандай ёрдамсиз қўйилиб келган фикрларингизни ёзиб боринг. Улар ақлий ривожланишингиз учун ниҳоятда қимматлидир, у ёқут, олмос, тоза олтиндан ҳам афзалдир. Уларни қоғоз парчаси, эски хатларга, хатжилд парчалари, ўров қоғозларига, яъни қўлингизга қандай қоғоз тушса, барига ёзиб қўйинг. Бу узун чиройли ёзув қоғозларидан фойдаланишга нисбатан ҳар жиҳатдан афзалдир. Бу ерда гап фақат иқтисод қилиш тўғрисида кетмаяпти, сизга бундай парча ва қийқимларни тўплаш ва уларни бўлакларга ажратиш маълумотларни тартибга келтириш пайтида жуда енгил кечади.

Калага келган барча фикрларни доимий равишда ёзиб боринг ва ҳамма вақт улар ҳақида диққат билан ўйлаб юринг. Бу жараённи тезлаштириш мумкин эмас. У амалга оширишингиз керак бўлган энг муҳим ақлий зўр беришлардан биридир. Ўша туфайли онгингиз ҳақиқий ижодий қувватга айланади.

Ўқигандан кейин сизга қониқиш ҳосил қиладиган маърузалар ҳаётингизда катта фойда келтиришига ишонч ҳосил қилганингиздан кейин буларнинг барига ўзингизни чуқур кашф этган бўласиз. Улар суякларингиздан иборат мағиз, танангиздан вужудга келган тана, ақлий меҳнатдан дунёга келган фарзанд, сизнинг ижодий қувватингиз самарасидир. Бошқа бегона фикрлардан тузилган маърузалар ҳамиша эскирган ва илтифатидек таассурот қолдиради. Шу билан бирга ваъзлар борки, улар яшайди, нафас олади, ибодатхоналарга яратганга ҳамду сано ўқиб, ёпирилиб киради, одамларнинг қалбига жо бўлиб, уларни парвоз қилишга мажбур этади. Улар ҳудди бургут мисоли мардлик, жасурликни тарк этмай, бурчни адо этиш йўлидан юриб боради; ана шундай ваъзлар инсоннинг ҳаётий куч-қуввати туфайли, уларнинг сўзлаганлари туфайли вужудга келади".

Линкольн ўз маърузаларига қандай тайёрланар эди?

Линкольн ўз нутқларини қандай тайёрлаган? Бу борада бир қанча далиллар маълум. Унинг усули ҳақида ўқир эканмиз, декан Браун ўз маърузаларида тавсия қилган бир неча воситалардан Линкольн чорак аср муқаддам фойдаланганини билиб оламиз. Линкольннинг машҳур нутқларидан бирида пайғамбарона ёрқинлик намоён бўлиб, шундай дейилган эди:

“Қақраб кетган уй тик тура олмайди”, дейишади. Менинг ўйлашимча, ярми қуллар, ярми озод кишилардан иборат мамлакатимизнинг ҳукумати ҳам сақланиб қололмайди”. Бу нутқ доимий иш билан банд бўлиб юрган дамларида ўйланган, шунда у тушлик қилган, кўчаларни кезган, сигир соққан, қўлида сумка билан қассобхонага ёки баққолик дўконига кирган, елкасига эски ола шарф ташлаб олган, ёнида эса кичкина ўғли вайсаб борар, саволлар берар, хархаша қилиб, отасининг узун ориқ қўлларидан тутиб, уни жавоб беришга ундар эди. Аммо Линкольн ўз хаёлоўйлари, фикрлари билан банд бўлиб, нутқини ўйлар, ҳатто боласини ҳам эсидан чиқарганди. Кундан-кунга ўйлаш жараёнида ва фикрларини миясида пишитиб, у қўлига нимаики тушса, гоҳ у ерда, гоҳ бу ерда, гоҳ эски хатжилдларида, қоғозхалта парчаларида алоҳида ибораларни ёзиб қўяр эди. Буларнинг барини у ўз шляпаси остига қўйиб, токи ўтириб, ҳамма ёзувларни муайян тарзда тартибга келтириб, барини бир бутунликда қайта кўриб чиқиб, сўзга чиққунча ва нашр этгунга қадар сақлар эди.

1858 йилда бўлиб ўтган мунозаралар даврида сенатор Дуглас ҳамма жойда бир хил мазмундаги нутқ сўзлаган. Линкольн эса мудом тайёрланиб юрган, ўйлаган, мулоҳаза юритган, шундай қилиб, ўзининг айтишига қараганда, эскини таркдорлагандан кўра ҳар куни янги нутқни сўзлаш энгил кечган. Мавзу унинг онгида мунтазам равишда кенгайиб ва чуқурлашиб борган.

Оқ уйга кўчиб ўтишдан олдин у конституция ҳамда учта нутқининг матнини олди, қўлида бошқа ҳеч вақо йўқ эди. Спрингфиллдаги дўконнинг тепасида ҳеч ким халақит бермайдиган чанг-ғуборли кичик хона эшигини беркитиб, пре-

зидент лавозимига киришиш арафасида ўқиши лозим бўлган нутқини ёзди.

Линкольн ўзининг Геттисбергдаги нутқини қандай тайёрлаган эди? Афсуски, бу ҳақда сохта хабарлар тарқатилганди. Аммо ҳақиқий аҳвол ҳаддан зиёд қизиқарли. Мана у.

Геттисбергдаги ҳарбий қабристон билан машғул бўлган комиссия уни муқаддаслаштиришни тантанали тарзда ташкил этиш мақсадида Эдвард Эверстга нутқ сўзлашни тавсия этди. У Бостонда пастор (*протестант мазҳабига руҳоний*) бўлиб хизмат қилар, Гарвард университети президенти, Массачусетс штати сенатори, Қўшма Штатлар сенатори, Англиядаги элчиси, давлат котиби эди; у Американинг энг истеъдодли нотиғи деб эътироф этилганди. Дастлабки тантанали очилиш маросими 1863 йил 23 октябрга белгиланган эди. Жаноб Эверст бутунлай енгил фикр юритиб, қисқа муддат ичида у етарли даражада тайёрлана олмаслигини маълум қилди. Шу сабабли маросим деярли бир ойга, яъни 19 ноябрга қадар — унга пухта тайёргарлик кўришга вақт бериш мақсадида орқага сурилди. Кейинги уч кунни Эверст Геттисбергга ўтказди, жанг кечган жойларнинг барини хотирасида янгитдан тикламоқ учун кўздан кечириб чиқди. Бу вақт нутқ устида ўйлаб кўриш ҳамда сўзлаш учун энг яхши тайёргарлик эди. У жанг воқеаларини равшан тасаввур этди.

Маросимга таклифномалар конгресснинг барча аъзоларига, президент ва унинг маҳкамасига тарқатилган эди. Кўпчилик бу таклифни рад этди ва комиссия аъзолари Линкольн келишга рози бўлганини эшитиб, ҳайратда қолдилар. Ундан сўзга чиқишини сўраш тўғри келармикан? Уларда бундай мўлжал йўқ эди, эътирозлар ҳам билдирилди. Линкольннинг тайёргарлик кўриши учун вақти йўқ, вақт топганида ҳам бундай нутқни тайёрлашга кучи етармиди? Албатта, у қуллиқ тўғрисида муваффақият билан мунозарага кириша олар ёки Купер Иттифоқига табрик сўзи билан мурожаат эта оларди, аммо у тантанали нутқ сўзлайди, деб ҳеч ким эшитмаганди. Чунки бу жиддий, салобатли маросим эди-да! Улар таваккал қила олмасдилар. Ундан сўзга чиқишни сўраш керакми ёки йўқми? Ўйлашди, ўйлашди... Агар улар келажакка назар ташлаганларида, Линкольн-

нинг қобилиятига шубҳа билдирганлари ва инсон томонидан шу муносабат билан ирод этилган бу нутқ умум эътироф этилган энг унутилмас нутқлардан бири эканлигини англаган бўлур эдилар.

Ниҳоят маросимга икки ҳафта қолганида, комиссия аъзолари Линкольндан *"шу муносабат билан бир-икки оғиз сўзлаш"* борасида кечикиб бўлса-да, илтимоснома юборишди. Ҳа, ҳа, улар ҳақиқатан ҳам *"бир-икки оғиз сўзлаш"* деб ифодалаган эдилар. Кимсан, АҚШ президентига шундай деб ёзишнинг ўзи бўладими!

Линкольн зудлик билан тайёргарлик кўришга киришди. У Эдвард Эверстга хат ёзиб, унинг нутқи матнини олди (*мўътабар олимнинг сўзга чиқиши мўлжалланган эди*) ва бирикки кундан сўнг фотосуратчи ательеси томон йўналди, ўзи билан Эверст қўлёмасини ҳам бирга олди ва кутиш асносида уни ўқиб чиқди. Линкольн ўз нутқини кун бўйи ўйлаб, унинг ғоясини калласида пишитиб, Оқ уйдан ҳарбий вазирликкача ва ундан қайтиб, яна Оқ уйгача қатнар, ҳарбий вазирликда сўнгги хабарларни кутиб, чарм оромкурсига чўкканича ўй сургани-сурган эди. У қоғоз бетига бир неча хомакки нарсаларни ёзарди-да, уни ипак цилиндр (*шляпаси*) тагига солиб, ўзи билан олиб юрарди. Шу тарзда тўхтовсиз равишда нутқини пишитиб борди, шу тариқа у миясида борбуди бўйича аниқ гавдаланди. Сўзга чиқишдан олдин у Ноа Бруксуга шундай деган эди: *"Нутқим ҳали тўлиқ ёзилмаган. Мен уни икки ёки уч марта қайта кўчирдим, холос. Токи қаноат ҳосил қилгунча қайта ишлайвераман"*.

Линкольн Геттисбергга кечқурун маросим арафасида етиб келди. Кичкина шаҳарча одамлар билан лиқ тўла эди. 1300 нафар аҳолига эга бўлган шаҳар тўсатдан ўн беш минг кишига ошиб кетди. Йўлақларгача одамларга тўлиб-тошган, ифлос кўприклар устидан ҳам юришар эди. Олтита оркестр қулоқни қоматга келтирар, оломон *"Жон Браун турбати"* кўшиғини куйларди. Халқ Линкольн келиб тушган жаноб Уиллис уйи олдида тўпланиб, уни чақирар, сўзга чиқишини илтимос қиларди. Линкольн бир неча сўзда, вазминлик билан эмас, балки дангалига, эртагача бирор нарса дейишга мўлжали йўқлигини айтди. Шуниси аниқки, у кечаси билан ўз нутқини *"силлиқлаш"* билан банд бўлди.

Линкольн, ҳатто давлат котиби Стюард жойлашган қўшни хонага кириб, нутқини овоз чиқариб ўқиб борди, унинг мулоҳазаларини эшитгиси келди. Эртаси, нонушта қилганидан сўнг яна нутқини силлиқлашни давом эттирди, бу иш токи эшикни тақиллатиб, тантанада ўз жойини эгаллашни таклиф этишгунча чўзилди. Президентни кузатиб келган полковник Каррнинг ҳикоя қилишига кўра, тантана иштирокчилари йўлга тушганида, *"президент эгарда хужду армия бош кўмондонидай ўтирган, аммо йўл-йўлакай у олдинга бироз эгилиб, қўллари осилиб қолган, боши ҳам бўлган. Унинг тафаккурга ўта берилиб кетгани аниқ эди"*.

Тахмин қилиш мумкинки, ҳатто ана шундай лаҳзаларда ҳам Линкольн ўзининг ўнга сўздан иборат жажжигина нутқини қайта-қайта ўйлаган, унга "ишлов" берган эди.

Унинг айрим нутқлари, гарчи уларга юзаки ёндашган бўлса ҳам, сўзсиз, муваффақиятсиз чиққанига қарамай, тенгсиз таъсир кучига эга, чунки унда қулдорлик ҳамда штатлар иттифоқи тўғрисида сўз юритган эди. Нима учун? Шунинг учунки, у мазкур масалалар хусусида ҳаминша бош қотирган, булар уни доимо банд этган. Иллинойс штатида бир хонада у билан бирга тунни ўтказган киши эрталаб уйғониб, ўз каравотида ўтириб, деворга тикилиб турган Линкольнга кўзи тушган эди. Унинг биринчи тилга олгани: *"Ярми қулардан, ярми озог кишилардан иборат мамлакатимизда ҳукумат ҳам узоқ яшай олмайди"*, — деган сўзлардан иборат эди.

Исо Масиҳ ўз хутбаларини қандай тайёрлаган эди? У ҳалойиқдан бутунлай узоқлашган. Мушоҳада юритишга бутунлай берилиб кетган. Фикрларини бир жойга йиққан. У кенг яланглиқда, саҳрода якка ҳолда кезиб, ўй сурар ҳамда қирқ кечаю қирқ кундуз рўза тутар эди. *"Ана шундан сўнг, — деб ёзади авлиё Матфей, — Исо Масиҳ ваъз айтишни бошлаган"*. Кўп ўтмай у ўзининг "дунёга машҳур ваъзларидан бири — Нагорний хутбасини сўзлаган эди.

"Буларнинг бари жуда қизиқарли, — дея балки эътироз билдирарсиз, — аммо мен мангу ношиқ бўламан, деб уринаётганим йўқ. Мен вақти-вақти билан бир нечта оддийгина маърузалар ўқимоқчиман, холос".

Бу ҳам тўғри, биз сизнинг эҳтиёжларингизни жуда яхши тушунамиз. Бу китоб муайян мақсадни — сизга ва сизга

ўхшаган бошқа одамларга ёрдам бериш, нимани холасангиз, ана шуни муҳайё этишни кўзлаб ёзилган. Аммо сизнинг маърузаларингиз қанчалик оддий бўлмасин, ўтган даврнинг машҳур нотиклари тажрибаларидан ҳамда уларнинг айрим усулларидан имкони борича фойдаланиб қолишингиз лозим.

Маърузага қандай тайёрланиш керак?

Амалиёт ўтказиш учун қайси мавзуларда гапирган маъкул? Ҳар қандай мавзуда, улар сизни қизиқтирса, бас. Деярли кўпчиликка хос камчиликка асло йўл қўйманг — унча катта бўлмаган маърузага ҳаддан зиёд масалалар доирасини тикиштирманг. Мавзунинг бир ёки икки соҳасини олиб, уни батафсил ёритишга ҳаракат қилинг. Агар қисқа нутқда бунинг уддасидан чиқа олсангиз, яна ҳам яхши бўларди.

Мавзунинг эртароқ олинг, токи у ҳақда мулоҳаза юритиш учун бўш вақтингиз бўлсин. У ҳақда сиз етти кун ўй суриш ва етти тун уни мияда пухта сақланг. Майли, ўйқўта кетишдан олдин бу сизнинг охириги фикр-ўйингиз бўлиб қолсин. Эрталаб соқол қираётганда ҳам, ювинаётганда ҳам, шаҳар марказига қараб йўл олганда ҳам, лифт кутаётганда, нонушта қилаётганда, топшириқ кутаётганда, дазмол босиб ёки тушлик тайёрлаётганда ҳам фақат шу ҳақда ўйланг.

Бу масала хусусида ўзингизга-ўзингиз турли-туман саволлар беринг. Масалан, ажралиш тўғрисида гапиришга тўғри келса, ўзингиздан ажралишнинг сабаби нимада, деб сўранг. Унинг қандай иқтисодий ва ижтимоий оқибатлари мавжуд? Бу иллат билан қандай курашмоқ керак? Ажралиш тўғрисида бир қолипдаги қонунларимизга эга бўлиш маъқулмикан? Нега? Умуман, ажралиш тўғрисида қонунларнинг зарурати борми? Ажралишни бартараф этиш имконияти-чи? Ёки уни мураккаблаштириш керакми? Ёки енгиллаштиришми?

Айтайлик, сиз нотиклик санъатини ўрганиш зарурлиги тўғрисида гапирмоқчисиз. Бу тўғрида ўзингизга қуйидаги саволларни берсангиз бўлади: мендаги қийинчиликлар нималардан иборат? Нимани эгаллашни мўлжаллаяпман? Кўпчилик олдига чиқиб, нутқ сўзлаш менга тўғри келадими? Айнан қачон? Қаерда? Бу қандай бўлган эди? Нима

учун машғулотлар ишбилармон одамлар учун зарур, деб ҳисоблайман? Савдо ёки сиёсат бобида энг муҳими, ўзига ишониб, эсанкирамай, ишонч билан сўзлаш қобилиятига эга бўлиб, иши олдинга силжиган қайси эркак ва аёлни биламан? Ушбу муҳим хислатлар йўқлиги туфайли балки туб муваффақиятларга ҳеч қачон эриша олмаган бошқа одамларни ҳам биларман? Аниқ номларини тилга олмасдан бу одамлар тўғрисида ҳикоя қилинг.

Агар сиз тобора илгарилаб, равшан фикр юритиб, икки ёки уч дақиқа гапира оладиган бўлсангиз, ана шу кифоя. Дастлабки нутқларингиздан ана шунинг ўзини кутиш мумкин эди. "Мен нима учун нотиклик санъатини ўрганаман?" деган мавзуга ўхшаш чиқишлар жуда енгил, бу ўз-ўзидан маълум, албатта. Агар сиз мазкур мавзуга маълумот танлаш ҳамда уни жойлаштириш учун озгина вақт ажратсангиз, ўз шахсий кузатишларингиз, шахсий интилишларингиз ва шахсий тажрибангиз ҳақида сўз юритасиз-да!

Энди фараз қилайлик, ўз машғулотингиз ёки касбингиз тўғрисида сўзлашга қарор қилдингиз, дейлик. Бундай маърузага тайёргарлик кўришга қандай киришасиз? Сизда бу мавзуга бағишланган бир олам маълумот бор. Вазифангиз уни танлаб олиш ва ташкил қилишдан иборат бўлади. Уч дақиқа ичида уларнинг ҳаммаси тўғрисида гапириб бераман, деб овора бўлманг. Бунинг иложи йўқ. Ҳикоя ҳаддан зиёд умумий, ҳаддан зиёд узук-юлуқ бўлиб қолади. Мавзунгиздан битта, фақат битта соҳани олиб, уни чуқурлаштириш ва муфассал баён этишга ҳаракат қилинг. Масалан, бу қандай рўй берганини ёки сиз муайян иш билан шуғуланганингиз, ёки бу касбни қандай эгаллаганингиз тўғрисида нега ҳикоя қилиб бериш мумкин эмас? Бу тўсатдан бўлганми ёки онгли равишдами? Даставвал енгилга тўғри келган қийинчиликлар тўғрисида, муваффақиятсизликлар, ўзингизнинг орзу-умидларингиз, галабаларингиз ҳақида гапириб беринг. Майли, ҳикоянгиз инсоний эҳтиёжларни ўзида қамраб олсин, майли, у ҳақиқий ҳаётнинг шахсий тажрибага асосланган бир парчаси бўлсин, ҳар қандай ҳаётнинг асл воқеаси, агар у камтарлик билан, иззат-нафсни ҳақорат қилмай ҳикоя қилинса, жуда катта қизиқиш билан тингланади. Деярли ишонч билан айтиш керакки, бундай нутқ, албатта, муваффақиятли бўлади.

Ёки ишингизнинг бошқа жиҳатини олиб кўринг: унда қандай қийинчиликлар бор? Бу соҳада фаолият бошлаган ёшларга қандай маслаҳатлар беришингиз мумкин?

Ёки сиз тўқнашадиган ҳалол ва виждонсиз одамлар тўғрисида гапириб беринг. Зиммангизда турган вазифалар тўғрисида сўзланг. Инсон хулқ-атворини тушуниш каби энг қизиқарли соҳани англашда сизнинг ишингиз нималарни ўргатди? Агар сиз ишингизнинг оддий томонлари, яъни майда-чуйда тафсилотлари ҳақида гапирмоқчи бўлсангиз, бошқалар учун бу ҳикоянгиз зерикарли туюлиши мумкин, аммо одамлар ҳақидаги, шахслар хусусида гап борса, бундай ҳикоя муваффақиятсиз бўлармикан?

Энг асосийси, сиз ўз маърузангизни қуруқ ваъзхонликка айланторманг. Бу одамларни зериктириб қўяди. Майли, ҳикоянгиз қандайдир бир неча қатламли пирог каби аниқ мисоллар ҳамда умумий таснифдаги мулоҳазалардан иборат бўлсин. Эсланг, сиз қандай аниқ воқеаларни кузатгансиз ва, фикрингизча, қай даражадаги умумий ҳақиқатларни бу мисоллар ёрдамида тасдиқлаш мумкин? Энди ишонч ҳосил қилдингизки, аниқ мисолларни эса сақлаш жуда осон, мавҳум нарсалар ёдда турмайди, аниқ воқеалар тўғрисида сўз юритиш анча енгил. Шу билан бирга улар сизнинг баён этишингизни ниҳоятда жонли ва яққол кўрсатади.

Бир ажойиб муаллиф ишга қандай киришганини кўриб чиқайлик. Б.Е.Форбс мақоласидан кўчирма келтираман. Унда фирма раҳбарлари ўз шерикларининг жавобгарлигини ошириш учун вакил қилиб юбориш масъулиятини ошириши керак, деб тасдиқлайди. Келтирилган мисолларга эътибор беринг — улар турли одамлар ҳаётидан олинган.

"Бизнинг ҳозирги йирик корхоналаримиз илгари якка-бошчилик асосида бошқарилган, аммо кўпчилиги шундай мақомга ўсиб етишди, сабаби: ҳеч нарсага қарамасдан ҳар бир йирик ташкилот ўз навбатида бир одамнинг гўё "чўзиб юборилган соясини ташкил этади", савдо-сотиқ фаолияти ва саноат шундай кенг миқёсни қўлга киритдики, заруратнинг кучи остида, ҳатто энг қобилиятли одам ҳам ўз атрофини ишчан шериклар билан ўраб олишга мажбур бўлади, улар эса бошқаришнинг барча жиловини қўлларига туттишда ёрдам беришади".

Вульворт менга бир пайтлар узоқ йиллар мобайнида ишига, асосан, ўзи раҳбарлик қилганини гапириб берган эди. Аммо алал-оқибат унинг соғлиғи издан чиқди, ҳафта-лаб шифохонада ётиб, бир нарсага амин бўлди: иш у хоҳлаганидек ўнгланиши учун раҳбарликни кимнингдир масъулиятига қараб тақсимлаш керак экан.

Чарлз Шваб

"Бетлехем стил" корпорацияси бир неча йиллар мобайнида намунали тарзда якка раҳбарлик асосида иш тутарди. Чарлз Шваб ҳамма нарсанинг маъзани чақишга уринар эди, аммо Южин Ж.Грейс ҳаммадан кўпроқ илгарилади ва ниҳоят пўлат соҳасида энг яхши мутахассис бўлиб етишди, Шваб охирида бир неча бор кўпчилик ҳузурида бунга иқроп бўлган эди.

"Истмен Кодак" фирмасининг бошланғич палласида, асосан, Жорж Истмен раҳбарлик қиларди, аммо унда корхонани фойда келтирадиган ташкилотга айлантириш учун донишмандлик етишмасди. Чикагодаги барча йирик консерва ишлаб чиқарувчи фирмалари ташкил этилганидан буён айнан худди шундай ўзгаришларга дуч келган эдилар. "Стандарт ойл" компанияси, тарқатилган тавсияномага кўра, ташкилот эмасди, у яккабошчилик асосида бошқариларди, шу пайтдан бошлаб у йирик миқёсларга эга бўла борди.

Ж.П.Морган, гарчи жуда улкан шахс бўлса-да, яхшигина қобилиятга эга шерикларни танлаш ва улар билан ўзининг мажбуриятларини тақсимлашнинг ашаддий тарафдори эди.

Савдо-сотик ташкилотлари раҳнаmolари орасида ҳали виждонли раҳбарлар бор, улар ишни барбод этишни маъқуллайдилар, чунки яккабошчилик тамойилини маҳкам ушлайдилар, аммо замонавий операцияларнинг кенг миқёсларини назарда тутиб, беихтиёр равишда ўз мажбуриятларини бошқаларга тақсимлашга зарурат сезадилар.

Айрим кишилар, ўз ишлари тўғрисида гапира туриб, кечириб бўлмайдиган хатога йўл қўядилар, яъни улар фақат

ўзларини қизиқтирган соҳаларга эътибор қилишади. Ахир нотик фақат унга эмас, шу билан бирга тингловчилар учун ҳам қизиқиш вужудга келтиришини наҳотки улар билишмас-са? Ахир уларнинг шахсий манфаатларига дахл қилиш учун ҳаракат қилиш керак эмасми? Агар у, масалан, ёнғиндан суғурта қилиш билан шуғулланса, наҳотки ёнғиндан мол-мулкни қандай қилиб сақлаш тўғрисида гапириш мумкин эмас? Борди-ю, у банк бошқарувчиси бўлса, молиявий масалалар ҳамда капитал жамғармалар тўғрисида маслаҳатлар бера олмайдими? Агар нотик умумдават хотин-қизлар ташкилоти раҳбари бўлса, у жойлардаги ўз тингловчиларига қай даражада бутун ҳаракатнинг таркибий қисмларидан бири эканлигини, маҳаллий дастурлар асосида аниқ мисоллар келтириб, ҳикоя қилиб бериш мумкин эмасми?

Тайёргарлик кўришда айримлар ортиқ даражада нима-нидир ўқиб чиқиш, бошқаларнинг шу масалага оид ўй-фикрлари, нима деганларини изоҳлашни тавсия этишади. Аммо ўз шахсий фикрларингизга батамом эга бўлмай, ўқишни бошламай туринг. Бу жуда муҳим, ниҳоятда муҳимдир. Шундан сўнг халқ кутубхонасига йўл олинг ва кутубхоначига саволларингизни тақдим этинг. Фалон-фалон мавзуда тайёргарлик кўраётганингизни айтинг, очиқ-ойдин ундан ёрдам сўранг. Агар тадқиқот ишлари билан шуғулланмасангиз, эҳтимол, нақадар қимматли маълумотларни сизга тақдим этишганини англаб, ҳайратга тушишингиз турган гап. Бу айнан ўша мавзуга доир тугал бир китоб ёки мунозара учун матнлар бўлиб, икки томонлама ўткир масалаларни ўз ичига олган асосий даъволардан иборат бўлиши мумкин, унда журналдаги мақолалар (*турли мавзуга*), бизнинг асрда нашр этилган "Экспресс-ахборот альманахи", "Бутун дунё альманахи" ва бошқа ўнлаб маълумотномалар бўлиши мумкин. Буларнинг бари устахонамиз қурол-аслаҳаларидир. Улардан фойдаланинг.

Захирадаги билимлар сири

Лютер Бербанк бир куни шундай деган эди: "Мен кўпинча миллионга яқин экин ўстирдим, улардан энг сифатлиси битта ёки иккита бўлиб, шунини танлаб олар, қолган барчасини йўқ қилиб ташлардим". Кўпчилик олдида чиқиб ўқила-

диган маърузани ҳам айнан шу руҳда тайёрлашга тўғри келади — худди шундай исрофгарчилик ва худди шу тарздаги шафқатсиз танлаб олиш йўли билан. Юзта фикрни танлаб олинг ва улардан тўқсонтасини ташлаб юборинг.

Фойдаланишингиз мумкин бўлган маълумот ҳамда ахборотларни кўпроқ, янада кўпроқ йиғинг. Буларни ўзингизга қўшимча равишда ишонч учун олгансиз, албатта, шу билан бирга қаттиққўллингиз учун зарур. Буларни онгингизга, кайфиятга ва бутун ташқи кўринишингизга таъсир этмоғи учун эгалланг. Бу тайёргарлик кўришининг энг асосий, муҳим омили ҳисобланади, шу билан бирга кўпгина нотиклар уни омма ҳузурида маъруза ўқиганда, шунингдек, шахсий суҳбатларда доимо назар-писанд қилмайдилар.

“Мен юзлаб эркак ва аёлларни — маҳсулот-мол сотиш билан шуғулланувчи агентларни ўқитдим, — дейди Артур Данн. — Уларнинг кўпчилигига мен пайқаган энг катта камчилик, ўз моллари ҳақида билиш зарур бўлган маълумотларни тушунмаслик, бунинг устига уларни сота бошлашни билмасликларига эди.

Кўпгина агентлар идорамга келиб, маҳсулотлар рўйхатини ва харидорларга нима дейиш тўғрисида кўрсатмалар олиб, бирганига ишга киришмоқчи бўладилар.

Бундай агентлар иши бир ҳафтага ҳам бормади, уларнинг муайян қисми қирқ саккиз соатга ҳам чидай олмади. Озиқ-овқат маҳсулотларини сотиш билан шуғулланувчи мутахассисларни ўқитиб, ва тайёрлай туриб, мен уларни у ёки бу маҳсулот бўйича мутахассис сифатида етиштиришга ҳаракат қилдим. Уларни АҚШ қишлоқ хўжалик вазирлиги томонидан нашр этиладиган озиқ-овқат маҳсулотларини ихтисослаштиришга доир ҳужжатларни ўрганишга мажбур этар эдим, буларда маҳсулотларнинг намлик даражаси, оқсиллар сони, углевод, ёрлар ва бошқа моддаларининг миқдори кўрсатиларди. Улар сотадиган маҳсулотлар қандай унсурлардан ташкил топганини ўрганишга маж-

Артур Данн

бур қилар эдим. Мен уларни бир неча кун ёглаб, сўнг имтиҳон топширишга мажбур этганман. Уларнинг маҳсулотларини сотиш билан шуғулланадиган бошқа агентларга "сотиш"га мажбур қилар ва харидор билан яхши суҳбатга бўлганларга мукофотлар берар эдим.

Баъзида маҳсулотларни ўрганиш олдидан ўтказиладиган тайёргарлик даврига бетоқатлик билан муносабатга бўлган одамларга ҳам гуч келганман. Улар шундай дер эдилар:

— Баққолик маҳсулотларини харид қилувчига буларнинг барини гапириш бериш учун менинг вақтим бўлмайди. У ҳаддан зиёд банг, ахир. Борди-ю, мен оқсил ёки углеводлар ҳақида гапириб, бошини қотирсам, қулоқ солмайди, қулоқ солган тақдирда ҳам нима деяётганимни мутлақо англамайди.

Мен унга шундай деб жавоб бераман:

— Сиз бу билимларнинг барини харидорингиз учун эмас, ўзингиз учун оласиз. Агар барча маҳсулотларингизни бошдан-охиригача билиб олсангиз, сизда шундай ҳиссиёт пайдо бўладики, уни таърифлаш ниҳоятда қийин. Сиз шу даражада ижобий ҳолатларга эга бўласизки, шунчалик ўзингизга ишонасизки, натижада ниҳоятда кучли ва енгилмас кишига айланасиз".

"Стандарт ойл" компаниясининг таниқли тарихчиси Ида Гарбелл хонимнинг бир неча йиллар муқаддам Парижда бўлганида, мазкур китоб муаллифига гапириб беришича, "Макклюрс мэгэзин" журнали таъсисчиси С.С.Макклюрс телеграф орқали унга Атлантика орқали ўтган кабель хусусида унча катта бўлмаган мақола тайёрлаш ҳақида буюртма берган экан. У Лондонга йўл олди, у ерда кабель қопламаси бўйича европалик вакил билан суҳбатлашиб, топширилган вазифани бажариш учун етарли маълумот тўплади. Аммо у шу билан қаноатланиб қолмади. Унга яна қўшимча, захирадаги маълумотлар керак эди, шу сабаб-

Ида Гарбелл

ли Британия музейига қўйилган кабеллар турларини ўрганди, кабеллар тарихига доир китобларни ўқиб чиқди, ҳатто Лондон чеккасида жойлашган саноат корхоналарини бориб кўриб, кабеллар ишлаб чиқариш жараёнлари билан танишди.

У нима учун фойдаланиши зарур бўлганидан ўн баробар зиёд ахборот тўплади? Буларнинг бари қўшимча куч беради, деб ҳисоблади; у биларди; мақолада баён этилмаган, аммо ўрганган маълумотлар ёзаётган мақоласига ишонч ҳамда равшанлик бағишлайди.

Руҳшунос Эдвин Жеймс Кэттелл ҳаммасини қўшиб ҳисоблаганда, ўттиз миллион одам ҳузурида сўзга чиққан. Шунга қарамай, у бир куни менга иқрор бўлиб айтдики, уйга қайтар экан, ўз-ўзини, қизиқарли гап-сўзларни айта олмай қолгани учун ҳақорат қилмаганида, кейинги нутқлари ҳеч нарсага ярамай қолар эди. Нима учун? Чунки у жуда катта тажрибага асосланиб, энг ажойиб маъруза — ортида жуда кўп захирадаги маълумот турган маъруза эканини яхши англаган эди. Унда нотик фойдалангандан кўра имконият анча ортиқ бўлади.

Қисқа хулосалар

1. Агар нотик мияси ҳамда юрагига ҳақиқатан ҳам ғоя бўлса, ички эҳтиёжнинг ўзи баён этади, у тўла-тўқис муваффақият қозонишига ишонч ҳосил қилиш мумкин. Пухта тайёрланган нутқ ўқилган ўнта маърузанинг тўққизтаси ўрнини босади.

2. Маърузага тайёрланиш нима дегани? Бир неча сўзни найриихтиёрий тарзда вараққа ёзишми? Ушбу сўзларни ёдлашми? Асло ундай эмас. Ҳақиқий тайёрларлик шуки, ўзингдан ниманидир чиқариб олмоқ, шахсий фикр-мулоҳазаларни танлаб олиш ва тартибга солиш ҳамда ана шу шахсий мулоҳазаларни ишлаб чиқиб, тахт қилиб қўймоқдир. Масалан, Нью-Йоркда яшовчи жаноб Жексон шарманда бўлди, у бошқаларнинг фикрларини баён этган — "Форбс мэгэзин" журналдан ёзиб, ўзлаштирган эди. Бу мақоладан ўз нутқи учун йўланма сифатида фойдаланганидан сўнг ўз фикр-мулоҳазаларини, шахсий мисолларини келтиргач, нутқи муваффақиятли равишда ўтди.

3. *Ўттиз дақиқа мобайнида ўтириб, нутқ тайёрлашга асло ҳаракат қилманг. Маърузани худди пирог пиширгандек, буюртма асосига тайёрлаб бўлмайди. Нутқ етилиб пишмоғи керак. Мавзуну ҳафта бошида олинг, уни бўш вақтларда обдон ўйланг, мияда пишитиб юринг, кечаси ҳам, кундузи ҳам эсдан чиқарманг. Уни дўстлар, биродарлар билан муҳокама қилинг. Суҳбат мавзусига айлантинг. Ўз-ўзингизга мазкур мавзу бўйича иложи етадиган барча саволларни беринг. Миянгизга келган барча фикрлар, мисолларни қоғоз парчаларига ёзиб боринг ва изланишда давом этинг. Ҳоялар, мулоҳазалар, мисоллар эсингизда, исталган пайтда — ювинаётда, шаҳар марказига йўл олганингизда, тушликни кутган дамларингизда келиб қолади. Линкольннинг усули шунақа эди. Муваффақиятга эришган деярли барча нотиқлар ана шу усулдан фойдаланишган.*

4. *Масалани мустақил равишда, атрофлича ўйлаб олганингиздан кейин кутубхонага бориб, агар вақт етарли бўлса, шу мавзуга доир адабиётларни ўқиб чиқинг. Сизга нима зарур бўлса, кутубхоначига айтинг. У сизга катта ёрдам бериши мумкин.*

5. *Сиз фойдаланиш учун мўлжалланганидан кўпроқ маълумот йиғишга ҳаракат қилинг. Лютер Бербанкка тақлид қилинг. У бир ёки икки сифатли ўсимлик навини танлаб олиш учун миллионта экин экиб кўрган. Юзта фикрни танланг-у, шулардан тўқсонтасини ташлаб юборинг.*

6. *Захирадаги билимларни яратинг, яъни фойдаланишингиз мумкин бўлган маълумотдан кўра кўпроқ тўпланг, кенгроқ ахборотлар ҳажмига эга бўлинг. Маъруза ўқишга тайёргарлик кўрар экансиз, Артур Данн ҳамда Ида Тарбел усулларидан фойдаланинг.*

МАШҲУР НОТИҚЛАР МАЪРУЗАГА ҚАНДАЙ ТАЙЁРЛАНИШГАН

Бир куни мен Нью-Йоркдаги "Ротари" клубидаги нонуштада иштирок этдим. Унда таниқли давлат арбоби асосий нотиқ эди. Бу инсон эгаллаган юқори мартаба обрўэътиборини кўтарган, биз унинг бўлажак нутқидан келиб чиқадиган қониқишни олдиндан сезиб, завқланиб ўтирардик. У ўзи бошқараётган муассаса фаолияти тўғрисида сўзлаб беришни ваъда қилди, бу эса ҳар қандай Нью-йорклик ишбилармонни қизиқтириши турган гап эди.

Нотиқ ўз фанини аъло даражада эгаллаб, ҳикоя қилиб бериши мумкин бўлганидан ҳам ортиқ билар, аммо нутқ матнини тайёрламаган, зарурий маълумотни танлаб олмаган, уни тартибга солмаган, бир тизимга келтирмаган эди. Шунга қарамай, у дадиллик билан, тажрибасиз кишиларга хос тарзда ялтироқ сўзлар гирдобига ўзини ташлади. У қаерга боришини билар, аммо барибир орқа-ўнгига асло қарамас эди.

Қисқа қилиб айтганда, унинг калласида аралаш-қуралаш нарсалар қалашиб ётар, шунингдек, бизни нима биландир зиёфатга тортгандай кўрсатарди. У даставвал музқаймоқ билан сийлади, сўнг шўрва берди, кейин балиқ ва ёнғоқлар тортилди, ниҳоят охирида шўрва қуйқасига ўхшаган бир бало, яна музқаймоқ ва дудланган селёдка балиғи берди. Мен ҳеч қачон, ҳеч қаерда бунчалик ўзини йўқотиб эсанкираган нотиқни кўрмаган эдим.

Даставвал у тайёргарликсиз гапиришга уриниб кўрди, сўнг мушкул аҳволга тушгани учун чўнтагидан бир даста ёзилган қоғозларни чиқарди ва, буларни котиба тайёрлаб берган эди, деб иқрор бўлди. Ишнинг аҳволи ҳам айнан шундай эди, чамамда. Бу ёзувларда бирор тартиб йўқ, мисоли платформадаги темир ломга ўхшар эди. Нотиқ асабий ҳолатда уларни варақлаб кўрар, гоҳ унисини танлар, гоҳ бунисини кўздан кечирар, гоҳ бошқа варақни қўлига олар, уларни тартибга солишга уринар ва чигалликдан чиқиб кет-

моқчи бўлар, қулай ҳолда гапиришга ҳаракат қилар, аммо барибир асло уддасидан чиқа олмасди. Кейин кечирим сўраб, сув беришларини илтимос қилди. Қалтираётган қўли билан стаканни олди, тагин бир-бирига боғланмаган бир неча ибораларни айтди-ю, такрорлашга ўтди, сўнг яна ёзув битилган қоғозларни титкилай бошлади... Ҳар бир дақиқада у ёрдамдан маҳрум бўлиб, тобора умидсизликка тушарди. Пешанаси тер билан қопланди, рўмолча билан артар экан, қўллари қалтиради. Биз ҳаммамиз унинг мағлубиятини кутатиб ўтирар эдик, раҳмимиз келиб, унинг учун қийналардик. Шу билан бирга биз кучли равишда унинг учун саросималикни ҳис этдик. Шунга қарамай, нотиқ қайсарлик билан сўзлашда давом этарди. Чалкашлиқдан қутилишга ҳаракат қилар, ёзувларга шўнғиб, кечирим сўрар, сув беришларини илтимос қиларди.

Унинг ўзидан бошқа ҳамма англадики, бу томоша зудлик билан тўла-тўкис ҳалокатга яқинлашди ва у ниҳоят ўтириб, ўзининг самарасиз хатти-ҳаракатларига нуқта қўйгач, барча энгил нафас олди. Мен ҳеч қачон бу қадар ўнғайсиз ҳолатга тушган тингловчиларни ва шунчалик хижолат ва камситилишга дуч қелган нотиқни кўрмаган эдим. У ўз нутқини, худди Руссо айтганидек, севги-муҳаббат мактубларини ёзиш керакдай бошлади, аммо нима дейишни билмас, нима ёзганини тушунмай тутатган эди.

Бу ҳикоядан келиб чиқадиган сабоқ, Герберт Спенсер сўзлари билан айтганда, шундай: "Агар инсоннинг билимлари тартибга солилмаган бўлса, у қанчалик кўп билмасин, фикрларида шунчалик кўп чалкашлик рўй беради".

Соғлом фикр юритадиган ҳар қандай киши лойиҳага эга бўлмасдан олдин иморат қуришни бошламайди, албатта. Ахир ҳеч бўлмаганда ўз тезисларининг тахминий режасига эга бўлмай туриб, нутқини қандай бошласин?

Кўпчилик ҳузурига чиқиб, маъруза ўқиш, бу — муайян мақсад ва бу маршрут ҳам харитага тушмоғи керак. Қай томон йўл олганини билмаган киши одатда адашиб қолади.

Нотиқлик санъатини ўрганувчи кишилар тўпланадиган ер шариидаги барча хоналар эшигига бир фут келадиган ёрқин ҳарфлар билан Наполеоннинг қуйидаги сўзларини ёзиб қўйишни жон-жон деб истардим: "Ҳруш санъати, бу

— фан, ҳаммаси ҳисоб-китоб қилинмаса ва пухта ўйлан-маса, муваффақият қозониб бўлмайди". Бу ҳаракатлар билан бирга кўпчилик олдига чиқиб сўзланадиган маърузаларга ҳам алоқадордир. Аммо буни нотиклар тушунармикан, агар тушунисса, улар ҳамиша шундай ҳаракат қилишармикан? Кўпгина маърузаларда на тизим, на тартиб бор, улар ирланд рагуси (*жаркон*) солинган косадан ҳам бадтар.

Муайян фикрлар уйғунлигини қай тарзда тартибга солиш самарали бўлади? Улар билан танишмасдан туриб, бирор киши буни айта олмайди. Бу муаммо ҳамиша янги, бу абадий масала. Бу саволни ҳар бир нотик ўз-ўзига бермоғи керак ва унга қайта-қайта жавоб қайтармоғи лозим. Қандайдир шубҳага ўрин қолдирмайдиган қоидаларни илова қилиш шарт эмас, аммо биз ҳаммамиз тартибга солиш нима эканлигини аниқ мисолларда кўрсатмоғимиз лозим.

Мукофотга сазовор бўлган нутқ қандай тузилган эди?

Қуйида кўчмас мулк миллий уюшмаси йиғилишларидан бирида кўп йиллар муқаддам ўқилган бир нутқ матни келтирилади. У турли шаҳарларда ўқилган йигирма еттита маъруза орасидаги мусобақада биринчи мукофотга сазовор бўлган, ҳозир ҳам айнан шундай мукофотни қўлга киритган бўлар эди. Мазкур нутқ ажойиб тузилган, далиллар билан бойитилган, равшан, жонли ва қизиқарли баён этилган. У жуда жўшқин бўлиб, ўқиш ва ўрганишга арзийди.

"Жаноб раис, дўстлар!

Бир юз қирқ тўрт йил муқаддам менинг она шаҳрим — Филадельфияда буюк мамлакатимиз, Америка Қўшма Штатларига асос солинган эди. Шунинг учун тарихий ўтмишга эга бўлган, кучли америкача руҳ уни фақат буюк саноат марказига эмас, шу билан бирга гунёдаги энг йирик ва чиройли шаҳардан бирига айлантиргани мутлақо табиийдир.

Филадельфия икки миллионга яқин аҳолига эга; шаҳар ҳудуди Милуки ва Бостон, Париж ва Берлин бирга олинса, шунча ҳудудга тенгдир. Ҳудудимизнинг 130 квадрат милдан 8 минг акрга яқинини биз чиройли парк, сквер ва хиёбонлар учун ажратганмиз, токи аҳолимиз етарлича дам олсин, кўнгулхушлик қилсин, шундай атроф-муҳитни яратдикки, ҳар бир америкаликка бу маъқул келади.

Дўстларим! Филадельфия катта, озода ва чиройли шаҳаргина бўлиб қолмай, у ҳамма жойда гунёнинг буюк устaxonаси сифатида машҳурдир, уни шу боис ҳам шундай аташадики, биз 400 минг киши банг бўлган 9200 та саноат корхонасига эгамиз, уларда ҳар бир иш дақиқасига 100 минг долларлик зарурий маҳсулотлар ишлаб чиқарилади. Бир та-ниқли статистикнинг сўзлари билан айтганда, бизнинг Филадельфия билан жун, тери маҳсулотлари, трикотаж, дастгоҳлар, аккумуляторлар, пўлат кемалар ва кўпгина бошқа турдаги маҳсулотлар ишлаб чиқариш бўйича мамлакатимизнинг бирорта шахри тенглаша олмайди. Биз ҳар икки соатда, кечаю кунгуз паровоз ишлаб чиқарамиз, шонли мамлакатимиз аҳолисининг ярмидан ортиғи Филадельфия шаҳрида қурилган трамвайларга юради. Биз бир дақиқада мингта сигара ишлаб чиқарамиз, ўтган йили биздаги 115 та трикотаж фабрикасига ҳар бир эркак, ҳар бир аёл ва ҳар бир бола учун икки жуфтдан пайпоқ маҳсулотлари тайёрланган. Биз Буюк Британия, Ирландияни қўшиб ҳисоблаганда ҳам кўп гилам ишлаб чиқарамиз, савдо-сотиқ ва саноатдаги фаолиятимиз шу даражада кенги, ўтган йили банкларимизни ўзаро олди-берди, ҳисоб-китоблари ўттиз етти миллиард долларни ташкил этган, бунга мамлакатдаги озодликнинг барча заём облигацияларини сотиб олиш мумкин эди.

Шу билан бирга, дўстлар, биз саноатимизнинг шундай мисли кўрилмаган муваффақиятлари билан фархлансак-да, шаҳримиз тиббиёт, санъат ва таълим соҳасида мамлакатимизда йирик марказлардан бири ҳисобланади. Биз яна бир нарса билан ниҳоятда фахрланамиз, у ҳам бўлса, Филадельфияда гунёнинг бошқа ҳар қандай шаҳридан кўп шахсий ўйлар бор. Филадельфияда 397.000 уйга эгамиз, агар мазкур ўйларни йигирма футли участкаларга бир қатор қилиб қўйгудек бўлсак, унда бу қатор Филадельфиядан Канзас-Ситидаги съездлар зали орқали, яъни биз турган жойдан Денверга қадар чўзилиб кетар, яъни 1881 милни ташкил қиларди.

Аmmo мен асосий диққатингизни яна муҳим бир нарсага жалб этмоқчиман, яъни бу ўйлардан ўн мингтаси шаҳримиз меҳнаткашларига қарашли ва улар шу ўйларда истиқо-

мат қиладилар, ишонга яшаш учун ер берилса, у бошпанага эга бўлса, у ҳолда ҳеч қандай импорт ва сиёсий касалликлар унга зарар етказа олмайди.

Филадельфия европача бошбошдоқлик учун мос келувчи ҳеч қандай манба бўла олмайди, чунки бизнинг уйларимиз, ўқув юртларимиз ва улкан саноатимиз энг теран америкача руҳ билан бунёд этилган, бу руҳ бизнинг шаҳарга ва аждоғларимиз меросига хизмат қилади. Бу шаҳарга Американинг биринчи байроғи тайёрланган; АҚШнинг илк конгресси шу шаҳарга мажлис ўтказган, бу шаҳарга Мустақиллик Декларацияси имзоланган; бунда озодлик қўнғироғи жойлашган, у Американинг энг муқаддас ёдгорлигидир. У ўн минглаб эркак, аёлларимиз ва болаларимизни руҳлантириб туради. Шу сабабли биз муқаддас вазифани адо этишимиз, деб ҳисоблаймиз, у олтин таначага сажда этиш бўлмасдан, балки америкача руҳни ёйиш ва озодлик машъаласини сақлашни ўз ичига олади, токи яратганнинг инояти, Вашингтон ҳукумати, Линкольн ҳамда Теодор Рузвельтнинг руҳи бутун имкониятни руҳлантириб турсин".

Келинг, ушбу нутқни таҳлил қилиб кўрайлик. У қандай тузилган, нима учун одамларда таассурот уйғотган? Ҳаммадан бурун унда кириш ва хотима бор. Бундай афзаллик жуда кам учрайди, сиз ҳам балки буни ўйлашга мойиллик кўрсатарсиз? У мисоли ёввойи ғозлар галаси парвоз қилгандек бошланади ва олдинга қараб ҳаракатланади. Унда бирор ортиқча сўз йўқ, нотик вақтини асло беҳуда сарфламайди.

Унда тозалик, ўзига хослик бор. Нотик унда гапни ўз шаҳри ҳақида гапиришдан бошлайди, бошқа нотиклар ўз шаҳарлари тўғрисида бундай гапира олмас эдилар, эҳтимол; у эса шаҳри бутун мамлакат бешиги эканлигини кўрсата олган.

У бу шаҳар дунёдаги шаҳарлар орасида энг йириги ва чиройлиси деб айтади. Балки бу фикр умумий гап, бемаънилиқдай туюлиши мумкиндир. У ўз-ўзидан унчалик таассурот қолдирмас ҳам эди. Нотик буни жуда яхши англаган, шу сабабли тингловчиларга Филадельфиянинг аниқ ўлчамларини равшан тасаввур этишлари учун уни "Бостон, Митлуоки, Париж ва Берлинни биргаликда олганда, уларнинг

хуғуғларига тенг келади", деб айтади. Бу ниҳоятда аниқ таърифдир. Шу билан қизиқарли. Бу қойил қолдиради. Эсда қолади. Бу статистик маълумотларнинг тўлиқ саҳифасига нисбатан тафаккурни мияга тезроқ етказди.

Сўнг нотик Филадельфия "ҳамма жойга гунё устахона-си сифатида машҳур", дейди. Худди лофга ўхшайди, шундай эмасми? Худди тарғиботга ўхшайди. Агар у ҳозир навбатдаги бандга ўтганида, ҳеч кимни ишонтира олмас эди. Аммо у бундай қилмади. У маҳсулотларни санаб ўтди, уларни ишлаб чиқариш бўйича Филадельфия дунёда биринчи ўринни эгаллагани тўғрисида тўхталди. Булар жун, чарм маҳсулотлари, трикотаж, тўқимачилик саноати моллари, фетр (*аъло навля наъматсимон мато*) шляпалар, бириктирувчи маҳсулотлар, дастгоҳлар, аккумуляторлар, пўлат кемалардир.

Булар тарғиботга мутлақо ўхшамайди, шундай эмасми-а? "Филадельфия ҳар икки соатда, кечаю кундуз паровоз ишлаб чиқаради ва буюк мамлакатимиз аҳолисининг ярми-дан кўпи Филадельфия шаҳрида қуриб битказилган трамвайларга юришади".

"Мен эса буларни билмас эканман, — деб ўйлайди тингловчи. — Балки, мен бутун хуғуғи шундай трамвайга тушгандирман. Эртага менинг шаҳрим трамвайни қаердан сотиб олишини билиб олишим керак".

"Бир дақиқада мингта сигара, — деб давом эттиради нутқини нотик, — ... мамлакатимиздаги ҳар бир эркак, ҳар бир аёл ва ҳар бир бола учун икки жуфтдан пайпоқ маҳсулотлари..."

Булар янада кўпроқ таассурот қолдиради. "Балки менинг ҳам яхши кўрган сигарам Филадельфияда чиқарилар... кийган пайпоқларим ҳам..."

Нотик энди нима қилади? У Филадельфиянинг катталиги ҳақида аввал тилга олинган масалага қайтадими ёки эсидан чиққан далилларни мисол қилиб келтирадими? Асло ундай эмас. У бир мавзу доирасида гапиради, токи у ҳақда гапни тугатмасдан яна унга нега қайтар экан? Бунинг учун сиздан миннатдормиз, жаноб нотик. Акс ҳолда тингловчининг мияси бутунлай гангиб қолар, калласида тўлиқ чигаллик юзага келар эди, ахир маърузачи бир масаладан иккинчисига сакраб ўтар ва яна унга қайтарди, у худди тунги кўршапалакка ўхшар эди-да. Аммо кўпгина нотиклар худди шундай иш

тутадилар. Улар масалани тартиб билан 1, 2, 3, 4, 5 тарзида ўртага қўйиш ўрнига худди футбол жамоаси сардори рақамларни 27, 34, 19, 2 деб қичқириб тилга олишганга ўхшайди. Уларнинг хатти-ҳаракати, ҳатто булардан ҳам бадтар. Уларнинг тартиби қуйидагича: 27, 34, 27, 19, 2, 34, 19.

Бизнинг нотик тўғрига қараб юрди, вақтига таянди, тутлмади, ортга қайтмади, ўнг, чап томонга мутлақо қийшаймади, худди ўзи эслатган паровоз каби юрди.

Мана у ўз нутқининг энг заиф жойига келди:

"Филадельфия, — дейди у, — тиббиёт, санъат ва таълимнинг мамлакатимиздаги энг йирик марказларидан биридир". У буни тантанали равишда эълон қилади ва шу заҳоти бошқа гапга ўтиб кетади. Бор-йўғи бир неча сўз бу фикрни жонлангириш, уни равшан тарзда хотирада сақлашни учун айтилган. Ҳаммаси бўлиб бир неча сўз битта иборага жойлаштирилган. Бу ярамайди, сўзсиз, ярамайди. Инсон онги бундай пўлат қопқонга асло чидаш беролмайди. Нотик бу масалага шунчалик кам вақт ажратганки, шу қадар умумий, ноаниқ гапирганки, бунга ўзи ҳам қизиқмаган, деб ўйлайсиз. Унинг тингловчига қолдирадиган таассуроти деярли нолга тенг. Нима қилиши керак эди? У бу мавзунини янада давом эттириши, Филадельфияни бутун дунё устахонаси деб кўрсатган, ҳозиргина қўллаган усулидан фойдаланиши мумкин эди, буни тушунарди. Аммо у мусобақа кетаётганини, хронометр туширилганини, унинг ихтиёрида беш дақиқа вақт қолгани, бирор сония ҳам берилмаслигини ҳам яхши биларди. Шу сабабли унга у ёки бу масалани шунчаки тилга олиб ўтиш қолганди, холос.

Филадельфияда *"гунёдаги шаҳарларнинг ҳар биридан кўра, кўпроқ шахсий уйлар бор"*. Нотик бу фикри тингловчида таассурот уйғотиши, ишонarli бўлиши учун нима қилди? Биринчидан, у рақамни тилга олди: 397.000. Иккинчидан, бу рақамларга аниқлик берди: *"Агар бу уйларни йигирма беш футлик жойга бир қатордан тизиб чиқилса, Филадельфиядан биз турган Канзас-Сити съездлар залидан Денвергача чўзилар эди, яъни 1881 милга қадар"*.

Тингловчилар, эҳтимол, у тилга олган рақамни айтилган заҳоти эсларидан чиқаришгандир? Аммо улар учун чизиб берилган суратни унутадиларми? Бу деярли мумкин эмас.

Мана, совуққон, моддийликдан иборат далиллар қандай бўлади? Аммо уларни жимжимадорлик анчагина очиб юборади. Бу нотик кўтаринкилик яратишга уринди, юракка "жиз" этиб тегиб, ҳис-туйғуни уйғотиб юборди. Мана, у хотимада ҳиссиёт қўзғатувчи масалани тилга олади. Бу уйларга эга бўлиш шаҳар аҳолиси учун нимани англатади, дейди. У Филадельфия америкача озодликнинг ҳақиқий манбаси, деб хитоб қилади. Озодлик! Сеҳрли сўзлар, бу сўзлар ҳис-туйғуга тўлиб-тошган, унинг учун миллионлаб одамлар ўз ҳаётларини қурбон қилганлар. Бу иборалар ўз-ўзича яхши, албатта, аммо нотик уни аниқ тарихий воқеалар ҳамда тингловчилар учун муқаддас, қутлуғ саналган ҳужжатлар билан яна мустаҳкамлагани учун у минг карра яхшироқ кўринади.

"Бу шаҳарда Американинг биринчи байроғи тайёрланган; бу ерда Қўшма Штатларнинг илк конгресси мажлис ўтказган. Бу шаҳарда мустақилик декларацияси имзоланган... озодлик қўнғироғи... руҳ берди... муқаддас вазифани адо этамиз... у ўзига америкача руҳни тарқатиш, ёйиш, озодлик, ёрқин гулханини сақлаш, яратганининг инояти ила ҳамда Вашингтон, Линкольн ва Теодор Рузвельт ҳукумати бутун инсониятнинг илҳомчиси бўлиши мумкин эди". Бу нутқнинг ҳақиқий авж нуқтасидир!

Нутқнинг тузилиши ана шулардан иборат. Аммо нутқ композиция нуқтаи назаридан қанчалик яхши бўлмасин, агар у бепарво, ҳис-ҳаяжонсиз, ланж тарзда ўқилса, муваффақиятсиз бўлиши ҳамда ҳеч қандай таассурот уйғотмаслиги мумкин. Аммо нотик уни қандай тузган бўлса, худди шундай ҳиссиёт билан, кўтаринкилик ва чуқур самимият билан ўқиди. Шунинг учун унинг биринчи ўринга сазовор бўлганига ҳамда Чикаго кубоги берилганига ажабланмаслик керак.

Доктор Конуэлл ўз нутқини қай тарзда тузарди?

Мен илгари айтганимдек, нутқни жуда яхши тузишни ҳал этишга доир масалани еча оладиган хатосиз қоидалар асло мавжуд бўлмайди, албатта. Барча нутқларга ёки уларнинг кўпчилигига мос келадиган чизмалар, тизим ва қолиплар йўқ. Шу билан бирга бир неча режалар борки, уларни айрим ҳолларда татбиқ этиш мумкин. Марҳум доктор, "Ол-

мослар акри" номли машҳур китоб муаллифи Рассел Х. Ко-
нуэл бир куни менга ўзининг сон-саноқсиз маърузалари-
ни қуйдаги тамойиллар асосида тузганини айтган эди:

1. Далилларни баён этиш
2. Ундан келиб чиқадиган мулоҳазаларни сўзлаш.
3. Ҳаракат қилишга чақириқ.

Кўпчилик бундай режани мақсадга мувофиқ ва илҳом-
лантирувчи деб ҳисоблайди:

1. Бир нечта ёмон ҳолатларни намоиш этиш.
2. Бундай иллатларни тузатиш йўларини кўрсатиш.
3. Ҳамкорлик ҳақида сўраш.

Ёки буни бошқача шаклда ҳам ўртага ташлаш мумкин:

1. Тузатиш зарур бўлган аҳвол мана шундай.
2. Буни тузатиш учун мана буни, уни қилиш керак.
3. Сиз, ана шу, фалон-фалон сабабларга кўра ёрдам бе-
ришингиз керак.

Бошқа нутқнинг режасини ҳам тавсия этишга эришиш:

1. Қизиқиш ва эътиборни жалб этишга эришиш.
2. Ишонч қозониш.
3. Далилларни баён этиш, тингловчиларга таклифлар
ўринли эканлигини тушунтириб бериш.
4. Одамларни ҳаракатга ундовчи ишонарли вазларни
келтириш.

Альберт Ж.Беве́риж

Машҳур кишилар ўз нутқлари-
ни қандай тузар эдилар

Собиқ сенатор Альберт Ж.Беве-
риж кичкина, аммо ниҳоятда фой-
дали "Омма олдида сўзга чиқиш
санъати" номли китоб ёзган эди.
"Нотиқ мавзуну ўзлаштирган бўли-
ши керак, — деб ёзади хизмат кўрсат-
ган сиёсий арбоб. — Бу шуну англа-
тадики, барча далиллар йиғилган
тизимга солинган, ўрганилган, пиши-
тилган бўлмоғи лозим, шу билан бирга

улар бир томонлама эмас, балки бошқа томондан ҳам, шунингдек, ҳамма томондан ёритилмоғи зарур. Бу далиллар аниқ эканлигига, у шунчаки тахмин ёки тасдиғини топмаган фикр эмаслигига ишонч ҳосил қилинган бўлиши керак. Ҳеч нарсага ишонманг.

Шунинг учун барча маълумотларни текшириб кўриш ва аниқлаш жоиз. Бу сўзсиз равишда қунт билан тадқиқот ишларини ўтказиш заруратини англагани, нимадан нима келиб чиқишини билдиради. Ёки сиз ахборот беришни мўлжалламаяпсизми, ўз фуқароларингизга ўргатиш, уларга маслаҳатлар беришга тайёр эмасмисиз? Сиз обрў-эътибор қозонишни хоҳлайсизми?

Ў ёки бу масала бўйича далилларни йиғиб ва улар устида фикр юритиб, ўзингиз учун улар қандай хулосага ундашини ҳал қилинг. Ана шунда нутқингиз ўзига хослик ва таъсир кучига эга бўлади — у жуда бақувват ва ҳаддан зиёд ишонарлилик бахш этади. Унда сизнинг шахсиятингиз намоён бўлади. Сўнгра ўз фикрларингизни ёзма равишда иложи борича очик ва мантиқий тарзда баён этинг.

Бошқача айтганда, ҳолатни ҳар томонлама акс эттирадиган далилларни танлаб, сўнгра бу далилларни равшан ва аниқ акс эттирувчи хулоса топинг”.

Вудро Вильсондан унинг услублари тўғрисида сўрашганида, у шундай деб жавоб берган:

— Мен нутқни ишни ёритиб беришга мўлжалланган масалалар рўйхатидан тайёрлашдан бошлайман, уни тафаккур чиғиривидан ўтказаман, уларнинг табиий равишда бир-бири билан боғланганини қайта-қайта кўриб чиқаман, ана шу тарзда маърузанинг ўзаги юзага келади. Сўнг уни стенографик йўл билан ёзиб оламан. Мен ҳамиша стенографик тарзда ёзишга ўрганганман, бу анча вақтни тежайди. Сўнгра машинкада бу матнни қайта кўчираман, ибораларни алмаштираман, бўғинларни ўғирлайман ва иш давомига уни маълумот билан тўлдириб бораман.

Вудро Вильсон

Теодор Рузвельт ўз маърузаларини ўзига хос рузвельтона ёндашиб тайёрлар экан: у барча далилларни териб олар, уларни ўрганар, баҳолар, аҳамияти, қимматини аниқлар, сўнг хулосалар эди — буни мустақкам ишонч билан якунига етказарди.

Кейин ёзувлар билан тўла ён дафтарчани қўйиб, айтиб туриб ёздирарди. У ўз нутқларини жуда тез ёздирар, чунки маъруза тўғридан-тўғри, тугал ва жонли бўлиши лозим эди.

Сўнгра у машинкада кўчирилган матнни ўқиб чиқар, айрим жойларини тўғрилар, қўшимчалар қўшар, ниманидир чизиб ташлар, кўздан-кўп қалам билан иловаларни ёзиб қўйиб, яна бир бор айтиб туриб ёздирарди. *"Мен ҳеч қачон, — дейди у, — кунт билан тер тўкмаганимга, барча ақлий қобилиятларимни тўла ишга солмаганимга, мунтазам шуғулланмаганим ва узоқ вақт олдиндан тайёргарлик кўрмаганимга, ҳеч қандай муваффақиятга эриша олмас эдим"*.

У кўпгина танқидчиларни таклиф қилиб, қандай айтиб ёздиргани, ўз нутқлари матнини овоз чиқариб ўқиб бериб, уларнинг фикр-мулоҳазаларини сўрар эди. Айтганлари тўғри эканлиги ҳақида улар билан муҳокама юритишдан бош тортарди. Ўша пайтларда унинг қарори қабул қилинар, сўзсиз амалга ошарди. У нима гапиргани эмас, балки қандай гапириши кераклиги тўғрисида маслаҳатлар беришларини сўрар эди. Машинкада кўчирилган варақларни қайта-қайта ўқиб чиқиб, тўғрилаб, тузатар эди. Унинг газеталарда чоп этилган мақолалар матни ана шундай тахминда бўлган. Шубҳасиз, Рузвельт уларни ёдлагани йўқ. У сўзга чиққанида, тайёргарлик кўрмасдан ҳам маъруза ўқиб юборар, унинг оғзаки нутқлари ҳам фарқ қилар эди. Шу билан бирга айтиб туриб ёздиргани ва тузатганлари ажойиб тарзда қилинган меҳнат натижаси эди. Ана шулар туфайли у маълумотни ҳамда уни батафсил баён этиш сирларини ниҳоятда яхши ўзлаштириб олганди. Буларнинг бари унинг нутқларига равонлик, ўткирлик бағишлар, ўзига нисбатан ишончли оширарди, ана шуларнинг ҳаммасига бөшқача йўл билан эришиш мумкин эдими?

Англиялик физик сэр Оливер Лож менга айтган эдики, маърузаларининг матнини айта туриб (*гастроб асосий тезис-*

ларни айтиб туриб ёздирар, сўнг уларни пишишиб, ниҳоят тингловчиларга аниқ кўринишга келтирар эди) у тайёргарлик ҳамда машқ бажаришнинг ибратли усулини топган эди.

Нотиқлик санъатини ўрганмоқчи бўлган аксарият кишилар ўз маърузаларини магнитофон тасмасига ёзиб олиб, сўнг ўзларини эшитиш орқали намуна олса арзийдиган йўл деб биладилар. Бундан сабоқ олса бўладими? Ҳа, фойдаланса бўлади, аммо ёзувни эшитиш зерикарли бўлиб қолиши мумкин, ана шундан қўрқаман. Шу билан бирга бу жуда фойдали машқ бўлиб, уни сизларга тавсия этаман.

Олдиндан ёзиш услуги шуки, айтмоқчи бўлган фикрларингиз сизни ўйлашга мажбур этади. Бу фикр-ўйларингизга равшанлик бағишлаб, уларни хотирангизда мустаҳкамлайди, тафаккурингизга оз бўлса-да, изчиллик олиб келади.

Бенжамин Франклин ўз "Таржимаи ҳоли"да услубини қандай яхшилагани, сўзларни танлашда қандай қилиб енгилликни таъминлагани, ўз фикрларини тартибга солганини ҳикоя қилади. Унинг таржимаи ҳоли мисоли классик адабий асарга ўхшайди, фақат классик асарларга қарама-қарши ўлароқ у жуда енгил ва катта қизиқиш билан ўқилади. Уни инглиз тилининг оддий ва равшан намунаси деб ҳисоблаш мумкин. Нотиқ ва адабиётчи бўлишни хоҳловчи ҳар бир киши уни самарали ва қаноат ҳосил қилган ҳолда ўқиб чиқади. Мен қуйида келтирган парча ҳам сизга маъқул келади, деб ўйлайман:

"Тахминан шу пайтда менинг қўлимга "Томошабин" (журнал)нинг чала жилди тушиб қолди. Бу учинчи жилд эди. Шу пайтгача мен мазкур нашрнинг бирортаям сонини кўрмаган эдим. Уни сотиб олдим, бир неча марта бошдан-оёқ ўқиб чиқдим ва ниҳоятда таъсирландим. "Томошабин"нинг услуги тенги йўқ бўлиб туюлди, шунда мен унга иложи борича тақлид қилиш керак, деган қарорга келдим. Шу мақсадда айрим очеркларни олдим ва ҳар бир иборанинг маъносини қисқача ёзиб, кейин уларни бир чеккага ташлаб кўйдим бир неча кунга, сўнгра китобга қарамай, ҳар бир иборанинг мазмунини худди шундай тўла ва батафсил, матнни аслагига кўра тиклашга ҳаракат қилдим, бунинг учун ўзимга маъқул келган ибораларга ўрин бердим. Шундан сўнг ўзим тиклаган "Томошабин"ни аслияти билан таққосладим, бир неча ха-

толариمنى топдгим ва уларни тузатдгим. Аммо менга сўз захираси ёки уни ўрнида қўллай олиш малакаси етишмагани; ҳар ҳолда, ниҳоят агар мен шеър ёзишни давом эттирсам, буни эгаллаш мумкин, деб фараз қилдим; ахир доимо сўз ахтариш бир хил бўлиб, аммо турли ҳажмда, улар мос келиши ёки қофия учун турли тарзда жаранглаши мени изланишга мажбур этар эди. Шу билан бирга бу барча турфа сўзлар онгимда "михланиб" қолар, мен улар устидан хўжайин бўлардим. Шунда "Томошабин" га чоп этилган бир нечта воқеани олиб, уларни шеърга солдим; шунда мен насрий аслиятни қандай йўқотдим, билмайман, яна уларни насрга қайта ишлашга тутиндим.

Баъзан тартибсизлик ичига ўз конспект ёзувларимни аралаштириб юборгандим, бир неча ҳафтадан сўнг тугалланган иборалар ва очеркларни охирига қадар ёзишдан кўра уларни энг аъло тарзда жойлаштиришга ҳаракат қилардим. Булар мени тартибли равишда тафаккур юритишга ўргатиши лозим эди. Сўнгра ўзимнинг сочмаларимни аслият билан солиштириб, жуда кўп хатолар топдим ва уларни тузатдим; баъзан ўзимни умид билан юпантирдим, чунки айрим арзимас тафсилотларга баён этиш ёки тилни яхшилашга эришдим ва бу мени ўйлашга мажбур қилди, вақт-соати келиб, мен дурустгина ёзувчи бўлишим мумкин, ахир шунга ҳамма жиҳатдан интилдим-га".

Ёзувларингиздан фол очинг

Ўтган бобда сизга ёзиб бориш тавсия қилинган эди. Қоғоз парчаларига турли фикрлар, мисоллар қайд этинг, уларни худди қартага қараб фол очгандай ёйиб қўйинг. Бунинг натижаси ўлароқ айрим масалаларга доир бир неча тах-ламли қутичалар ҳосил бўлади. Бу қутичалар тахминан сизнинг асосий маърузаларингизнинг муҳим мавзуларини ўзида қамраб олади. Сўнгра ҳар бир қутичани бир неча карра кичикроқларига ажратинг. Токи сизда фақат сараланган буғдой дони каби маъзи қолгунча, тўпонларини ташлаб юборинг, ҳатто бир қисм донни ҳам бир чеккага, фойданилмагани учун қўйишга тўғри келар, эҳтимол. Бирор одам ҳам сўзга чиққанида, йиғилган маълумотларни юқори фойзда фойдаланиш қурби тўлиқ етавермайди.

Нутқ сўзланмасдан туриб, уни қайта-кўриб чиқиш ва уни танлаб олиш жараёнини асло тўхтатмаслик керак, ҳатто шундан кейин ҳам тўла-тўкис равишда уни тузатиш, тўлдириб бориш, сифатини ошириш, қўшимча ҳолда ишлов бериш лозим, буларни албатта қилишга тўғри келади.

Ўз маърузасини тугата туриб, яъни нотиқ нутқи тўрт муқобилдан иборат эканлигига ишонч ҳосил қилади: у тайёрлаган матн, у сўзлаган нутқ шаклидаги нусхаси, у газетага жойлаштирган муқобили ва уйга томон йўл олганида, унга ўқиш учун тавсия этилган яна бир муқобили.

Маъруза ўқиладиганда ёзувлардан фойдаланиш керакми?

Линкольн, гарчи тайёргарлик кўрмасдан, бадиҳа тарзида бемалол сўзлай олса ҳам, президентлик курсисини эгаллагач, ҳеч қачон, ҳатто расмий бўлмаган давраларда ҳам, ўз кабинети аъзолари ҳузурда ҳам олдиндан ҳозирлик кўрмасдан, пухта, қунт билан тайёрланган матнсиз асло сўзга чиқмаган. Ўз-ўзидан маълумки, у президент вазифасига киришиш пайтида нутқ сўзлаши лозим эди. Бундай таснифдаги тарихий ҳужжатларни аниқ ифода қилиш муҳим аҳамиятта эга бўлган, қандайдир тайёрланмай айтилган бадиҳага нисбатан. Аммо Иллинойсда Линкольн сўзга чиққан маҳалда, ҳатто ёзувдан ҳам мутлақо фойдаланмаган. *"Улар тингловчини ҳамини толиқтиради ва безовта қилади"*, дер эди у.

Ким ҳам унга эътироз билдирарди? Қовозга қараб ўқиш маърузага нисбатан қизиқишимизнинг деярли ярмини йўқотмайдими? Ҳатто у нотиқ билан тингловчи ўртасида мавжуд бўлиши лозим бўлган алоқани бузиб қўймайдими ёки буни қийинлаштирмайдими? У ғайритабиий муҳит яратмайдими? Нотиқ эгаллаши шарт бўлган билимлар захираси ҳамда ўзига нисбатан бўлган зўр ишончга кейин тингловчилар ишонмай қўймайдиларми?

Яна такрорлайман, ёзувлар қилсангиз, тайёргарлик кўраётганда, батафсил, кенгроқ шуғулланаверинг мазкур иш билан.

Майли, сиз ўз нутқингизни машқ қиладиганда, бу ишга мурожаат қилсангиз бўлади. Балки у чўнтагингизда турган бўлса, тингловчилар олдида ўзингизни яхши ҳис қиларсиз. Шу билан бирга, у пульман (*йўловчи ёки юк ташийдиган*

вагонларнинг бир тури) вагони учун зарур бўлган болта, арра ва болғага ўхшайди, улар ишдан чиқишга яроқли асбоб-ускуналарки, улардан фақат поездлар тўқнашганида ёки ҳалокатга учраганда, ўлим, фалокат, таҳдид рўй берганида фойдаланиш мумкин.

Агар сизга ҳақиқатан ҳам шпаргалкага зарурат пайдо бўлса, майли, жуда қисқа бўлсин, уни катта варақча йирик ҳарфлар билан ёзиб қўйинг. Сўнг сўзга чиқадиган жойингизга эртaroқ келиб, стол устида турган бирорта китоб орасига варақларингизни яширинг. Фақат зарурат бўлгандагина унга бир қараб қўйинг, аммо ўз заифлигингизни тингловчилардан яширишга ҳаракат қилинг.

Шу билан бирга юқорида айтилганларга қарамай, шундай ҳолатлар бўлиб қоладики, бу ёзувлардан онгли равишда фойдаланиш зарурати туғилади. Масалан, биринчи марта сўзга чиққан кишилар шунчалик ҳаяжонга тушиб, ўзларини йўқотиб қўядиларки, улар олдиндан тайёрланган нутқларини хотирасида сақлай олишмайди. Нима бўлади? Улар мавзудан бутунлай четлашиб кетадилар, пухта машқ қилинган материал эсларидан чиқади, яъни тўғри йўлдан оғиб кетиб, ботқoқликка ботиб қолади. Бундай кишиларга биринчи марта сўзга чиққанларида қўлларида бир нечта қисқагина ёзувлар бўлгани маъқул. Гўдак юришни эндигина ўрганаётган пайтда мебелга тирмашади, аммо бу ҳол узоқ давом этмайди.

Мавзуни сўзма-сўз ёдламанг

Нутқни қоғозга қараб ўқиш ва уни сўзма-сўз ёдлашга ҳаракат қилмаслик керак. Бу жуда кўп вақтни олади ва ташвиш туғдиради. Аммо мазкур огоҳлантиришларга қарамай, ушбу сатрларни ўқиган айрим кишилар бунини амалга оширишга уринадилар. Нима ҳам қилардик, улар гапира бошлаганларида, нимани ўйлашар экан? Ўз маърузаларининг мавзусиними? Йўқ, улар барча ибораларнинг аниқлигини, тўғри айтилишини эслашга уринадилар. Ёзилган матнда инсоний тафаккур жараёнининг оддийгина аксини айлантиришни ўйлашга ҳаракат қиладилар. Маъруза бутунлай зўрма-зўраки, совуқ, туссиз, унда ҳеч қандай инсонийлик мавжуд бўлмайди. Сизлардан илтимос қиламан, бундай беҳуда машғулотларга асло вақт ва куч сарфлаб ўтирманг.

Ахир сизда ишга доир муҳим суҳбат ўтказиш зарур бўлиб қолса, ўтириб, нима айтмоқчи бўлганингизни ёдлаб ўтирмайсиз-ку! Албатта, йўқ-да. Сиз асосий фикрлар бутунлай аниқ бўлгунича масалани обдон ўйлаб турасиз. Балки бир неча ёзувлар қиларсиз ёки айрим ҳужжатларни кўриб чиқарсиз. Ўзингизга айтасиз: *"Мен мана бу таклифни ўртага ташлайман. Фалон-фалон сабабларга кўра, шундай-шундай қилиш керак, дейман"*. Шундан кейин ўз-ўзингизга даъволарни санайсиз ва уларни аниқ мисоллар билан намоёйиш этасиз. Ишга доир суҳбатга шу тарзда тайёрланмайсизми? Нима учун кўпчилик олдида ўқиладиган маърузани тайёрлашда худди шундай соғлом ақлга асосланган услубни қўллаш мумкин эмас?

Генерал Грант Аппоматтокс қишлоғида

Ли Грант ёзма равишда таслим бўлиш шартларини тақдим этишни истаганини билдирган пайтда федерациянинг қуроли кучлари қўмондони генерал Паркерга мурожаат қилиб, ундан ёзиш учун керакли жиҳозлар бериб туришни сўради. *"Мен патқалам билан қоғозга эгилганимга, — деб ёзади у ўзининг "Хотиралар"ида, — гапни қайси сўздан бошлашни билмадим. Фақат назарда тутган нарсани билардим, уни равшан баён этишни ўйлар эдим, токи бирор тушунмовчилик рўй бермасин"*.

Генерал Грант, сизга қайси сўздан гапни бошлашни билиш сира керак эмасди. Сизда фикрлар мавжуд эди. Сизда ишонч бор эди. Сиз нима дейишни, айтганда ҳам сизда аниқ айтишдан бошқа гап йўқ эди. Шу сабабли, одатий сўзларингиз қоғозга ортиқча зўриқишларсиз тушди. Ана шундай ҳолат ҳар қандай кишида ҳам рўй беради. Агар бунга ишонмаётган бўлсангиз, инсонни оёғидан чалиб йиқитинг. У турган пайтида ўз ҳис-туйғуларини ифодалаш учун сўз ахтариб ўтиришига ҳожат йўқлиги маълум бўлади.

Гораций бундан икки минг йил муқаддам ёзган эди:

Ёзишга бел боғлашдан олдин тартибли фикрлашни ўрган!

Файласуф китоби сенга тўғри йўл кўрсатур,

Фикрларни ифодалаш эса ўз-ўзидан келур.

Сиз фикрлар билан банд бўлганда, ўз нутқингизни бошдан-оёқ машқ қилинг. Буни жим турган ҳолда онгда чой

қайнагунча, кўчада бора туриб, лифтни кутганда бажаринг. Бўм-бўш хонага кириб, нутқингизни овоз чиқариб, турли ҳаракатлар билан, дадил, жонли тарзда ўқинг.

Кентерберилик руҳоний Нокс Литтл айтган эдики, ҳар қандай ваъз руҳоний уни беш марта овоз чиқариб ўқимагунча, ҳеч қачон тўлалигича қавмга етиб бормади. Сиз уни бир неча бор машқ қилмасдан туриб, тингловчиларга етиб боради, деб қандай ҳисоблайсиз? Қачон амалиётдан ўтаётган бўлсангиз, рўпарамда тингловчилар турибди, деб тасаввур қилинг. Буни ўзингиз учун иложи борича, жонли деб тасаввур этинг, сўнг ҳақиқий тингловчилар олдида пайдо бўлганингизда, ўзингизга улар ҳузурида алақачон сўзга чиққандай кўринасиз.

Нима учун фермерлар Линкольни "ҳаддан ортиқ дангаса" деб ўйлаган эдилар

Агар сиз айнан шу тарзда нотиклик санъати бўйича машқлар ўтказсангиз, аниқ равишда кўпгина машҳур нотикларга эргашган бўласиз. Ллойд Жорж ўзининг она шаҳри Уэльсда мунозара жамиятининг аъзоси бўлган пайтида кўпинча далада юрар, қўлларини ҳаракатлантириб, дарахлар, симёроқларга нутқ ўқиб, мурожаат қилар экан.

Линкольн ёшлик йилларида кўпинча машҳур нотик Бренкенрижнинг нутқини тинглаш мақсадида ўттиз-қирқ мил пиёда йўл босарди. Шундан сўнг уйга ҳаяжонланган ва қатъият билан нотик бўлишга қарор қилиб қайтар эди. У атрофига даладаги батракларни йиғиб, сўнг тўнка устига чиқиб, нутқ ирод этар, ҳар хил воқеаларни сўзлаб берар эди. Уларнинг хўжайинлари ғазабга миниб, бу қишлоқ Цицерони — "ҳаддан зиёд дангаса"нинг ҳазил-ҳузули ва ҳикоялари ҳаммани ишдан қолдириятти, деб гапирдилар.

Асквит Оксфорддаги мунозара клубининг фаол аъзоси бўлганидан кейин эмин-эркин гапиришни ўрганди. Кейинчалик у худди шундай усулда ўзининг клубини ташкил этди. Вудро Вильсон мунозара клубида гапиришни ўрганган эди. Генри Уорд Бичер ва буюк Берк ҳам худди шундай қилишди. Антуанетта Блекуэлл ва Люси Стоун ҳам шундай йўл тутти. Элихью Рут Нью-Йоркнинг 23-кўчасидаги ёш йигитлар насронийлар уюшмаси қошида ташкил этил-

ган адабиёт жамиятида нотиклик санъати бўйича машқлар ўтказди.

Машҳур нотикларнинг ҳаёт йўли билан танишганда, сиз бир нарсани кўрасиз — уларнинг бари битта иш қилишган — машқлар ўтказишган. Бундай курс тизгловчилари орасида энг кўп машқ ўтказгани кўпроқ муваффақият қозонган.

Бу ишлар учун сизда вақт етишмайдими? У ҳолда юрист ва дипломат Жозеф Чот каби йўл тутинг. У ишга кета туриб, эрталабки газетани олиб, у билан юзини тўсди, ҳеч ким халақит бермаслиги учун турли гийбат ва воқеа-ҳодисаларни ўқиб ўтириш ўрнига ўзининг маърузаларини қайта ўйлаб чиқиб, режалаштирарди.

Чонси М.Депью иш билан ҳаддан зиёд банд, у темир йўл компанияси бошқарувининг бўлажак раиси ва АҚШ сенатори эди. Шунга қарамай, деярли ҳар оқшом нутқ сўзлар эди. "Бу иш фаолиятимга халақит бермаслигига ҳаракат қилдим, — дейди у. — Барча маърузалар кечкурун ишдан қайтаётганимга тайёрланар эди".

Бизда ҳар куни бир неча соат вақт бўлади, уни хоҳлаган ишларга сарфлашимиз мумкин. Дарвин ишга кўп вақт сарф эта олмаган, чунки соғлиги жойида эмасди. Йигирма тўрт соатдан уч соатни ақл билан фойдалангани уни машҳур шахсга айлантирди.

Теодор Рузвельт Оқ уйда бўлганида, унинг бир қисм вақти эрталабки беш дақиқалик ҳаддан ортиқ йиғилишларга сарф бўлар эди. Шу билан бирга у ўзи билан китоб тутиб, бу икки учрашув ўртасидаги сониялардан ҳам унумли фойдаланди.

Агар сиз ниҳоятда банд бўлиб, вақтингиз кам бўлса, Арнольд Беннетнинг "Бир кеча-кундузда қандай қилиб йигирма тўрт соат яшаш мумкин?" деган китобини ўқиб чиқинг. Уни ён чўнтагингизга солиб қўйинг ва бўш вақтларингизда мутолаа қилинг. Мен бу китобни икки кун ичида ўқиб чиқдим. У вақтни тежаш, кундан унумли фойдаланишни ўргатади.

Арнольд Беннет

Сиз танаффус қилиб, доимий ишингизни бошқа машғулот билан алмаштиришингиз керак. Ана шунда нотиклик санъати бўйича машқлар ўтказмоқ лозим. Уйда ҳеч бир тайёргарликсиз оила аъзолари билан бадиҳа тарзидаги маърузаларни ўйланг.

Қисқа хулосалар

1. Наполеон айтган эдики, "уруш санъати, бу — фан, унда нимаики аниқ ҳисоб-китоб қилинган ва пухта ўйланган бўлса, шундан бошқаси асло зафар қозона олмайди". Кўпчилик олдига чиқиб, маъруза ўқиш ҳам ҳарбий ҳаракатларга тайёргарлик кўришдек гап. Сўзга чиқиш — бу сажатга ўхшайди, унинг йўналиши харитага албатта туширилиши керак. Қаёққа боришини билмаган нотик оғатда ағашиб қолади.

2. Фикрларни ташкил этиш, нутқларни тузишда бе-нуқсон, темир қонунлар бўлмайди. Ҳар бир сўзга чиқишда ўзига хос, ўзига мос муаммоларни яратади.

3. Нотик ўзи ёндашаётган масалани батафсил баён этмоғи керак, токи унга яна қайтмайдиган бўлсин. Кўргазма тарзида мукофотга сазовор бўлган Филадельфия ҳақидаги нутқни мисол келтириш мумкин. Бир масаладан иккинчиси сакраб ўтавермаслик керак; унга яна қайтиб, мурожаат этиш — мақсадсиз тўп ирғитиш, қоронғиликда кўршапалакнинг учишидек гап.

4. Марҳум доктор Конуэлл ўз маърузаларини қуйидаги режалар асосида тузган эди:

- а) далилларни баён этиш;
- б) ундан келиб чиқадиган мулоҳазаларни сўзлаш;
- в) ҳаракат қилишга чақириқ.

5. Сиз, балки, қуйидаги режани жуда фойдали деб ҳисобларсиз:

- а) бир нечта ёмон ҳолатларни намойиш этиш;
- б) бундай иллатларни тузатиш йўллари кўрсатиш;
- в) ҳамкорлик ҳақида сўраш.

6. Мана, яна битта нутқнинг аъло даражадаги режаси:

- а) қизиқиш ва эътиборни жалб этишга эришиш;
- б) далилларни баён этиш;

в) одамларни ҳаракатга келтирувчи ишончли важларни келтириш.

7. "Бизнинг мавзумизни ҳар икки томондан ёришувчи барча далиллар, — деб маслаҳат беради собиқ сенатор Альберт Ж.Бевеиж, — тўпланиши, тизимга солиниши, ўрганилиши ва пиширилмоғи лозим. Уларни текшириб кўринг, ас далиллар эканлигига ишонинг; шундан сўнг бу далиллар қандай хулосага олиб келиши мумкинлигини ўзингизча ўйланг".

8. Сўзга чиқишдан олдин Линкольн математик аниқлик билан ўз-хулосаларини қайта-қайта ўйлаб кўрарди. Қирқ ёшга тўлганда, у алақачон конгресс аъзоси бўлган эди. Шунда сафсаталарни баён этиб, ўз хулосаларининг тўғрилигини тасдиқлаш мақсадига Эвклид асарларини ўрғана бошлади.

9. Теодор Рузвельт маърузаларга тайёрланишда, барча далилларни танлаб олар, уларни баҳолаб чиқар, сўнг ўз нутқининг матнини жуда тез айтиб туриб ёздирарди, машинкада ёзилган матнни қайта тўғрилар ва матнни яна қайта яқуний тарзда айтиб туриб ёздирар эди.

10. Агар иложи бўлса, ўз маърузангизни тасмага ёздириб, уни қайта эшитиб кўринг.

11. Нотиқ кўлидаги ёзувлар тингловчиларнинг маърузага нисбатан бўлган қизиқишини элик фоиз сўндирарди. Бундан четда туринг. Энг асосийси, ўз нутқларингизни ўқиб берманг. Тингловчиларни қорозга ёзилган маърузага жалб этишга мажбур этиш ниҳоятда қийин.

12. Ўз нутқингизни ўйлаб олгандан ва қисмларини жой-жойига қўйгандан кейин уни ўзингиз учун машқ қилинг, ҳатто кўча-кўйда юргангизда ҳам. Қаердадир ёлғиз қолиб, нутқингизни бошдан охиригача ўз-ўзингизга сўзлаб беринг, унда қўл ҳаракатлари бўлсин, ўзингизга эрк беринг. Тасаввур қилингки, сиз ростдан ҳам тингловчиларга мурожаат қиляпсиз. Бунини қанчалик кўп бажарсангиз, кўпчилик олдида сўзга чиқишда ўзингизни шунча бардам ҳис этасиз.

ТҮРТИНЧИ БОБ

ХОТИРАНИ ҚАНДАЙ ЯХШИЛАШ МУМКИН

"Ўртача одам, — дейди таниқли рушунос, профессор Карл Сишор, — ўз хотиралари туғма қобилиятларининг фақат ўн фоизиган фойдаланади, холос. Қолган тўқсон фоизи йўқолади, чунки у эслаб қолишнинг табиий қонунларини бузади".

Сиз худди шундай ўртача одамлар тоифасига кирасизми? Агар шундай бўлса, ниҳоят даражада оғир аҳволга тушгансиз, ижтимоий, худди шундай савдо-сотик нуқтаи назаридан ҳам; шубҳасиз, бу бобни ўқиш ва қайта ўқиш сиз учун жуда қизиқарли ва фойдали бўлар эди. Унда эслаб қолишнинг табиий қонунлари баён этилган ва ҳар томонлама изоҳланган ва ундан иш юритиш ва маиший суҳбатларда, шу билан бирга кўпчилик олдида маърузалар ўқишда қандай фойдаланиш кўрсатиб берилган.

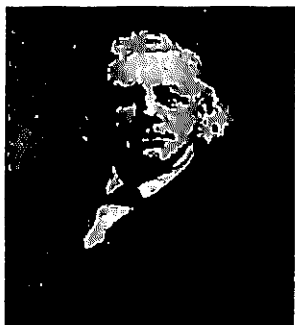
"Эслаб қолишнинг табиий қонунлари" ниҳоятда оддий. Улар учтагина. Ҳар қандай номланган "Эслаб қолиш тизими" ана шунга асосланади. Қисқача айтганда, гап таассурот; такрорлаш ва тасаввур, ҳис-туйғу, фикрнинг ўзаро борланиши ҳақида бормоқда.

Эсда сақлаб қолишнинг биринчи шarti — сиз хотирлашни хоҳлаган нарса тўғрисида чуқур, ёрқин ва мустақкам тасаввур ҳосил қилишдир. Бунинг учун диққат-эътиборингизни бир жойга жамлашингиз керак. Теодор Рузвельт уни билган кишиларни ажойиб хотираси билан лол қолдирган. Бу ноёб эслаш қобилияти яна шу билан изоҳланадики, унинг таассуротлари худди пўлатга нақш ўйгандек бўлиб, асло сувга ёзилгандай эмасди. Кунт, тиришқоқлик ҳамда диққат-эътиборини битта нуқтага йиғишни ўрганган эди. 1912 йилда, Чикагода тараққийпарвар партия съездида унинг штаб-квартираси "Конгресс" номли меҳмонхонада жойлашган эди. Пастда, унинг деразаси тагида оломон тўпланган эди. Одамлар байроқларни силкитиб, "Биз Теддини истаймиз! Биз Тедди-

ни истаймиз!" деб қичқиришарди. Оломоннинг ўқириши, оркестрлар мусиқаси, сиёсий арбобларнинг келиб-кетишлари, шошилинч йиғилиш ва маслаҳатлар — буларнинг бари ҳар қандай оддий кишини чалғитиши мумкин эди, аммо Рузвельт ўз хонасида тебранма оромкурсида ўтириб, бирор нарсага заррача эътибор бермай, юнон тарихчиси Ҳеродот асарини мутолаа қиларди. Бразилиядаги қип-қизил яйдоқ саҳроларда саёҳат қилар экан, у кечқурун ҳориб-чарчаб зўрға манзилга етиб келар, шунда қандайдир шохлаб кетган дарахт тагидан қуруқ жой топарди-ю, сафар курсисини олиб, унга ўтирар ва Гиббоннинг "Рим империясининг қулаши ва емирилиши тарихи" китобини ўқишга тутинарди. Аста-секин мутолаага шунчалик берилиб кетардики, ёмғирни ҳам, лагердаги шовқин-суронни ҳам, тропик ўрмоннинг товушларини ҳам мутлақо илғамас эди. Шундай экан, бу одам ўқиганларини ёдда тутганига ажабланмай бўладими?

Диққат-эътиборни тўлиқ, беш дақиқа бир жойга тўплаш ақл тумани ичида бир кун адашиб юргандан кўра кўпроқ самара беради. "Бир соатлик ғайрат билан ишлаш, — деб ёзган эди Генри Уорд Бичер, — бир йиллик муद्रоқдан кўра кўп нарса беради".

"Мен бир нарсани қўлга киритдим, у барча нарсалардан афзал, — деган эди бир йилда миллиондан зиёд фойда олувчи "Бетлехем стил" компанияси президенти Южин Грейс, — уни ҳар куни, ҳар қандай шароитда қўлайман — мен айни вақтда шувуладиган ишимга бутун диққат-эътиборимни тўла-тўқис сарфлайман".

Генри Уорд Бичер

Бу хотира кучи, аслида куч сирларидан биридир.

Улар нега дарахтларни пайқашмади?

Томас Эдисон унинг йигирма етти нафар лаборанти ой давомида ҳар куни олти лампа цехидан Нью-Жерси штатидаги Менло-паркда жойлашган заводнинг бош биносига борадиган йўлдан қатнашини аниқлаб олди. Бу йўлда гилос

дарахти ўсар эди, аммо йигирма етти киши билан савол-жавоб ўтказилганида, бирортаси ҳам унинг мавжудлигини умуман пайқамаганлиги маълум бўлди.

"Ўртамиёна одамнинг мияси, — деди қизгинлик ва ишонч билан Эдисон, — кўзи билан кўрадиган мингта нарсадан бирини ҳам қабул қилмайди. Бизнинг ҳақиқий кузатувимиз, кузатиш қобилиятимиз шунчалик ночорки, бунга ишониш қийин".

Ўртамиёна одамни икки ёки учта дўстингиз билан таништириб кўринг-чи, орадан икки дақиқа ўтгач, у исми айтилган кишилардан бирортасининг номини эслай оларми-кан? Ёдидан кўтарилиши мумкин. Нима учун? Чунки у ҳаммадан бурун уларга етарли эътибор бермай, диққат билан қарамайди. У, эҳтимол, сизга хотираси ёмонлигидан шикоят қилар. Йўқ, ундаги кузатувчанлик жуда ёмон. Ахир у туманда хира сурат ишлайдиган фотоаппаратни қораламайди, аммо унинг онги нурсиз ва туманли таассуротларни ёдда сақлашни жудаям хоҳлайди. Бунинг эса сира иложи йўқ.

"Нью-Йорк уорлд" журналининг асосчиси Жозеф Пулитцер ўз муҳарририятида ишловчи барча ходимлар столи тепасида қуйидаги ёзув битилган юпқа тахтача қоқиб қўйган эди: "Зийраклик! Зийраклик! Зийраклик!"

Сиз учун айнан шу нарса жуда зарур. Янги танишнинг исм-шарифини тўғри эшита билиш ниҳоятда керак. Бунга эришинг. Уни такрор айтишини илтимос қилинг. Қандай ёзилишини сўранг. У сизнинг эътиборингиздан димоғи чоғ бўлади, сиз эса исмини билишга муваффақ бўласиз, чунки унга диққат-эътиборингизни қаратдингиз. Шундай тарзда сиз равшан, мустаҳкам таассуротга эга бўлдингиз.

Линкольн нима учун овоз чиқариб ўқир эди?

Линкольн болалигида қишлоқ мактабига қатнар, унинг поли кўп жойидан ёрилиб кетган харидан қилинган, деразадаги ойна ўрнига дафтардан йиртиб олинган ва ёғ суртилган қоғоз қўйилган эди. Мактабда фақат биттагина дарслик бўлиб, уни муаллим овоз чиқариб ўқир, бошқа ўқувчилар ортидан дарсни жўр бўлиб такрорлашарди. Доимий равишда шовқин-сурон эшитилиб турар, шунинг учун қўшни аҳоли бу мактабни "шовқин-суронли асалари уяси" деб айтар эди.

Ана шу "Асалари уяси"да Линкольн бир умрга татигулик одатни ўзлаштирди. У нимани эсда сақлашни истаса, ўшани ҳамиша овоз чиқариб ўқир эди. Спрингфиллдаги ўзининг адвокатлик идорасида ўтирар экан, диванга яхшилаб жойлашиб оларди-да, оёғини қўшни курсига таяб, газетани бор овози билан бақириб ўқир эди. "У менинг шунчалик жонимга тегдики, — деган эди Линкольннинг шериги, — бир кун нега айнан шундай қилиб ўқийсан, деб сўрадим. У менга тушунтирди: "Мен қачон овоз чиқариб ўқисам, фикр иккита ҳис этиш аъзоси орқали қабул қилинади. Биринчидан, нимани ўқисам, ўшани кўраман, иккинчидан, мен уни эшитаман, шунинг учун жуда яхши эслаб қоламан".

Унинг хотираси одатдан ташқари ўткир эди. "Менинг ақлим, — деган эди Линкольн, — пўлат парчасига ўхшайди. Унга ниманидир тиркаш ниҳоятда қийин, аммо бирор кун ёзилгандан кейин мутлақо ўчириб бўлмайди".

Линкольн онгига керакли маълумотни акс эттирмақ учун икки ҳис-туйғу аъзосидан фойдаланган. Сиз ҳам худди шунини амалга оширишингиз мумкин.

Ибратли бўлиш учун фақат кўриш ва эшитишнинг ўзи кифоя қилмайди, хотирада сақлаш учун уни пайпаслаб кўриш, ҳидлаш ҳамда мазасини татиб кўриш керак.

Энг муҳими — кўриш ҳисобланади. Инсонда асосийси, кўриш идроки ҳисобланади. Кўриш идроки, таассуроти жуда-жуда маҳкам мустакамланади. Биз одамни юзидан биламиз, унинг номини кўпинча эслай олмаемиз. Кўздан миягача борадиган асаб толалари қулоқдан мияга қадар борадиганига нисбатан 25 марта ингичкадир. Хитойликларда шундай мақол бор: "Минг бор эшитгандан бир бор кўрган афзалдир".

Хотирада сақлашни истасангиз, телефон рақамини, маъруза режасини ёзиб олинг. Ёзиб олганларингизни кўриб чиқинг. Кўзингизни юминг. Оловли ҳарфлар билан ёзганларингизни кўз олдингизга келтиринг.

Марк Твен ёзмасдан гапиришни қандай ўрганган?

Кўриш хотирасидан фойдаланишни ўрганган Марк Твен ёзувлардан воз кечганди. Шу сабабли узоқ йиллар мобайнида унинг маърузалари муваффақиятсизликка учраган эди.

Бу ҳақда адабнинг ўзи "Харперс мэгэзин" саҳифаларида шундай ҳикоя қилади: "Саналарни эсга сақлаш жуда мушкул, чунки улар рақамлардан иборат; рақамлар ифодасиз кўринади ва хотирада маҳкам сақланмайди. Улар суратлардан иборат эмас, шу боис кўзга илашиб қолмайди. Суратлар рақамларни эслашга ёрдам беради. Улар хотирада деярли ҳамма нарсани сақлаб олади — агар бу суратларни ўзингиз яратган бўлсангиз; янада яхши. Мен буни шахсий тажрибамдан яхши биламан. Бундан ўттиз йил муқаддам ҳар кун кечқурун маърузанинг ёдланган матнини ўқирдим, ҳар бир тун ёзувли қоғозда адашиб қолмаслигим учун ёрдамга келар эди. Ёзувлар хат бошининг биринчи сўзларидан иборат бўлиб, улар ўн учта — тахминан куйидагича эди:

Бу туманда иқлим...

Ўшанда шундай оғат мавжуд эди...

Аммо Калифорнияда ҳеч ким эшитмади...

Бундай ёзувлар ўн учта эди. Улар маъруза режасини эслатар, бирор нарсани тушириб қолдирмасликка менга ёрдами тегарди. Аммо қоғозда бир-бирига ўхшаб кетар, сурат қиёфасини ҳосил этмасди. Мен уларни ёддан билардим, аммо кетма-кетлигини асло эслай олмасдим, шу боис доимо олдимга бу ёзувларни қўярдим-у, вақти-вақти билан уларга кўз ташлардим. Бир кун уни қаергадир қўйдим, ўша оқшом мени қуршаб олган даҳшатли мутлақо тасаввур ҳам қилолмайсиз. Шундан кейин эҳтиёткорликнинг бошқача қандайдир усулини топиш кераклигини англадим. Ушбу ибораларнинг биринчи ўнча ҳарфини эсладим-у, уларни сиёҳ билан тирноғимга ёзиб, минбарга шу ҳолда чиқиб кетдим. Даставвал тирноқларимга тартиб билан қарадим, аммо кейин адашиб кетдим, қайси тирноғимга қарашни билмай қолдим, ўзимга ишончсизлик ортиб кетди. Фойдаланиб бўлганимдан кейин тирноғимдаги ҳарфларни тилим билан ялаб тозалай олайман-ку, гарчи бу ишончли усул бўлса-да, тингловчиларнинг ҳаддан зиёд қизиқишларига муяссар бўлардим. Аслида шусиз ҳам тингловчиларнинг сичковлигини оширган эдим, уларга мен маъруза мавзусидан кўра ўз тирноқларимга маҳлиё бўлгандай туюлибди. Бир неча киши қўлларимга нима бўлганини сўраб қолди.

Ана шунда миямга суратлар асосига фикр юзага келди. Менинг рухий қийноқларим тамом бўлди. Икки дақиқа ичига мен олтига расм чиздим, улар менинг ўн учта бошланғич ибораларим ўрнини ажойиб тарзда алмаштирди. Расмларни ишлаганим заҳоти бир чеккага ташладим, чунки ишонардимки, кўзимни юмиб, уни рўпарамда истаган пайтда кўра оламан. Шундай буён чорак аср вақт ўтди, ўша маъруза матни ёғимдан кўтарилиб кетганига ҳам йигирма йил бўлибди, ammo уни яна ўша расмлар асосига ёзишим мумкин — улар хотирамда қолган”.

Марк Твен

Бир куни менга хотира тўғрисида маъруза ўқишга тўғри келди ва кўпроқ шу бобда келтирилган маълумотлардан фойдаланишга ҳаракат қилдим. Расмлар кўринишида алоҳида ҳолатларни эсладим, кўз олдимда Рузвельтни тасаввур этдим, у деразаси тагида оломон қичқириви ва оркестр мусиқаси остида тарихни ўқиб ётарди. Кейин кўз ўнгимда овоз чиқариб ўқиётган Томас Эдисонни гавдалантирдим. Тингловчилар иштирокида тирновидан сиёҳ билан ёзилганларни ўчираётган Марк Твенни ҳам тасаввур этдим.

Мен ушбу суратларнинг тартибини қандай эсладим? Рақамларига биринчиси, иккинчиси, учинчиси, тўртинчиси дебми? Йўқ, бу ҳаддан ташқари қийин иш бўларди. Рақамларни ҳам расмларга айлантирдим ва уларни расмлар билан биргаликда қўшиб олиб бордим. Масалан, «уан» (бир) сўзи «ран» (сакрамоқ) сўзи билан оҳангдош, шунинг учун мен ўз хонасида отга миниб, отда сапчиётган Рузвельтни кўз олдимга келтирдим. “Ту” (икки) сўзи “зу” (йиртқич боласи) каби жангларга ва мен ҳайвонот боғида айиқ қафаси ичига туриб, гилос дарахтига қараб турган Эдисонни тасаввур этдим. “Зум” (уч) дарахтга ўхшайди ва мен дарахтнинг ичига туриб, шеригига овоз чиқариб ўқиб бераётган Линкольнни кўз ўнгимда гавдалантирдим. “Фор” (тўрт) “дор” (эшик) сўзига

жуда монанд; Марк Твен очиқ эшикка суяниб тингловчилар қаршисида тирноғидан сиёҳни ўчираётган эди.

Ушбу сатрларни ўқиётганларнинг аксарияти мазкур услуб тутуруқсизликдан иборат экан-ку, деб ўйлайди. Бу тўғри, ана шунинг ўзи унинг мувафаққияти сабабларидан бири ҳисобланади. Айнан шу ҳолати ва тутуруқсиз нарсалар осон эсга тушади. Агар мен мисолларимнинг тартибини рақамларга кўра эслашга уринсам, уларни тезгина чалкаштириб юборар эдим, аммо ҳозирги баён этганим мутлақо бундай бўлмасди. Мен қачон учинчи бандни эсламоқчи бўлсам, ўзимдан дарахт тепасида ким турганди, деб сўрар ва кўз олдимда Линкольн гавдаланар эди.

Ўзимга қулайлик туғдириш мақсадида рақамларни бирдан йигирмагача кўзга кўринадиган образларга, суратларнинг номини танлаб, жарангдор рақамларга айлангирдим. Агар сиз ярим соат вақт сарфласангиз, бундай рақамли суратларни эсга туширишда йигирмата фан рўйхатига эга бўласиз, фақат санаб кўрсатилганлардан бирини аниқ тартиб билан такрорлаш, шу билан бирга беихтиёр равишда, масалан, қайси фан саккизинчи, қайси бири ўн тўртинчи, қайсиси учинчи ва ҳоказо дейиш эсга келади.

Буларни ўзингизда синаб кўришга ҳаракат қилинг. Балки, ҳеч нарса чиқмайди, деб ўйлашингиз мумкиндир, барибир бир уриниб кўринг. Кўп ўтмай одамларни ноёб хотирангиз билан қойил қолдирасиз ва ҳар ҳолда буни қизиқарли, деб топасиз.

Бутун бошли китобни қандай ёд олиш мумкин?

Қоҳирадаги Ал-Азҳар университети дунёда энг йирик олий ўқув юртидир. Ушбу муассасада йигирма бир минг талаба таҳсил олади. Кириш имтиҳонида ҳар бир кирувчидан Қуръонни ёддан айтиб бериш талаб қилинади. Бу китоб ҳам тахминан Инжил каби ҳажмга эга бўлиб, уни овоз чиқариб ўқишга уч кун вақт кетади!

Олим йигитлар деб аталувчи хитойлик талабалар айрим диний китоблар ва классик асарларни ёддан билишлари лозим.

Араб ва Хитой талабалари ишониш қийин бўлган бундай жасоратни амалга оширишни қандай уддалайдилар?

Такрорлаш воситасида, бу — эслаб қолишнинг иккинчи "табиий қонуни" дир.

Сиз чексиз миқдордаги маълумотни етарли даражада тез-тез такрорлаб турсангиз, ёдлаб ололасиз. Эслаб қолишни истаган маълумотларни такрорланг. Улардан фойдаланинг. Амалда татбиқ этинг. Ўзаро суҳбатларда янги сўзларни ишлатинг. Янги танишларнинг исмини тилга олинг, агар уларнинг номини эшлашни хоҳласангиз. Кўпчилик олдида сўзга чиқишда гапирмоқчи бўлган ҳолатларни суҳбатларда эслаб туринг. Фойдаланишда ишлатилган маълумотлар хотирада жойлашиб қолади.

Қандай такрорлаш фойдали?

Шу билан бирга механик, кўр-кўрона ёдлаш керак эмас. Онгли такрорлаш, айрим ўзига хосликлар билан тегишли тарзда идрок қилиш — ана шулар биз учун жуда зарур. Масалан, профессор Эббингхауз ўз талабаларига эслаб қолиш учун маънога эга бўлмаган «декюс», «коли» каби сўзлардан иборат узундан-узун рўйхат берган ва ҳоказо. У талабалар уч кун ичида ўттиз саккиз марта такрорлаганидан кейин бир кун ичида олтмиш саккиз марта такрорлаганида, нечта сўз ёдлаган бўлса, шунча ёдлай олишини билиб олди. Бошқа руҳий тестлар ҳам айнан ана шундай натижаларни берди.

Бу хотирамизга доир ниҳоятда муҳим ихтиродир. Биз энди ўтириб такрорлайдиган киши ўз хотирасида уни токи мустаҳкамламас экан, агар такрорлаш жараёни онгли равишда маълум вақт оралиғида ўтказилса, натижалари туфайли қўлга киритилган самарага нисбатан икки баравар кўп вақт ва қувват сарфлашини биламиз.

Идрокнинг бу ўзига хослигини икки омил билан изоҳлаш мумкин:

Биринчидан, такрорлашлар орасида бизнинг онг ости бирлашувимиз фикрлар, сўзлашувларни мустаҳкамлаш билан банд бўлади. Профессор Жеймс тўғри таъкидлаганидек, "биз қишда сузишни, ёзда эса конькида учишни ўрганамиз".

Иккинчидан, мия танаффус билан ишлаганда, ҳаддан зиёд оғирликдан толиқмайди. "Минг бир кеча" таржимони йигирма етти тилда худди она тилимиздай бемалол гапирган.

Унинг ўзи эътироф этишича, тил ўрганиш ва уни амалиётга татбиқ қилишда ҳеч қачон ўн беш дақиқадан ортиқ бир-варакайига вақт сарфламаган, чунки "бундан кейин ақл ўз бардамлигини йўқотади", дейди у.

Сўзсиз, бу далиллар қуршовида энди бирорта ҳам одам ўзини ақли деб сўзга чиқиш қунигача ўз маърузасига тай-ёргарликни ташлаб қўймайди. Агар шунга ҳаракат қилса, хотираси ўз имкониятига кўра мажбуран фақат ярим тарзда фаолият кўрсатади.

Биз қандай унутишимиз, эсан чиқаришни баён этиш хусусида талай қимматли ихтиролар қилинган. Кўп марта ўтказилган рухий тадқиқотлар шуни кўрсатадики, биз дастлабки саккиз соатда кейинги ўттиз кун ичидагига нисбатан кўпроқ унутар эканмиз. Хайратланарли даражадаги ўзаро нисбат! Шунинг учун бевосита биринчи ишга доир йиғилиш, ота-оналар уюшмаси аъзолари билан ўтказиладиган мажлис, клубдаги машғулотлар, бевосита кўпчилик олдида маъруза билан чиқиш қилинганида, далилларни яна бир бор эсланг, хотирангизни янгиланг.

Линкольн бу услубнинг аҳамиятини жуда яхши билар ва унга амал қилар эди. Геттисбергда унинг ҳузурида эътиборли олим Эдвард Эверст сўзга чиққан эди. Линкольн унинг узундан-узоқ расмий маърузаси охирига етаётганини кўриб, "очиқдан-очиқ асабийлашди, у доимо бошқа нотикдан кейин сўзга чиқса, шундай бўлар эди". Шоша-пиша кўзойнагини тақиб, чўнтагидан қўлёзмани олиб, хотирасини янгилаш мақсадида ўзича ўқишга тутинарди.

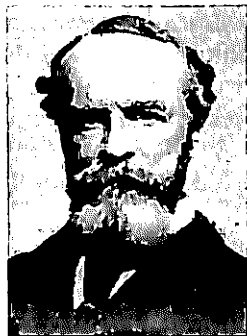
Профессор Уильям Жеймс яхши хотиранинг сирларини очади

Мана сизга эслашнинг иккита дастлабки қонуни. Аммо яна учинчи қонун — ассоциация ҳам бор (ассоциация — тасаввур, ҳис-туйғу, фикр ва шу кабиларнинг бир-бирини эслатадиган ўзаро боғланиши маъносига). У эслашнинг муҳим қисми ҳисобланади. Аслида унинг ўзи хотира механизмини изоҳлаб беради.

"Бизнинг миямиз, — деб доноларча фикр юритади профессор Жеймс, — ўзига, асосан, тасаввур, ҳис-туйғу, фикр-

ни бир-бирига боғлашга хизмат қиладиган механизмдир... Фараз қилайлик, мен бироз вақт жим-жит тураман, сўнгра буйруқ оҳангига: "Эсланг! Эслаб кўринг!" - деб айтаман. Хотирангиз ана шу буйруққа бўйсунса-да, ўйлаш ҳаётингиздан қандайдир муайян манзарани гавдалантирадими? Йўқ, албатта. У фаолийатсиз қолаверади ва: "Мен аниқроқ қилиб, айнан нимани эслашим керак?" - деб сўрайди. Қисқаси, унга кўрсатма керак. Аммо мен унга: "Туғилган йилингиз санасини айтинг ёки нонуштада нима еган эдингиз, нота тартибини мусиқа гаммасига айтиб беринг", десам, сизнинг хотира қобилиятингиз зудлик билан талаб қилинган натижани беради, олинган кўрсатма хотирангизнинг тўла-тўқис имкониятларининг жуда кенг захираларини маълум томонга йўналтиради. Бу кўрсатма сиз эслаган нарсалар билан чамбарчас боғлиқдир. "Туғилган куним санаси" деган сўз бевосита муайян ой, йил рақам билан ўзаро боғланади; "Бугунги нонушта" эсдаликларининг қаҳва ва қуймоқдан ташқари барча бошқа ришталарини чийлаб ўтади, "мусиқавий гамма" сўзи онгда бир-бирига до, ре, ми, фа, соль, ля, си, до билан қўшни сифатида мавжуддир. Аслида ассоциация қонунлари сизнинг фикрларингиз ҳаракатини бошқаради; у хаёлот, ташқаридан рўй берадиган ўзгаришларга асло берилмайди, онгда нимаики рўй берса, унда акс этмоғи керак, энди бўлажак акс этувчи эса алақачон рўй бергани билан ўзаро алоқага киришади. Бу ниманики эсласангиз ҳам, нима ҳақида ўйласангиз ҳам барчасига тааалуқлидир. Машқ қилинган хотира ассоциациянинг ташкилий тизимига таянади ва унинг юқори сифати бу ассоциацияларнинг икки ўзига хослигига боғлиқдир: биринчидан, ассоциациянинг мустақамлигига, иккинчидан, унинг сонига.

Шундай қилиб, "яхши хотира сирин", бу турли хилдаги ва сон-саноксиз ассоциацияларнинг, яъни биз эслашни хоҳлаган барча далиллар билан шаклланиш сиридир. Аммо ассоциациянинг далиллар билан шаклланиши иложи борича далиллар тўғрисида кўпроқ ўйлашни англашади. Қисқа қилиб

Уильям Жеймс

айтганда, ташқариган бир хилдаги ахборотни олган икки кишидан қайси бири олинган маълумотни кўпроқ ўйласа ва улар ўртасида мустаҳкам алоқани ўрнатолса, у яхши хотирага эга бўла олади".

Далилларни бир-бирига қандай боғлаш керак?

Буларнинг бари ажойиб, аммо маълум далилларни бир-бирига қандай боғламоқ мумкин? Жавоб шундай бўлади: уларнинг аҳамиятини аниқлаб олиш, онгли равишда тушуниш. Масалан, агар сиз ҳар бир янги далил билан танишганда, қуйидаги саволларни ўртага ташланг ва уларга жавоб беринг. Шу билан бирга уларни бошқа далиллар билан боғлашингиз мумкин. Мана ўша саволлар:

1. Бу нега шундай?
2. Бу қандай рўй берди?
3. Қачон шундай бўлади?
4. Қаерда шундай бўлади?
5. Шундай деб ким айтди?

Агар, масалан, биз нотаниш кишининг фамилиясини биламиз ва бу фамилия одатдагидек, деб фараз қилайлик. Уни худди шундай фамилиядаги бошқа киши билан боғлашишда тасаввур этишимиз, боғлашимиз мумкин. Агар у ноодатий бўлса, ҳодисадан фойдаланиб, бу ҳақда ўша одамга айтишимиз лозим. Янги таниш ўз фамилияси тўғрисида у ёки буни гапириб бериши яккам-дуккам ҳодисадир. Масалан, ушбу бобни ёзаётганимда, мени Сотер хоним деган аёл билан таништириб қўйишди. Ундан фамилияси қандай ёзилишини сўрадим ва аслида бошқача фамилияда эканига эътибор бердим.

"Ҳа, — деб жавоб берди у, — бу жуда бошқача. Сотер юнонча сўз бўлиб, "қутқарувчи" деган маънони билдиради". Сўнгра у эрининг қариндошлари тўғрисида гапириб берди, уларнинг асл келиб чиқиши афиналик бўлиб, аслзодаларга мансуб бўлган экан, ўша ерда ҳукуматда хизмат қилишган. Одамларни ўз исм-фамилияси тўғрисида гапириб беришга ундаш унчалик қийин эмас. Бу менга ҳамиша эсда тутишимга ёрдам беради.

Янги танишнинг ташқи қиёфасига диққат билан эътибор беринг. Унинг кўзлари ва сочининг рангига разм со-

линг, юз чизикларига боқинг. Қаранг-чи, қандай кийинган. Қулоқ тутинг, у қай ҳолатда гапиради. Ташқи кўриниши ва ўзига хослиги тўғрисида равшан, аниқ маълумотлар тўпланг ва буларнинг барини фамилияси билан боғлаб кўринг. Кейинги гал бу ойдин таассуротлар онгимизда янгитдан вужудга келади ва бир вақтнинг ўзида бу одамнинг фамилиясини ёдга солишга ёрдам беради.

Бир киши билан икки ёки уч марта учрашиб, касб-кори ёки мутахассислигини эслагансиз, аммо унинг номини, нима деб аташганини эслай олмайсиз, шундай воқеаларга дуч келганмисиз? Бўлиб туради. Сабаби шундаки, инсоннинг машғулоти қандайдир аниқ ва белгилidir.

У муайян мазмунга эга. Сизга худди ёпишқоқ пластир каби шилқимлик қилаверади, шунда ҳеч қандай мазмунга эга бўлмаган фамилия бир чеккага мисоли томдан филдираб тушган дўл донаси каби юмалаб кетади. Шунинг учун одамнинг фамилиясини эслаб қолиш учун қандайдир ибора тузиб, унинг фамилиясига, ҳунар, касбининг номини ҳам тиркаб қўйинг. Бундай усулнинг самарадорлигига ҳеч қандай шак-шубҳа йўқ. Масалан, бир-бирини танимаган йигирма киши яқинда Филадельфиядаги Пансильвания атлетика клубида йиғилишди. Уларнинг ҳар биридан ўрнидан туриб, ўзининг фамилияси ва машғулоти турини айтишни сўрадилар. Шундан кейин бу маълумотларга алоқадор ибора ўйлаб топишди ва бир неча дақиқадан сўнг иштирок этувчилар бу ерда бўлганлардан хоҳлаганининг фамилиясини айта олиши мумкин эди. Маълум вақт ўтгач, янги учрашувларда аён бўлдики, бу одамлардан бирортасининг ҳам исми ва фамилияси ҳамда касбининг номи унутилмаган экан, чунки улар бир-бири билан фикран боғланган эди. Бир-бирига киришиб кетганди.

Мисол тариқасида бу гуруҳнинг айрим аъзолари ҳамда одамларнинг фамилияси билан уларнинг касб-корини бир-бирига алоқадор қилиб қўйиш учун ўзимиз ўйлаб тошган бесўнақай ибораларни келтираман: Жаноб Д.П.Олбрайт, қум таъминотчиси (сэнд бизнес) — Сэнд мейкс ол брайт (қум барча нарсани тиниқ қилади, шу билан бирга сўз ўйини кучда — қум тайёрлайди: Олбрайт).

Мистер Томас Фишер — кўмир таъминотчиси, (коул) "хи фишес фор-коул ордерс" (у кўмирга буюртмалар олади).

Саналарни қандай эслаб қолиш керак?

Саналарни катта аҳамиятга эга кунларга боғлаб, яхши эслаб қолиш мумкин, улар хотирада маҳкам жойлашиб қолади. Масалан, америкаликка Сувайш канали 1869 йилда очилганини ўргатиш анча қийин, ундан кўра АҚШдаги фуқаролар уруши тугаганидан тўрт йил кейин биринчи кеманинг ўтганини эслаш осонроқдир. Америкалик Австралияда биринчи манзилгоҳларга 1789 йилда асос солингани тўғрисидаги маълумотни ёдида сақлашга уринса, бу сана унинг калласидан ўша заҳоти учиб кетиши мумкин, мисоли машинага ёмон ўрнатилган болт каби; агар 1776 йил 4 июлда мустақиллик декларацияси эълон қилинганидан 12 йил ўтгач, бу вақеа содир бўлгани эсланса, уни хотирада сақлаш имкониятлари етарли даражада бўлади. Бу бўшаган болтга гайкани бураб киритишдай гап — у маҳкам ушлайди.

Бу тамойилни ҳисобга олиш жуда фойдали, айниқса телефон рақамини эсда сақлашда асқотади. Масалан, уруш вақтида мазкур китоб муаллифининг телефони рақами 1776 эди. Бу рақамни эслаб қолиш қийин эмас. Агар сиз телефон компаниясидан 1492, 1861, 1865, 1914, 1918 ўхшаш рақамларни олсангиз, дўстларингизнинг телефон китобига эҳтиёжи қолмайди. 1492 рақамингизни улар унутиб юборишлари мумкин, чунки сиз уни қуруққина маълумот сифатида айтдингиз, холос. Аммо: «*Менинг телефон рақамини эслашингиз осон, у 1492 — шу йили Колумб Америка қитъасини очган эди*», десангиз, унинг хаёлидан бу рақам кўтарилармикан?

Австралияликлар, Янги зеландияликлар бу сатрларни ўқиб туриб, 1776, 1861, 1865 рақамларини албатта эслаб қолишадди, чунки ўз мамлакатлари тарихининг машҳур саналаридир булар;

Ушбу рақамларни эсда сақлаш ҳаммасидан осон:

а) 1564 — Шекспирнинг туғилган йили.

б) 1607 — Американинг Жеймстаунида биринчи инглиз манзилгоҳига асос солинган йил;

в) 1819 — қиролича Виктория туғилган йил.

г) 1807 — Роберт Ли таваллуд топган йил.

д) 1789 — Бастилия қулаган йил.

Эҳтимол, сизни биринчи бор иттифоққа кирган 12 штатнинг номини тартиб билан эслаш толиқтириб қўйиши мумкин-кинди, аммо уларни бирор тарихий воқеа билан боғлаб кўринг, ана шунда у тез ва машаққатсиз тарзда ёдда қолади. Навбатдаги хатбошини фақат бир марта ўқинг, холос. Диққатингизни бир жойга жамланг. Ўқиб бўлгандан сўнг текшириб кўринг, ўн иккита штатни тўғридан-тўғри, тартиб билан санаб бера олармикансиз?

“Бир кунни шанбада делавэрлик хоним Пенсильвания темир йўли бўйлаб кичик саёҳатга чиқиш учун патта сотиб олди. У жомадонига Нью-Жерсиган олинган свитерни солди ва Коннектикутдаги дугонаси Жоржияни йўқлади. Эртаси кунни уй бекаси ва унинг меҳмонлари Мэрис-лэнддаги черков месесига иштирок этдилар. Сўнг улар уйга жанубий йўл билан қайтдилар (Кар лайн), янги ветчина (сугланган чўчка гўшти) таңовул қилдилар (нью-хэм), у Нью-Йоркдаги қизил танли ошпаз Виргиния томонидан қовурилган эди. Тушликдан сўнг улар шимолий йўналишдаги поездга ўтирдилар (кар лайн) ва оролга қараб йўл олдилар (рог ту зе айленг)”.

Ўз маърузасининг режасини қандай эслаш мумкин?

Биз нимаики бўлса, фақат икки сабаб туфайли ўйлашимиз мумкин: биринчидан, ташқи омил натижасида ва иккинчидан, ўзимизга маълум бўлган бирикма туфайли. Кўпчилик олдига чиқиб, маъруза ўқиганга татбиқ этилса, бу қуйидагиларни англатади: биринчидан, сиз ўз фикрларингизни баён этишда кетма-кетликка риоя қилиш учун қандайдир ташқи омилга таянасиз; масалан, ёзувларга, аммо қоғозга қараб, маъруза ўқийдиган нотиқ кимга ёқади? Иккинчидан, сиз маърузангиз режаси бандларини хотирангизда сингиб қолган қандайдир нарсалар билан боғлаб туриб, эслаб қолишингиз мумкин. Улар шундай мантиқли тартибда жойлашиши керакки, токи иккинчи банд биринчисидан келиб чиқсин, учинчи банд эса иккинчисидан шундай табиий келиб чиқсинки, худди бир уй эшиги иккинчисига қараб очилгандай.

Бу жуда оддий эшитилади, аммо янги киши учун жўн кўринмайди асло, чунки ақлий қобилиятлар қўркув билан қуршаб олинган бўлади. Шу билан бирга баён этишнинг кетма-кетлигини таъминловчи усул ҳам мавжуд, у жуда оддий, тез таъсир этади, амалий жиҳатдан бузилмайди. Мен хотирада тутишни осонлаштирадиган ибораларни назарда тутяшман. Мисол келтираман. Фараз қилайлик, сиз бир-бири билан мутлақо боғланмайдиган кўпдан-кўп мавзуга дахл этишни истайсиз. Уларни хотирада сақлаш жуда қийин. Масалан, сигир, сигара, Наполеон, уй ва диний маросимлар ҳақида бирваракайига гапириб бўладими? Келинг, кўрайлик-чи, бу мавзуларни худди занжир ҳалқалари каби қуйидаги иборалар билан бир-бирига пайванд қилиб бўлармикан: *"Сигир сигара чекиб, Наполеонни тенги, уй эса диний маросимлар билан бирга ёниб кетги"*.

Энди бу гапни қўлингиз билан беркитинг ва саволларга жавоб беринг: маърузанинг учинчи банди қайсиси эди? Бешинчими? Тўртинчими? Иккинчими? Биринчи?

Бундай усул ёрдам берадими? Ҳа, ёрдам беради. Ким хотирасини яхшиламоқчи бўлса, уни кунт билан татбиқ этиш тавсия қилинади.

Шундай тарзда ҳар қандай танланган фикрларни бир-бирига боғлаш мумкин ва хотирани осонлаштирадиган ибора қанчалик тутуриқсиз бўлса, уни эслаш шу қадар осон кўчади.

Тўла муваффақиятсизлик пайтида нима қилиш керак?

Фараз қилайлик, қанчалик тайёргарлик кўрган бўлмасин, хавфсизликнинг барча чоралари кўрилмасин, цирк жамоаси ҳузурида сўзга чиққан маърузачи аёл нутқининг ўртасига келиб, бирдан айтадиган гапларини битта қолдирмай эсдан чиқариб юборади ва тингловчилар олдида тошдай қотиб қолади, сўзини давом эттиришга мутлақо мажоли қолмайди. Аҳвол ниҳоятда ачинарли эди. Саросимага тушиб, жойига ўтириш ва муваффақиятсизлигини тан олишга эса гурури йўл қўймайди. Агар ихтиёрида нажот бахш этувчи ўн-ўн беш сония бўлганида, маърузасининг жилла курси, навбатдаги бандини эслаганида, бошқача бўларди, деб ҳис этди. Ҳатто, ўн беш сояиялик даҳшатли жимлик

тингловчилар кўзи олдида унинг учун ҳалокатга тенг эди. Нима қилиш керак? Яқинда америкалик машҳур сенаторлардан бири худди шундай аҳволга тушиб қолди. Шунда у тингловчилардан, етарли даражада балан овозда гапиряпманми, зал охиригача эшитиляптими, деб сўради. У жуда яхши эшитилаётганини биларди, бу ҳақда сўрашнинг ҳожати ҳам йўқ эди. Сенаторга вақтдан ютиш зарур эди ва мана шу жиндек тўхтаб олиш унга фикрни "тутиш" ва нутқини давом эттиришга ёрдам берди.

Аммо худди шундай "кема ҳалокатга учраганида" "қутқарув чамбараги" сифатида қуйидаги усул ҳам балки асқотар: охирги сўз ёки охирги жумлани, ёки охирги жумладаги фикрни дастлабки иборага айлантинг. Адоғи йўқ занжир ҳосил бўлади, нутқ ҳам жўшқин ирмоқ мисоли тиним билмай оқаверади, гарчи у мақсадсиз бўлса-да, давом этаверади. Бу жараён амалда қандай кўринишини кўрайликчи! Кўз олдимизга келтирайлик, нотик ишнинг муваффақиятлари тўғрисида гапира туриб, қуйидаги сўзларни айтгач, боши берк кўчага кириб қолди: *"Ўрта хизматчи олдинга қараб силжимайди, чунки унинг ўз ишига ҳақиқий қизиқиши жуда суст бўлади, унда ташаббус кам"*.

"Ташаббус". Навбатдаги иборани "ташаббус" деган сўз билан бошланг. Шубҳасиз, сиз нима дейишни ва нима деб тугатиш ҳақида тушунчага ҳам эга эмассиз, аммо барибир бошланг. Йўқдан кўра, ҳатто энг бўш жумла ҳам ўринлидир.

"Ташаббус ўзига хосликни тақозо қилади, бу эса ниманидир ўзича қилишни, кўрсатма кутмасдан бажаришни аниглади".

Мулоҳаза ниҳоятда дабдабали эмас, у нутқни тарихий матнга айлантirmайди, албатта. Аммо у азоб берувчи жимжитликдан афзал эмасми? Охирги сўз «кўрсатма»га келиб тақалди. Хўш, нима қилдик, ишни ана шу янги жумладан бошлаймиз.

"Доимий кўрсатма бериш, сабоқ бериш, ҳар қандай мустақил фикр юритишдан бош тортувчи хизматчиларни судраб юриш, булар — энг ёмон, ўзини уларнинг ўрнига қўйиб, тасаввур этишдир".

Худога шукр, маъруза ўқиб бўлинди. Олдинга қараб қадам ташлаш керак. Энди тасаввур қилиш ҳақида нимадир дейиш мумкин.

"Тасаввур, хаёл — жуда зарур. Хаёлот, орзу. Хаёл бўлмаган жойда, — деган эди Сулаймон пайғамбар, — улус ҳалок бўлади». Мана шу икки жумла гап тополмай, тутилиб қолишнинг ўзидир. Рухимизни туширмай, давом этамиз.

"Ҳар йили бизнес жангида, ҳақиқатан ҳам қайғуга боғлиб, ҳалок бўлган ходимларнинг аҳволи ачинарлидир. Қайғули деганимнинг боиси шуки, агар бундай эркак ва аёлларда жиндек ташаббускорлик, озгина ор-номус, орият, одобинтизом бўлганида, улар муваффақият билан мағлубият ўртасидаги чегара чизилган баланд кўтарилар эдилар. Аммо бизнес оламида муваффақиятсизлик айнан ана шунда эканлигини асло тан олишмайди".

Ва ҳоказо... Нотиқ беихтиёр тарзда бу умумий жумлаларни билдирар экан, маърузасида шундан кейин навбатдаги қайси масала режада келиши, шахсан у нимани айтмоқчи эканлигига киришганини эсламоғи керак.

Мазкур усулнинг тугамайдиган занжири узоқ давом этса, эҳтимол, шунга олиб келадики, нотиқ пудинг (гуруч ва бошқа ёрмалардан творог ва мевалар қўшиб товада пиширилган овқат) печи ёки канарейкалар нархи тўғрисида мулоҳаза юритишни бошлаши мумкин эди. Аммо барибир бу "тез ёрдам" вақтинча хотира йўқолганида, ақлий фаолият бузилган пайтда зарур бўлиб қолади. Худди шундай усул билан охириги нафасини олаётган кўпгина нутқларни жонлангиришга муваффақ бўлинди.

Барча турдаги дарсларни хотирада сақлашни яхшилашнинг иложи йўқ

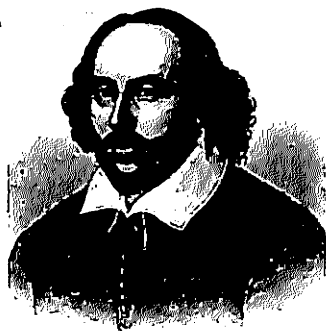
Мен ушбу бўлимда такрорлаш ва далилларни тасаввур қилиш, ҳис-туйғу, фикр ҳамда шунга ўхшашларнинг бир-бирини эслатувчи ўзаро боғланиш йўли билан ёрқин таассуротлар олишда хотирани яхшилаш борасида ҳикоя қилган эдим. "Хотиранинг асоси бирикма эканлиги қанчалик аниқ бўлмасин, у хотиранинг умумий ёки биринчи қобилиятини яхшилаши мумкин эмас, — дейди профессор Жеймс. — Хотирамизни яхшилаш учун бириктирилган фанлар махсус тизимининг алоҳида ўрни бор".

Масалан, ҳар куни Шекспирдан бир матн ёдлаб турсак, адабиётга тегишли иқтибосга доир хотирамизни юқори да-

ражада мустақкамлаган бўламиз. Ҳар бир иқтибос онгимизда янги дўстлар топиб, улар билан боғланади.

Аммо Шекспирнинг "Ҳамлет"идан тортиб, "Ромео"га қадар эслаш пахта бозори ва чўяннинг мустақкамлигини оширишда бесемемер усули орқали пўлат олиш жараёни тўғрисидаги маълумотларни хотирада эслаб қолиш унчалик ёрдам бермайди.

Келинг, такрорлайлик. Агар мазкур бўлимда баён этилган қоидаларни татбиқ этадиган бўлсак, хотиранинг усули ва самарадорлигини ҳар қандай тартибда ҳам яхшилаган бўламиз. Борди-ю, бу қоидаларни татбиқ этмасак, у ҳолда бейсболга оид ўнлаб миллион, фонд биржасига тааллуқли энг кичкина маълумот ҳам эслашга асло ёрдам бера олмайди. Бир-бирига сира алоқадор бўлмаган бундай маълумотларни бир-бирига боғлаш мумкин эмас. Эсингизда бўлсин: *"бизнинг миямиз асосан бириктирилган механизмдан иборат"*.

Уильям Шекспир

Қисқа хулосалар

1. *"Ўртамиёна одам, — деган таниқли руҳшунос профессор Карл Сижор, — ўз хотираси туғма қобилиятларининг фақат ўн фоизидан фойдаланади. Қолган тўқсон фоизи ғойиб бўлади, чунки у хотиранинг табиий қонунларини бузади"*.

2. Эслаб қолишнинг учта табиий қонуни бор: таассурот, такрорлаш, бирикув.

3. Чуқур, равшан таассуротлар олиш керак, нимани эслашни хоҳласангиз, бунинг учун:

а) фикрингизни, диққатингизни бир жойга жамлашингиз лозим. Теодор Рузвельт хотирасининг асосий сирини ана шунда эди;

б) диққат билан кузатиш. Тўғри таассуротга эга бўлиш. Фотоаппарат туманда яхши сурат тушира олмайди, сизнинг онгингиз ҳам хира таассуротларни асло сақлай олмайди.

в) иложи борича кўпроқ ҳис-туйғу аъзолари воситасида таассуротларга эга бўлиш керак. Линкольн эслаб қолишни

истагани учун овоз чиқариб ўқиган, шу пайтнинг ўзига ҳам кўриш, ҳам эшитиш орқали қабул қилган;

г) ҳаммадан бурун кўришга асосланган таассурот олишга урининг. Улар жуда чўдамли бўлади. Кўздан мияга боровчи асаб тоаларў кулоқ мияга борадиган толага нисбатан йиғирма беш баробар қалиндир. Марк Твен қоғоздаги ёзувларга қараган пайтида ўзи баён этган фикрлар изчиллигини эслай олмасди. Шунда у қоғозлардаги матндан воз кечиб, ўзининг турли мавзуларини расмлар воситасида эга туширадиган бўлди, барча машаққатлари шу заҳоти йўқолди.

4. Хотиранинг иккинчи қонуну — такрорлаш ҳисобланади. Минглаб мусулмон талабалар Қуръонни ёд билишади. Мазкур китоб Инжил каби ҳажмга эга, талабалар бунга Қуръон оятларини такрорлаш орқали эришадилар.

Биз онгли чегарага қадар, агар ҳар кун такрорлаб турсак, нимаики бўлса, барини эслаб қолишимиз мумкин. Аммо такрорлашда қуйидагиларни назарда тутиш керак:

а) матнни хотирангизда жойлашиб қолгунига қадар қайта-қайта такрорланганг. Уни бир ёки икки марта ўқинг, сўнг бир чеккага ташлаб қўйинг. Кейинроқ унга қайта-қайта мурожаат қилинг. Вақт оралиғи асосида бундай такрорлаш бир марталик маромга нисбатан ярим баробар кам вақт ичига эслаш имконини беради;

б) нимани эсламоқчи бўлсак, дастлабки саккиз соат ичига кейинги ўттиз кундагига нисбатан бўлган нарсани унутамиз, шунинг учун сўзга чиққидан олдин ёзувларингизнинг барини қайта кўриб чиқинг.

5. Хотиранинг учинчи қонуну — бирикувдир. Далилни эслаб қолишнинг ягона йўли — уни қандайдир бошқа далиллар билан боғлаш ҳисобланади. "Онгга рўй берадиган ҳолатларнинг бари, — дейди профессор Жеймс, — унга кириши лозим, кирилганлари у ерда нимаики бўлса, ўшалар билан алоқага киришади... Кимки, олинган маълумотларни кўпроқ ўйласа, улар ўртасида кўпроқ чамбарчас алоқалар ўрнатса, энг яхши хотирага эга бўлади".

6. Агар сиз бир далилни ўзингизга маълум бошқаси билан боғласангиз, янги далилни барча нуқтаи назардан қараб, у ҳақда ўй-фикр юришинг. Ўзингизга шундай саволлар бе-

ринг: "Нега шундай? Бу қандай рўй берди? Қачон шундай бўлади? Қаерда шундай бўлади? Шундай деб ким айтди?"

7. Нотаниш одамнинг фамилиясини эслаб қолиш учун шу муносабат билан саволлар беринг — қандай ёзилади ва ҳоказо... Бу одамнинг ташқи кўринишига диққат билан разм солинг. Унинг фамилиясини юзи билан алоқадорликка боғлашга ҳаракат қилинг. Нима билан шуғулланади, шуни билиб олинг, унинг касб-кори билан боғланадиган қандайдир тутуруқсиз бирор ибора ўйлаб топинг; Пенсильвания атлетика клубида тўпланган гуруҳ билан ўтказилгандек машғулот бошлаб юборинг.

8. Саналарни хотирада сақлаб қолиш учун уларни ўзингиз биладиган машҳур саналар билан боғлаб кўринг. Масалан, Шекспирнинг уч юз йиллик таваллуд куни АҚШдаги фуқаролар урушига тўғри келган.

9. Ўз маърузангизнинг бандлари изчиллигини эслаб қолиш учун уларни шундай жойлаштирингки, токи бир мавзу бошқасидан мантиқий равишда келиб чиқсин. Шу билан бирга асосий лаҳзаларни ўзига қамраб олган тутуруқсиз ибораларни ҳам ўйлаб топишингиз мумкин: "Сигир сигара чекиб, Наполеонни тепди, уй эса диний оқимлар билан бирга ёниб кетди" каби.

10. Сиз қанчалик эҳтиёт чораларини қўлламанг, айтмоқчи бўлганларингизни тўсатдан унутиб қўйдингиз, шунда тўлиқ мағлубиятдан сақланиш учун сўнгги иборанинг охири сўзини янги иборанинг биринчи сўзидай фойдаланинг. Нутқингизнинг навбатдаги бандини эслагунга қадар шу тартиқ давом эттиришингиз мумкин.

ОММА ОЛДИДА МАЪРУЗА ҶҶИШНИНГ АСОСИЙ ШАРТЛАРИ

Ушбу сатрлар ёзилаётган куни, 5 январда сэр Эрнест Шеклтон вафотининг бир йиллиги қайд этилади. У ўзининг "Квест" номли ҳашаматли кемаси билан Антрактидани тадқиқ этиш пайтида жанубда вафот этган эди. Кимки «Квест»га кўтарилса, мис тахтачага битилган қуйидаги сатрларга диққатини қаратар эди:

*Агар сен орзу қила олсанг-у, орзунг қулига айланмасанг,
Агар фикр юришсанг-у, фикрни ягона мақсад демасанг,
Агарки сен дуч келсанг тожу тахту ҳалокатларга,
Бу икки алдамчи рўёга этсанг мурожаат бир йўла,
Ўз-юрагинг, асабларинг, мушақларинг этолсанг мажбур,
Улар ғойиб бўлгач, ишингни эттирсанг давом,
Шу тариқа сендан ҳеч нарса қолмагач, ўзни сақласанг,
"Ўзингни тутгин!" деган иродадан бўлак, албат,
Агар сен тутқич бермас гақиқалару,
Олтмиш сониялик пойғалар-ла тўлдирсанг,
Ана шунда ер ҳам, ундаги бор-буднинг бари сеники.
Боз устига сен инсон бўлурсан, ўғлим !*

Шеклтон мазкур шеърни "Квест" кемасининг руҳи деб атаган эди. Ҳақиқатдан ҳам жанубий қутбга йўл олган одам ҳам, кўпчилик олдига чиқиб, сўзламоқчи бўлган одам ҳам ўзига ишонч билан бирга худди шундай руҳга эга бўлмоғи лозим эди.

Аммо афсус билан шуни айтиш жоизки, нотиклик санъатини эгаллашга уринган кишиларнинг бари ҳам худди шундай руҳни эгаллай олмайди. Анча йиллар муқаддам ўзининг муаллимлик фаолиятимни бошлаган пайтларимда кўп сонли талабалар турли кечки ўқув юртларига ўқишга киради, аммо аксарияти толиқиб, мақсадига эриша олмай, машғулотларни ташлаб кетганига ҳайрон бўлардим. Улар шун-

чалик кўп эдики, бу бир пайтнинг ўзида таажжуб ва ачиниш туйғуларини уйғотар, инсоний табиатга хуш келмайдиган баҳо беришга ундар эди.

Мен китобимнинг ўрталарига келяшман ва тажрибамдан шуни яхши биламанки, айрим китобхонларнинг руҳи тушиб кетади, чунки улар кўпчилик олдида рўй берадиган кўрқувга қарши кураша олмайдилар ҳамда ўзларига нисбатан ишонч қозонолмайдилар. Бу жуда ачинарли. "Сабот қила билмаслик қанчалик аянч! Бир онда жароҳатни тузатиб бўлармикан?" (Шекспир).

Сабот — матонат жуда зарур

Биз қандайдир янги фанни, масалан, француз тилини, гольф ўйнаш ёки нотиклик санъатини ўрганишга киришсак, бирданига тўхтовсиз тарзда олдинга қараб ҳаракат қилмаймиз. Тобора муваффақиятга эришавермаймиз. Уларни кўққисдан сакрашлар, кескин силкинишлар туфайли қўлга киритамиз. Вақт билан бироз муддатда тўхтагимиз, ҳатто орқага қараб чекинишимиз ҳамда кўлимизга кирган нимадандир маҳрум бўлишимиз ҳам мумкин. Бундай орқага кетиш жараёни руҳшуносларга жуда яхши маълум ва у "қингир ўқитиш учун қийшиқ тоғ", деб номланган. Кимки нотиклик санъатини ўрганмоқчи бўлса, ҳафталаб ана шу "қийшиқ тоғ"да тутилиб қолишига тўғри келади. Қанчалик тиришқоқлик билан меҳнат қилишмасин, олдинга силжишга муяссар бўлмайди. Бўш-баёвлар умидсизликка берилиб, ташлаб кетади, вазмин мижозга эга кишилар эса давом эттиришади ва тўсатдан, кутилмаганда, ўзлари ҳам тушунмай, қандай ва нега рўй берганини пайқамай жуда катта муваффақиятга эришадилар. Улар чўққидан худди самолёт каби учадилар. Кутилмаганда маҳоратни қўлга киритадилар. Фавқулодда ўзларини эркин тута бошлайдилар, табиийлик касб этадилар, маъруза ўқишда ўзларида тўла ишонч ҳосил қилиб, кўпчиликка таъсир кўрсатадилар.

Бу китобда, аввал айтилганидек, кўпчилик олдида биринчи марта сўзга чиққанда, сиз, балки доимий равишда худди шу каби қандайдир ўткинчи ваҳима, ҳаяжон, асабий ташвишни бошдан ўтказгандирсиз. Аммо сабот-матонатга эга бўлсангиз, барча кўрқув-ваҳималардан халос бўласиз;

дастлабкилари бундан мустасно, бундай қўрқув жуда қисқа вақт давом этади. Бир неча оғиз сўздан кейин ўзингизни бемалол идора эта бошлайсиз. Маъруза сизга сўзсиз ҳузур бағишлайди.

Қатъиятга эга бўлинг

Ҳуқуқни ўрганмоқчи бўлган бир йигит Линкольнга мактуб ёзиб, ундан маслаҳат сўради. Линкольн унга шундай деб жавоб берди: "Агар сиз ҳуқуқшунос бўлишга қатъий қарор қилган бўлсангиз, ишнинг ярмидан кўпи бажарилибди... Ёдингизда тутинг, муваффақият сари бўлган қатъиятнингиз ҳаммасидан муҳимдир".

Линкольн ана шундай деб ўйларди. Ўзи ҳам буни бошидан ўтказган эди. Бутун ҳаёти давомида мактабда жами бир йилдан ортиқ ўқимаган. Китоблар-чи? Линкольннинг айтишича, у уйдан эллик мил радиусда пиёда кезиб, ўқиш мумкин бўлган ҳар қандай китобни қарзга бериб туришни сўрар экан. Кулбасида тун бўйи ўт ёнар ва у тонг отгунча аланга ёғдусида китоб ўқиш билан банд бўларди. Девордаги ёғочлар ўртасида тирқиш бор эди ва Линкольн кўпинча китобларни ана шу тирқишга қўярди. Тонг отди дегунча у ўзининг хазон тўшагидан ирғиб туриб, кўзларини уқалаб, китобни пайпаслаб топар ва ташналик билан китоб ўқишга тутинарди.

Бирор нотиқнинг сўзини эшитиш учун йигирма-ўттиз мил пиёда йўл босар, уйга қайтганидан сўнг ҳамма жойда — далада, ўрмонда, кўпчилик олдида, Жонснинг Жентривиллдаги баққолик дўконида тўпланганлар олдида адабиёт ва мунозара жамиятида сўзга чиқар ва долзарб мавзуларда ваъз ўқишни худди сиз ҳозир машқ қилгандек синовдан ўтказарди.

Линкольнни ҳаммаша норасолик ҳис-туйғуси қийнар эди. Аёллар бўлганида, у миқ этолмас, бир оғиз сўз айта олмасди. Мэри Тодда мулозамат қилганида, у одатдагидай, меҳмонхонада ўтирар, журъатсиз равишда индамас, сўз тополмай, фақат жувоннинг сўзларини тинглаб ўтирарди. Аммо бу одам машқ қилиш ва ўз устида ишлаш орқали шундай нотиққа айландики, юксак маълумотли сенатор Дуглас каби кишилар билан бемалол мунозара қиладиган бўлди.

Бу одам Геттисбергда президентликка қайта сайланиши муносабати билан сўзга чиққанида, ажойиб сўзлаш бора-сида инсоният тарихида жуда кам кишилар муяссар бўлган муваффақиятга эришган эди.

Шу сабабли, даҳшатли азоб-уқубатларни ёлғиз ўзи енгганини эслаб, уни қийинчиликлар билан тўла кураш олиб борганига, "Агар сиз ҳуқуқшунос бўлишга қатъий қарор қилган бўлсангиз, ишнинг ярмидан кўпи бажарилибди", деб ёзганига асло ажабланмаслик керак.

Теодор Рузвельт хонасида Авраам Линкольннинг ажойиб сурати осиялиқ турарди. "Баъзан, мураккаб ва чигал масала бўйича қандайдир қарор қабул қилишим керак бўлса, ҳуқуқ ва манфаатлар тўқнаш келса, — деган эди Рузвельт, — мен дарҳол Линкольнга қарайман, шундай ҳолатларда у қандай иш тутар эди, деб тасаввур этаман. Сизга ғалати туюлади, албатта, аммо, очиғини айтай, бу мендаги қийинчиликларни анча енгиллаштиргандай кўринади".

Нима учун сиз Рузвельтдан ибрат олмас экансиз? Агар сизнинг руҳингиз тушиб кетган ва нотиклик санъатини эгаллаш учун кураш бошлашга тайёр экансиз, у ҳолда чўнтагингиздан Линкольн сурати туширилган беш долларлик пулни олиб, шундай шароитларда у қандай иш тутарди, деб ўзингиздан сўранг. Сиз ахир Линкольн қандай иш тутишини яхши биласиз. Рақибни Стивен А.Дуглас АҚШ сенати учун сайловларда ғалаба қозонганида, Линкольн ўз тарафдорларига "нафақат битта, балки юзта мағлубиятдан кейин ҳам асло таслим бўлмаслик керак", деган эди.

Сизнинг тиришқоқлигингиз тақдирланишга сазовордир

Кошки эди, бир ҳафта давомида ҳар куни эрталаб но-нуштадан олдин стол устига бу китобни очиб қўйсангиз-у, Гарвард университети профессори, машҳур руҳшунос Уильям Жеймснинг сўзларини ёдлаб олсангиз. Мен ана шунини истардим. Жеймс шундай деган эди: "Бирорта ҳам ўсмир ўзи олган таълим натижаларидан, йўналиши қандайдигидан қатъи назар, асло безовта бўлмасин. Агар у иш вақтининг ҳар бир соатида виждонан меҳнат қилиб, тер тўкса, пировард натижадан гумонсирамаса ҳам бўлади. Шунга амин бўлмоғи керакки, ажойиб кунларнинг бирида у уйкудан уйғо-

ниб, тенгдошлари орасида энг билимдон одамга айланган бўлади".

Энди эса машҳур профессор Жеймснинг фикрига таянган ҳолда бемалол айта оламанки, агар сиз виждонан ва кўтаринки руҳ билан омма ҳузурида сўзга чиқишни ўргансангиз ва онгли равишда машқ қилишни қанда қилмасангиз, ажойиб тонгларнинг бирида уйғониб, шахрингиз ёки жамоамиздаги нотиклар орасидаги энг пешқадамлардан бири бўлиб қоласиз. Бунга тўла-тўқис ишонч ҳосил қилишингиз мумкин.

Сиз учун хаёлот бўлиб кўриниши мумкин, аммо умумий қонун-қоидага кўра, бу ҳақиқат. Айрим истиснолар бўлади, албатта. Инсон заиф ақл-заковат билан шахс сифатида ўз олдига ҳеч қандай мақсад қўймасдан, ҳеч нарса демасдан, маҳаллий миқёсдаги Даниэл Вебстер бўла олмайди, аммо онгли чек-чегарада бу тасдиқ тўппа-тўғридир.

Аниқ мисол келтиришга ижозат беринг.

Нью-Жерси штатининг собиқ губернатори Стоукс Трентондаги нотиклик санъати мактаби тингловчиларининг битирув кечасига бағишланган зиёфатда иштирок этди. У айтдики, ўқувчиларнинг сўзи Вашингтон сенатидаги вакиллар палатасида эшитган нутқлардан асло қолишмайди. Ушбу нутқлар Трентонда ишбилармонлар томонидан ирод этилган эди, ваҳоланки, бир неча ой муқаддам тингловчилар олдида кўрққанидан уларнинг тили тутилиб қолганди.

Бу инсонлар бўлажак Цицеронлар эмасди. Улар Нью-Жерси штати ишбилармонлари бўлиб, ажойиб тонглардан бирида ўз шаҳарларининг энг яхши нотикларидан бирига айланиб қолган эдилар.

Сизнинг нотик сифатидаги барча муваффақиятларингиз истиқболи икки ҳолатга таянади: табиатингиздаги қобилиятлар, мақсадга интилишнинг кучи ва теранлигига. "Деярли барча соҳаларда, — деган эди профессор Жеймс, — маълум фанга нисбатан бўлган жўшқин қизиқиш сизни кутқариб қолди. Агар сиз етарли даражада натижага кучли равишда интилсангиз, унга албатта эришасиз. Масалан, бой бўлишни хоҳласангиз, бойиб кетасиз, мабодо олим бўлишни истасангиз, олим бўласиз, агар яхши бўлиш хоҳиши бор экан, яхши бўласиз. Аммо сиз ҳақиқатан ҳам хоҳлашингиз

керак, фақат шуни, аммо худди шундай куч билан бир-бирига тўғри келмайдиган юзлаб мақсадларга интилмаслик керак". Ва профессор Жеймс қўшимча қилишга ҳақли эди: "Агар сиз нотик бўлишни хоҳласангиз, шунга ишончингиз комил бўлса, нотик бўласиз, фақат ҳақиқатан ҳам шуни астойдил исташингиз лозим".

Мен ўзига ишонч ҳосил қилиш ва омма олдида маъруза билан чиқишни ўрганишга интилган минглаб эркак ва аёлларни диққат билан кузатган эдим. Бунга муваффақ бўлган жуда кам сонли киши ажойиб қобилиятга эга бўлди. Улар аксарият ҳолларда оддий кўринар, шаҳардаги сизу биз кўрган кишиларга ўхшарди. Сабаби эса оддий: улар ниҳоятда тиришқоқ эдилар. Шу билан бирга анча-мунча қобилиятли кишилар бу ишга совуққонлик билан муносабатда бўлдилар ёки пул орқасидан қувиш билан ўта банд эдилар. Шу сабабли улар кўзга кўринарли ютуққа эришмадилар. Кучли иродага эга бўлган, ўз олдига мақсад қўйган ўрта-миёна одам пировардида пешқадамга айланди.

Бу табиий ва инсонга хос, албатта. Сизга ҳам худди шу нарсани савдо-сотик ва ихтисослик фаолиятингизда кўришга тўғри келмадими? Тўнғич Рокфеллернинг айтишига кўра, бизнес соҳасидаги биринчи ва асосий шарт — сабр-тоқатдир.

Маршал Фош буюк армияни ғалабага олиб келди. Ўзининг айтишича, бу ютуққа у битта фазилат билан эришган, яъни ҳеч қачон умидсизликка берилмаган.

1914 йилда французлар Марнега чекинганида, генерал Жоффри ўзига бўйсунувчи генералларга ихтиёрларидаги икки миллион аскарга чекинишни тўхтатиб, ҳужум қилишни буюрган. Дунё тарихидаги ҳал қилувчи бу янги уруш икки кун авжига чиққанида, марказда қўмондонлик қилувчи генерал Фош унга ҳарбий тарихда муҳрланиб қолган хабарни юборган эди: "Менинг марказим чекинмоқда. Ўнг қанотим ташлаб кетмоқда. Аҳвол жуда яхши. Шунданми ҳужумга киришман!"

Бу ҳужум Парижни сақлаб қолди.

Шунинг учун аҳвол жуда оғир кўринса, ҳатто умидни узадиган даражада бўлса ҳам, марказдаги кучларингиз чекиниб, ўнг қанот ташлаб кетаётганда ҳам "аҳвол жуда яхши",

дейиш керак. Хужумга киришинг! Хужумга киришинг! Хужум қилинг ва ана шунда энг қимматлисини сақлаб қоласиз. Бу эса сизнинг мардоналигингиз ва ўзингизга нисбатан ишончингиздир.

Ўввойи Кайзер чўққисига кўтарилиш

Бир неча йил муқаддам мен Австралиянинг Альп тоғларидаги Ўввойи Кайзер деб номланган чўққиға кўтарилишга қарор қилдим. «Бедекере» меҳмонхонасида унга кўтарилиш жуда қийинлигини, ҳаваскор альпинистларга йўл кўрсатувчи кераклигини айтишди. Дўстим билан менда йўл кўрсатувчи йўқ эди ва биз, турган гапки, ҳаваскорлар эдик, шу сабабли бир одам, муваффақият қозонишга ишонасизларми, деди.

— Бўлмаса-чи, — деб жавоб бердик биз.

— Нега шундай деб ўйлайсиз? — сўради у.

— Бошқалар йўл кўрсатувчисиз иложини қилишди-ку, — дедим мен. — Демак, бу иложи бор иш, қолаверса, мен ҳеч қачон мағлубият тўғрисида ўйламайман.

Альпинист сифатида камина жуда ёш ва заиф бўлиб, биринчилардан эдим, аммо инсон руҳияти, у кўпчилик олдига сўзга чиқадими ёки Эльбрус чўққисига чиқишга уринадими, барибир айнан шундай бўлиши керак.

Муваффақият ҳақида ўйланг. Ўзингизни кўпчилик олдига тўла-тўқис, дадил ҳолда гапираётган киши деб тасаввур қилинг.

Буни амалга ошириш буткул ўз ихтиёрингизда. Муваффақиятга эришишга ишонинг. Унга қатъий ишонинг. Ана шунда муваффақиятга эришмоқ учун нимаики лозим бўлса, барини амалга оширасиз.

Адмирал Дюпон ўзининг тўп билан қуролланган кичик ҳарбий кемаларини Чарлстон бандаргоҳига киритмаслик учун бир олам ишончли сабабларни рўқач қилди. Адмирал Фаррагут унга диққат билан қулоқ солди.

— Аммо сиз яна битта сабабни тилга олмадингиз, — деб қўшиб қўйди у.

— Қанақа сабабни? — сўради адмирал Дюпон.

— Сиз буни амалга ошира олишга ишонмадингиз, — деган жавоб бўлди.

Аксарият ўқувчиларнинг машқлар ҳамда омма олдида сўзга чиқиш туфайли қўлга киритадиган энг қимматли манбаи бу ўзига ишончнинг ошиши ва нимадир қилиш қобилиятига нисбатан мустақкам ишонч ҳисобланади. Ҳар қандай ишда муваффақият қозониш учун бундан ортиқ нима ҳам бўлиши мумкин?

Галабага эришмоқ учун иродали бўлинг

Мен марҳум Элберт Хаббарднинг донишмандлик билан тўлибтошган маслаҳатини қониқиш билан эслатмасдан ўтолмайман. Агар ўртамиёна одам — эркак ё аёл — ундаги донишмандликни ўзлаштириб олса ва амалга оширсин, у бахтли бўлади ҳамда яшаши энгил кўчади:

“Сиз қачон уйдан чиқсангиз, энгакни ростлаб, бошни баланд кўтаринг ва кўксингизни тўлдириб нафас олинг. Қуёш нурини тўлиқ си-миринг, дўстларга табассум улашинг, ҳар бирини чин кўнгиладан қўлини қисиб қўйинг. Мени нотўғри тушунишадиган, деб асло кўрқманг, ўз душманларингизни ўйлашга бирор дақиқа ҳам вақт сарфламанг. Бажармоқчи бўлган ишларингизни онгда маҳкам жойланг, ана шунда сиз мақсадга тўппа-тўғри йўл olasиз, ана шунда четга чиқмайсиз. Фикр-ўйларингизни улуғ, қўлга киришмоқчи бўлган ажойиб ишларга йўналтиринг, ана шунда кунлар ўтган сари беихтиёр хоҳиш-истагингизни бажариш учун талаб этиладиган имкониятлардан фойдалана бошлайсиз, бу мисоли денгиз сувидан керакли моддани олувчи маржон полипини эслатади (полип — бир жойда қимирламай яшайдиган денгиз жонивори). Сиз ўзингиз хоҳлаган ўша қобилиятли, жигдий, фойдали одамнинг суратини онгингизга чизинг ва бу фикр сизни соат сайин айнан ана шундай одамга айлантиради... Фикр ҳамма нарсадан устун туради. Тўғри ақлий ҳолатда туринг, мардлик, очиқкўнгилик, хушчақчақлик билан яшанг. Тўғри фикрлаш — демак, ижод қилишдир. Барчаси хоҳиш-истак туфайли рўй беради ва ҳар қандай ибодат самара беради.

Элберт Хаббард

Юрагимиз нимага интилса, биз хуғди шунга ўхшайверамиз. Энгакни тик туриб, бошингизни баланг кўтариб, юринг. Биз кўғирчоқ тахлит хуғоларга ўхшаймиз”.

Наполеон, Веллингтон, Ли, Грант, Фош — бу буюк лаш-карбошилар эътироф этган эдики, армиянинг галабага бўлган иродаси ва унинг ўзини енгиш қобилиятига нисбатан ишончи бошқа ҳар қандай нарсадан кўра кўпроқ муваффақиятни таъминлайди.

“Тўқсон минг мағлуб, — деган эди маршал Фош, — тўқсон минг ғолиб олдиган чекинади, чунки фақат уларнинг руҳи тушган, галабага ишончи йўқолган, тушкунлик кайфиятида, уларнинг қаршилиғи маънан синдирилган эди”.

Бошқа сўзлар билан айтганда, чекинган ушбу тўқсон минг аскар сабаб, улар манънавий тор-мор қилиниб, мардлик-матонатни йўқотганлар, ўзларига нисбатан ишончдан маҳрум бўлганлар. Бундай армия ҳеч нарсага таянмайди. Бундай одам ҳам ҳеч нарсага асло таяна олмайди.

АҚШ ҳарбий-денгиз флотининг собиқ бош руҳонийси, хоҳаки черков попи Фрейзьер биринчи жаҳон уруши даврида ҳарбий руҳоний бўлишни истовчи кишилар билан суҳбат ўтказган эди.

Ундан ҳарбий флот руҳонийси вазифасини муваффақиятли адо этиш учун қандай сифатлар талаб қилиниши сўралган. “Худонинг инояти, ҳозиржавоблик, сабр-тоқат ва мардлик”, деб жавоб берган эди Фрейзьер.

Худди шундай сифатлар кўпчилик олдидан маъруза билан чиқадиған кишиларга ҳам жуда зарур. Уларни шиорга айлантиринг. Реберт Сервиснинг қуйидаги шеърини ўзингизнинг жанговар мадҳиянгизга айлантиринг:

Агар сен саҳрога ағашиб қолсанг,
Бола каби қурбшаса қўрқув, ваҳима,
Ва ўлим кўзингга қараса тил-тик,
Сен бутунлай ярадорсан, бу пешона-ку,
Телкини босиш қолди ва... ўлим қолур,
Аммо эркаклик шаъни, охирга қадар
Курашгин, ўзинг йўқотма, ҳақинг-йўқ, дейди.
Агар оч бўлсанг ва ўлгудай хароб,
Ўзни ўлдирмоқ қийин ҳам эмас,
Жин ургурни тишга бўлмас тегизиб.

Тўйдингми курашлардан? Бу нима, уял!
 Ахир, ёшсан-ку, маргсан, ақли расосан,
 Сенга оғирлик йўналди, биламан буни,
 Аммо умидсизлик бўлмасин ҳамроҳ,
 Кучни йиғиб, олға интил,
 Белда қувват борки, курашгин ахир!
 Тиришқоқлик келтирур зафар.
 Шунинг учун руҳинг тушмасин, дўстим!
 Марглик, матонат тўпла, енгилма асло,
 Бош кўтариб юриш эмасдир енгил.

Инграмоқ осон, сен абгор қилиниб,
 Ва ўлиб кетишинг эмасдир мушкул.
 Чекинмоқ ва қочиб кетмоқ осондир, албат.
 Шунда агар кураш бошланиб кетса,
 Умид эса кўрсатмаса қагду қоматин.
 Мана ўша — орзиққан қисмат!
 Сен чикдинг кўрқинчли жойдан,
 Курашлардан чикдинг, ярадор, аянч,
 Бутун аъзонг чандиққа тўла,
 Яна бир кўр уриниб, ўлишдир — енгил,
 Тирик бўлиш аммо машаққатли иш.

Қисқа хулосалар

1. Биз аста-секин такомиллашиб бормай туриб, гольф ўйнашни ҳам, француз тилини ҳам, нотиқлик санъатини ҳам — ҳеч нарсани асло ўргана олмаймиз. Олдинга қараб тўсатган сакрашлар, кескин силкинишлар туфайли ҳаракат қиламиз. Айнан ана шу туфайли бир неча ҳафта битта жойда туриб қолишимиз ёки қўлга киририлган кўникмалардан маҳрум бўлиб қолишимиз мумкин. Руҳшунослар бундай даврни "қинғир ўқитиш учун қийшиқ тоғ", деб юриштишади. Биз тиришқоқлик билан зўр бериб меҳнат қилишимиз, аммо ана шу "тоғ" туфайли силжий олмаслигимиз ва юксакликка кўтарилмаслигимиз мумкин. Айрим кишилар ўзига хос бу ҳолатни билмасдан, руҳлари тушиб кетади. "Қийшиқ тоғ" туфайли барча хатти-ҳаракатларини тўхтатадилар. Бу фавқулодда қайғули ҳол бўлиб, агар улар ҳаракатларини давом эттиришганида, амалий ишларни ба-

жариб, машқ қилганларида, кутилмаганда кўкка қараб худ-ди самолёт каби парвоз қилишганини ва қисқа муддат ичига тўсатган улкан муваффақиятга эга бўлишганини англаб олар эдилар.

2. Сиз нутқ ўқишдан олдин айрим асабий ҳолатларни бошдан ўтказмай туриб, кўпчилик олдига ҳеч қачон сўзга чиқмаслигингиз мумкин. Аммо сабот-матонатни намойиш этсангиз, тезликда шу каби барча кўрқув, ваҳималардан халос бўласиз, фақат дастлабкилари бундан мустасно, маъруза бошлангандан сўнг у бир неча сония ичига ғойиб бўлади.

3. Профессор Жеймс ёш йиғитлар фанни эгаллагаш йўлида ўз қобилиятларига шубҳаланмасалар ҳам бўлади, деб кўрсатган эди. Агар талаба виждонан шуғулланса, "тўла равишда шунга ишониши керакки, бир кун — ажойиб тонглarning бирида уйқудан уйғониб, билимнинг қайси соҳасини танлаб олмасин, бундан қатъи назар, у ўз авлоди вакиллари ичига энг билимдони бўлиб қолади". Ушбу психологик ҳақиқат Гарвард университетининг машҳур олими томонидан айтилган бўлиб, сизга ва сизнинг нутқ сўзлашга нисбатан интилишингизга ҳам тўла равишда тааллуқлидир. Бунга ҳеч қандай шак-шубҳа бўлиши мумкин эмас. Бу соҳада муваффақиятга эришган одамлар одатда ноёб қобилиятларга эга бўлмаганлар. Аммо улар сабр-тоқат, тиришқоқлик ва енгилмас қатъиятли эгаси эдилар. Улар асло чекинмай, мақсадларига эришганлар.

4. Нотиқ санъатининг муваффақияти ҳақида ўйланг. Ана шунда сиз муваффақиятга эришиш учун зарур бўлган барча ишни амалга оширасиз.

5. Агар сиз руҳан тушган бўлсангиз, Тедди Рузвельтга ўхшаб Линкольн суратига қаранг ва ўз-ўзингиздан, шундай вазиятларда у нима қилган бўларди, деб сўранг.

6. АҚШ ҳарбий-ҳаво кучларининг биринчи жаҳон уруши давридаги бош руҳонийси ҳарбий руҳонийнинг муваффақияти учун зарур бўлган сифатларни бешта сўз билан ифодалаган эди. Улар қайсилар?

ЯХШИ МАЪРУЗАНИНГ СИРЛАРИ

Биринчи жаҳон урушидан кўп ўтмай мен Лондонда икки ака-ука — сэр Россом Смит ва сэр Кит Смит билан танишдим. Улар эндигина Лондондан Австралияга биринчи училишни амалга оширган ва Австралия ҳукумати таъсис этган элик минг долларлик мукофотга сазовор бўлган, бу эса Британия империясида шов-шувга айланган ва улар қирол томонидан дворянлик унвони билан тақдирланган эдилар.

Машҳур кинотасвирчи капитан Херли улар билан бирга қисман парвоз қилиб, бу жараёни тасмага муҳрлаган эди. Мен унга парвоз ҳақида ва таассуротлар бўйича кўргазмали нутқ тайёрлашда ёрдам бердим ҳамда кўпчилик олдида сўзга чиқиш санъатини ўргатдим. Улар тўрт ой давомида Лондонда, филармония залида сўзга чиқишди. Бири — кундуз куни, иккинчиси — кечқурун.

Ҳар иккисида таассуротлар бир хил эди, улар самолётда ёнма-ён ўтиришган, ер шарининг деярли ярмини учиб ўтишган. Ака-укалар деярли сўзма-сўз бир воқеани гапиришган, аммо негадир уларнинг маърузалари ҳар хил эди.

Ҳар бир сўзга чиқишда нимадир, сўзга яқин бир нарса борки, ана шу нимадир ҳам муҳим аҳамиятга эга. Бу ўзига ҳослик таъсиридир. *"Гап шундаки, сизнинг нима гапирганингиз эмас, балки қандай гапирганингиз муҳим"*.

Бир куни мен ёшгина аёл билан концертда ёнма-ён ўтириб қолдим. У Падеревскийнинг Шопен мусиқаларини нота бўйича ижро этилишига оид чиқишни томоша қилиб ўтирарди. Хоним ниҳоятда таъсирланганди. У тушунишдан йироқда эди. У ижро этган асардаги ўша ноталарни айнан аниқлик билан танлаган бўлса ҳам, ижроси оддийгина эди. Эркакнинг ижроси эса илҳом берувчи, завқ-шавқ бағишловчи, тингловчини жўштирадиган даражада эди. Гап фақат у танлаган ноталарда эмасди, балки қандай олганида, ҳис-туйғуларга артистликда, шахсий жозибада эдики, бу жозибани ижрода қўшиб юборар, ана шунинг ўзи ўртамеъналик билан даҳолик ўртасидаги тафовутни намоён этарди.

Улуф рус рассоми Брюллов бир куни шогирди чизган хомаки суратнинг бир жойини тузатди. Шогирд тузатилган суратга ҳайрат билан қараб, хитоб қилди:

— Сиз сал-пал қўл тегиздингиз-у, у бутунлай бошқача бўлди-қолди!

— Санъат ана шу сал-палдан бошланади.

Бу нотиклик санъатига ҳам, худди рассомлик ҳамда Падеревский ижросига ҳам бир хилда тааллуқли эканлиги ҳақиқатдир.

Инсон сўзни талаффуз этганида ҳам худди шундай ҳолат рўй беради. Англия парламентида эскидан қолган удум бор, яъни гап шундаки, нимани гапирётганлари эмас, балки бу ҳақда қандай гапирётганлари муҳим. Квинтилиан буни жуда қадим-қадимда, Англия ҳали Рим колонияларидан бири бўлган пайтда айтиб кетган эди.

Худди қадимги нақлларда бот-бот тилга олинганидек, уни йирик туз донасидек қабул қилмоқ керак, аммо жуда яхши ифодалаб берилганида, ниҳоятда суст маъруза ҳам жуда катта таассурот қолдириши мумкин. Мен кўпинча коллежлардаги мусобақаларда энг яхши маълумотга эга нотик ҳар доим ҳам муваффақият қозонавермаслигининг гувоҳи бўлганман. Фолиблик кўп ҳолларда энг яхши гапирган, маълумоти бошқаларга нисбатан афзал даражада жаранглаган кишига насиб этган.

Эдмунд Берк

"Нутқга уч омил катта аҳамият касб этади, — деган эди бир куни лорд Морли қувноқ беадаблик билан, — ким гапиряпти, қандай гапиряпти, нимани гапиряпти? Ана шу уч омилдан учинчиси катта аҳамиятга эга". Бу ошириб юборишми? Ҳа, аммо унинг тирқишларидан ҳақиқат ёғду бериб турибди.

Эдмунд Берк мантиқий жиҳатдан пухта, дэллилар тўғри келтирилган, тузилиши ажойиб нутқлар ёзган эди, ҳозир уларни мамлакатдаги коллежларнинг деяр-

ли ярми худди классик намуна сифатида ўрганмоқда; ва-ҳоланки, Берк бирор жойда тан олинмаган ночор нотик эди. У ўзининг сўз дурдоналарини тақдим этиш қобилиятига эга бўлмай, уларни қизиқарли ва ишонарли ифода этишининг уддасидан чиқа олмасди. Шунинг учун Беркни жамоа палатасида "тушликка чалинадиган қўнғироқ" деб атардилар. Берк минбарга кўтарилганида, палата аъзолари йўталар, оёқларини дўпирлатишар ва залдан чиқиб кетар эдилар.

Агар сиз одамга пўлат қобиқли ўқ отгудай бўлсангиз, ҳатто унинг кийимини ҳам йирта олмайсиз. Аммо унга мум шамли порох солсангиз, у мустаҳкам қайин ёрочни ҳам тешиб ўтади. Афсус билан айтиш керакки, кўпгина нутқлар ана шундай порох мумли шам билан пўлат қобиққа эга бўлган суяқ нутқлардан кучли жаранглайди.

Шу сабабли ўзингизнинг баён этишдаги қиёфангизга диққат билан эътибор бериб боринг.

Сўзга чиқиш йўсини нима?

Универсал дўкон сиз харид қилган молни беришда қандай йўл тутади? Ҳайдовчи халтачани ҳовлингизга улоқтириб кетадими? Буюм бериш билан уни топшириш бир хилми? Почтачи шошилишнома кимга тегишли бўлса, шахсан ўзига топширади. Буни барча нотиклар ҳам уддасидан чиқа олармикан?

Сўзга чиқадиған минглаб кишилар учун таниш ҳолатни мисол келтиришга ижозат беринг. Бир пайтлар Швейцария Альпидаги Мюрренда ёзги курортда бўлишимга тўғри келди. Мен Лондон компанияларидан бирига тегишли меҳмонхонада яшар ва мазкур компания одатда ҳар ҳафта меҳмонлар олдида сўзга чиқиш учун иккита нотикни юборар эди. Даставвал машҳур инглиз адибаси келди. У ёзиб олинган қандайдир матнларни ҳавола қилди, тингловчиларга заррача эътибор бермай, улар рўпарасида туриб, гоҳ уларни боши узра қаергадир қараб, гоҳ ўз ёзувларига, гоҳ ерга тикиларди. Сўзларини бир хил товущда талаффуз этиб, гўё уларни бўшлиққа ташлагандай эди.

Бундай тарзда сўзга чиққандан чиқмаган яхши. Бу ўз-ўзи билан суҳбат демақдир. Тингловчилар билан ҳеч андай алоқа йўқ. Энг яхши маъруза учун энг асосийси айнан

тингловчилар билан алоқани тасаввур этишдир. Тингловчилар бу алақандай нома бевосита нотикнинг онги ва юрагидан ўтиб, уларнинг онги ва юрагига бораётганини ҳис этишлари керак. Мен ҳозиргина таърифлаган нутқ сувсиз Гоби саҳросида ирод этилганидек, муваффақият қозониши мумкин эди. У ҳақиқатан одамлар ўртасида эмас, балки худди шундай жойда ўқилгандай эди.

Маълумотни тақдим этиш бир вақтнинг ўзида жуда оддий, шу билан бирга жуда мураккаб жараён ҳисобланади. Бу жараённи кўпинча нотўғри тушунадилар ва нотўғри амалга оширадилар.

Ажойиб маърузанинг сири

Нутқ қандай бўлиши кераклиги тўғрисида жуда кўп бемани ва қуп-қуруқ сафсаталар ёзилган. Уни турли хилдаги қоидалар ва маросимлар билан ўраб ташладилар ҳамда гаройиб бир нарсага айлантirdилар. Эски урфдаги "элоквенция" — сўзамоллик, яъни жимжимадор нутқ, бу — расвогарчилик, илоҳийлик ва инсонийликнинг эскириши кўпинча унга бемаъни кўриниш берар эди. Ишбилармон кишилар кутубхона ва китоб дўконига йўл олиб, у ердан "нотиклик санъати"га доир адабиётларни топишарди, аммо улардан сира фойдаланиш мумкин эмасди. Бошқа соҳаларда қўлга киритилган тараққиётга қарамай, айрим ўқувчиларни ҳозиргача Вебстер ва Ингерсолл нутқларини ифодали ўқишга мажбур қилишади. Ваҳоланки, улар шунчалик эскирган ва замонамиз руҳидан узоқки, худди Ингерсолл ва Вебстер хоним тўсатдан тирилиб, қалпоқчаларида пайдо бўлгандай туюлади.

АҚШда фуқаролар уруши даврида халқ олдида чиқиб сўзлашнинг бутунлай янгича мактаби юзага келди. Давр руҳи билан ҳамоҳанг равишда нутқ оддий ва аниқ тус олди, у худди шошилиномага ўхшар эди. Замонавий тингловчилар бир пайтлар мода бўлган ялтироқ сўзларга асло тоқат қила олишмайди.

Замонавий тингловчилар — у ўн беш кишидан иборат иш билан боғлиқ йиғилиш бўладими ёки чоёр остида ўтирган минг кишидан иборатми, барибир, нотик худди шахсий суҳбат ўтказаётгандек, умуман, худди шундай кўринишда,

худди бир киши билан баҳс ўтказаетгандай оддий, содда тарзда гапиришни истайди.

Худди шу тахлитда, аммо бундай куч билан эмас, акс ҳолда уни умуман тингламай қоладилар, у табиий бўлиши учун қирқ нафар тингловчи ҳузурида сўзлаганида битта одам билан гаплашганга нисбатан кўпроқ қувват сарфлайди. Худди бино томидаги ҳайкал жуда катта ҳажмда бўлгани каби, токи ерда турган кузатувчи уни оддий савлатли кўринишда тасаввур қилсин.

Марк Твен Невада конларидан бирида ишловчилар ҳузурида сўзга чиққанида, унинг олдига бир кекса олтин изловчи келиб сўради:

"Сиз доим мана шундай табиий қиёфада гапирасизми?"

Тингловчиларга айнан ана шу муҳим: табиий қиёфада гапиришнинг самараси анчайин кўп.

Агар сиз муҳтожларга ёрдам кўрсатиш қўшма фонди йиғилишида сўзламоқчи бўлсангиз, худди Жон Генри Смит каби гапиринг. Ахир фонд аъзолари Жон Генри Смитларнинг ҳаммаси эмас. Ахир, аёл ва эркаклар алоҳида келган ўша усуллар жамоа билан гаплашганда ҳам ярамайдими?

Мен юқорида бир адабанинг маърузаси тўғрисида батафсил сўзлаган эдим. Орадан бир неча кун ўтиб худди шу залда машҳур физик, сэр Оливер Ложнинг сўзларини ҳузур билан тинглашга муваффақ бўлдим. Ложнинг маърузаси "Атом ва оламлар" деб номланган эди. Унда ярим асрлик ўй-мулоҳазалар, асарлар ва тадқиқотлар қамраб олинган эди. Лож нимаики сўзлаган бўлса, юрагидан, ақлидан олинган, унинг ҳаётининг бир қисми, айтмоқчи бўлган, истаган гапларидан иборат эди. У тингловчиларга фақат атомлар тўғрисида аниқ, равшан ва ишонарли гапириб беришни сал бўлмаса эсдан чиқарёзди (мен унинг учун худога шукроналар келтирдим). Лож самимий, сидқидилдан сўзлар экан, у кўриб турганини биз ҳам кўрардик, ҳис этганларини биз ҳам ҳис этар эдик.

Хўш, натижа қандай бўлди? Лож ажойиб нутқ сўзлади. Унда жозибадорлик ҳам, қувват ҳам бор эди, аммо ишончим комилки, Лож ўзини нотик деб ҳисобламасди. Шу билан бирга уни эшитган кишиларнинг жуда озчилиги уни нотик деб ҳисоблашларига ҳам ишончим комил эди.

Агар сиз, ушбу китобнинг ўқувчилари, шу тарзда кўпчилик олдидан сўзга чиқсангиз, тингловчиларингиз сизни нотиқлик санъатини ўрганган экан, деб шубҳаланса, буни муаллифга иззат-икром деб билманг. Шу қадар табиийлик билан сўзлангки, сизнинг тайёргарликдан ўтганингиз уларнинг хаёлига ҳам келмасин, буни чин дилдан истайдилар. Яхши дарча ўзига диққатни асло жалб этмайди. У фақат нурни ўтказди, холос. Яхши нотиқ ҳам айнан шундай. У шу қадар табиий равишда гапирадикки, тингловчилари унинг қандай йўсинда гапирганини пайқамай, фақат гап кетаётган ашё (ёки ҳодиса)ни кўз олдига келтириб туради.

Генри Форд ўғитлари

"Форднинг ҳамма машиналари мутлақо бир-бирига ўхшаш, — деган эди унинг яратувчиси, — аммо бир-бирига мутлақо ўхшаш икки киши бўлмайди. Ҳар бир янги ҳаёт, бу — қуёш остидаги янги нарсасидир, илгари бирор нарса ҳудди шундай аниқ ўхшаш бўлмаган ва бундан кейин ҳам бўлмайди. Ёш киши ҳудди шу тарзда ўзига қараши керак — у ўзига хосликнинг яккаю ягона учқунини излаши лозим, ана шу ўзига хослик уни бошқа кишилардан ажратади ва уни бутун куч-

Генри Форд

қувват билан авж олдиради. Жамият ва мактаблар бу учқунни ўчиришга уринадилар; улар барини бир хил қирраликда қирқиб ташламоқчи бўладилар, мен эса: учқунни ўчиришга уринманг, бу сиз ўйнашингиз лозим бўлган асосий ролингиз учун муҳим ҳисобланмиш яккаю ягона таянчингиздир, дейман".

Буларнинг бари кўпчилик олдидан сўзга чиқувчи нотиққа нисбатан икки жиҳатдан тўғридир. Бу дунёда сизга ўхшаш одам асло бўлмайди. Юз миллионлаб кишилар икки кўз, бурун ва оғизга эга, аммо улардан бирортаси айнан сизга ўхшаш эмас, юз тузилиши ҳам, ақл-шуур жиҳатдан ҳам

сизга асло ўхшамайди. Аммо кўпчилиги ўз фикр-мулоҳазаларини худди сиздек аниқ сўзлаб, ифодалашни мумкин, агар сиз табиий равишда гапирсангиз. Бошқача сўзлар билан айтганда, сизда ўзига хослик, алоҳидалик бор. Нотиқ сифатида бу сиз учун энг қимматбаҳо мулк ҳисобланади. Уни маҳкам ушланг. Авайлаб-асранг. Уни ривожлангиринг. Сизнинг нутқингизга куч-қувват ва самимийлик бахш этувчи ўша учқун, *"сиз ўйнашингиз лозим бўлган асосий ролингиз учун муҳим ҳисобланмиш яккаю ягона таянчдир"*.

Сэр Оливер бошқалар каби гапира олмас, чунки унинг ўзи ҳам ҳеч кимга ўхшамас эди. Бу одамнинг гапириш услуби унинг ўзи хослигининг бир қисми — соқол ва бошдаги сочга ўхшар эди. У агар Ллойд Жоржга тақлид қилганида борми, нутқи сохта бўлиб чиқар ва ҳеч нарсага арзимас бўлиб қоларди.

Энг машҳур мунозара Америкада, 1858 йилда, сенатор Стивен Дуглас ва Аврам Линкольн ўртасида Иллинойс чўлларида жойлашган шаҳарларда бўлиб ўтганди. Линкольннинг бўйи баланд ва бесўнақай эди. Дуглас ўртабўй ва ораста одам эди. Феъл-атворлари ва ақлий қобилиятлари жиҳатидан бу одамлар худди ташқи кўринишлари каби фарқ қиларди.

Дуглас жуда маданиятли, оқсуякларга мансуб киши эди. Линкольн — ўрмон кесувчи бўлиб, меҳмонларни кутишда остонага битта пайпоқ кийиб чиқиб кетавериши ҳам мумкин эди. Дугласда қўл хатти-ҳаракатлари жуда нафис, назокатли, Линкольнда эса қўпол эди. Дуглас бутунлай юмор ҳиссидан маҳрум бўлса, Линкольн ҳеч кимга тақлид қилмай, латифалар айтаверарди. Дуглас таққослашларга жуда кам мурожаат қилар, Линкольн эса ҳамиша ўхшашлик ва мисоллар асосида муомала қиларди. Дуглас такаббур ва ҳукмфармо, Линкольн вазмин ва андиша билан иш тутадиган киши эди. Дуглас жонли, ёрқин ақлга эга бўлса, Линкольнда эса фикрлаш жараёни секинроқ ўтарди. Дуглас худди бўрон шижоати каби тез, Линкольн хотиржам, теран ва эҳтиёткор киши эди.

Бу икки арбоб, гарчи тубдан турли-туман кишилар бўлишса-да, жуда ажойиб нотиқ эдилар, чунки уларда ўзларидаги ўзига хосликни ҳамда соғлом фикрни сақлаш учун матонат етарли эди. Агар улардан бири иккинчисига тақ-

лид қилишга уринганида, бирдан мағлубиятга учраб қоларди. Аммо бу инсонлар ўзларидаги алоҳида истеъдодни тўлиқ сарфлаб туриб, ҳар иккиси ҳам оригинал ва кучли эканликларини намойиш қилдилар. Уларга тақлид қилишга ҳаракат қилинг.

Бундай маслаҳатлар бериш-ку, ҳаминша осон, аммо уларга амал қилиш-чи? Сўзсиз, амал қилиш йўқ. Маршал Фош ҳарбий санъат ҳақида айтганидек, *"унинг моҳияти ҳагдан зиёд соғда, аммо бахтга қарши, уни ҳаётга татбиқ этиш жуда мураккаб"*.

Тингловчилар олдида ўзни табиий тутиш учун амалиёт керак. Буни актёрлар жуда яхши билишади. Балки сиз тўрт ёшли бола бўлганингизда тингловчиларга ниманидир сўзлаб беришга уринганда, бунинг уддасидан чиқардингиз. Аммо энди ёшингиз йигирма тўрт ёки қирқ тўртда бўлганида, минбарга чиқиб, гапира бошлаганингизда, нима бўларди? Сиз бир пайтдаги, яъни тўрт ёшингиздаги сокин табиийликни сақлаб қола олармидингиз? Эҳтимол, бўлар, аммо сиз чегараланиб қоласиз, ўз овозингиз билан гапиролмасиз, шиллиққурт мисоли ўз чиранофингизга яширинардингиз, мен бунга баҳс бойлашга тайёрман.

Одамларни ўз фикрларини баён этишга ўргатиш аслида уларга қандайдир қўшимча сифатлар бериш дегани эмас. Улардаги сиқикликни туб-тубидан чеклаш, эркин тарзда ўзларини ҳис этишга ёрдам бериш керак. Кимдир уни уриб, оёғидан чалган бўлса, табиий баён этгани каби ифодалай олсин.

Мен юз марталаб бўлса керак, маърузанинг ўртасида гапираётган кишини тўхтатиб, "одамга ўхшаб" гапиришини ўтиниб сўраганман. Юз марталаб кечқурун уйга ақлий жиҳатдан толиқиб, асабларим қақшаб, одамларни зўрма-зўраки гапиришдан қайтаришга уриниб ҳамда уларни табиий гапиришга мажбур этиб қайтар эдим. Ишонинг, бу шунчаки осон иш эмас, албатта.

Дунёда жазава ҳолатидаги табиийликни эгаллашнинг ягона йўли — амалиёт ўтказишдир. Сиз қачон амалиёт ўтказсангиз, бирдан сиқик ҳолатда гапираётганингизни пайқаб қоласиз-у, тўхтайсиз ва ўз-ўзингизга: *"Қулоқ сол-чи, нима бўлди? Ҳушингни йиқ, одам бўл!"* — дейсиз. Шундан кейин

тингловчилар орасидан орқа томонда ўтирган ўртача кўри-
нишдаги бир кишини белгилаб оласиз-у, унга қараб, му-
рожаат қилаверасиз. Бинода бошқа кишилар борлигини мут-
лақо эсдан чиқаринг. Айнан шу одам билан суҳбат ўтка-
зинг. Тасаввур қилингики, у сизга савол беради, сиз жавоб
берасиз. Агар у ўрнидан турса-ю, сизга муражаат қилса ва
унга жавоб беришингизга тўғри келса, бу сизни дарҳол ва
муқаррар равишда шахсий суҳбат тарзида, ниҳоятда таби-
ий, жуда оддий сўзлашга мажбур этар эди. Шу сабабли
ўзингизни айнан ана шундай деб тасаввур этинг.

Сиз шундай усулни қўллашингиз мумкин: ҳақиқатан ҳам
берилган саволларга жавоб қайтаринг. Масалан, сўзлаёт-
ганда, маърузанинг ўртасида: *"Мен бунга қандай исботла-
шимни билишни хоҳлайсизми? Менга ишончли исботлар
бор, мана улар..."* дейсиз. Сўнгра хаёлингизга келган са-
волга жавоб бера бошлайсиз. Мазкур амалиётни табиий
равишда қилиш мумкин. Бу баён этишнинг бир хил оҳанг-
да бўлишининг олдини олиб, маърузанинг ниҳоят таъсир-
ли, ёқимли ва жонли тарзда чиқишини таъминлайди.

Самимийлик, кўтаринкилик ва теран ишонч ҳам сизга
ёрдам беради. Одам қачон ўз ҳис-туйғулари таъсири ости-
да бўлса, унинг асл моҳияти юқори томон йўл олади. Чега-
ралар, чекловлар тушиб кетади. Унинг ҳиссиёт гулхани та-
биий равишда гапиради. Шундай қилиб, маълумотни баён
этиш услуби ҳақида гапира туриб, хулосага келамизки, бу
ҳақда бир неча бор уқдириб ўтдик: маърузага, сўзга чи-
қишга қалбни бағишлаш керак.

*"Лондондаги черковда хизмат қилган бир дўстимнинг
ҳикояси асло эсимдан чиқмайди, — деган эди Йелдаги ди-
ний мактабда ваъзхонлик санъати бўйича маъруза ўқиган
декан Браун. — Унда Жорж Макдональд ваъзхонлик қилар-
ди. Ўша кун эрталаб у Муқаддас Сухуфдан яҳудийларга
йўлланган Номанинг ўн биринчи бўлимини ўқир эди. Ваъз
ўқиш вақти келганида, шундай деди:*

*— Сизлар барингиз хужоғий кишилар тўғрисида эшит-
дингиз. Мен имон нима эканлиги ҳақида изоҳ бериб ўтир-
майман сизларга. Диний таълим профессори бунга мендан
яхшироқ уддалайди. Мен бу ерга ишониларингизга ёрдам
бериш учун келдим.*

Шундан сўнг бу одамнинг абадий ҳақиқатларга нисбатан шундай оддий ҳис этиладиган ва буюк намойиши рўй бердики, натижада у ҳар бир тингловчи қалби ва фикрига имон ёғдусини жойлаштирди, гўё. Нимаики деган бўлса, унга қалбини бағишлади, баён этиши шунинг учун таъсирли эдики, у ички дунёсининг ҳақиқий гўзаллигига таянар эди".

"У қалбини бағишлади". Сир айнан шунда. Аммо биламанки, бундай маслаҳатлар муваффақият қозонавермайди. Улар хира, ноаниқ кўринади. Ўртамиёна ўқувчи равшан ва тушунарли маслаҳатларга муҳтож бўлади, унга гўё қўл билан тутиб бўладиган аниқ нарсалар керак. Унга мисоли машинани бошқариш қоидалари каби аниқ-муайян қоидалар зарур.

Мана, у нимани истайди ва мен унга айнан шуни айтмоқчи эдим. Шунда унга ҳам, менга ҳам жуда енгил бўларди. Шундай қоидалар мавжуд, аммо уларда битта кичик камчилик бор: улар таъсир этмайди. Улар нутқни ҳар қандай табиийликдан, эркинликдан маҳрум этади, уни руҳсиз ва қуруқ нарсага айлантиради. Бундай ҳолатлар менга жуда яхши маълум, ёшлик йилларимда мен унга амал қилиш учун жуда кўп куч-қувватимни сарфлаганман. Улар бу саҳифалардан ўрин олмайди, ҳолбуки, қувноқ дақиқаларда Жон Беллингс таъкидлаганидек, *"Агар нарсалар қандай кўрингани билан аслида ундай эмаслиги маълум бўлса, ҳақдан зиёд кўп нарсани билишнинг сира маънисини йўқ"*.

Кўпчилик олдида сўзга чиқишда сиз бу усуллардан фойдаланасизми?

Қуйида маърузага табиийлик бахш этувчи айрим усулларни кўриб чиқамиз, токи улар биз учун янада равшан ва жонли бўлсин. Мен бунини қилиш керакми-йўқми, деб иккиланиб қолдим, балки бирортаси: *"Аҳа, мана гап қаерда? Ўзингни шундай мажбур қилишинг керакки, ҳаммаси жойида бўлади"*, деб айтиб қолар. Йўқ, ундай эмас Агар, борди-ю, сиз ўзингизни мажбур этгудай бўлсангиз, нўтқингиз ёғочдай қаттиқ ва еп-енгил бўлади.

Ҳали кечагина сиз бу усулларнинг кўп қисмини дўстлар билан суҳбатларда истифода этдингиз, уларни шунчалик

гайриихтиёрий равишда амалга оширдингизки, гўё ўз туш-лик овқатингизни яна қайта пиширгандай бўлдингиз. Уларни мана шундай қўлламоқ керак. Бошқа усули йўқ. Бу кўпчилик олдида сўзга чиқишда сизга, илгари айтилганидек, фақат амалиёт орқали келади.

Биринчидан, асосий сўзларга урғу беринг ва уларга муҳим бўлмаган сўзларни бўйсундиринг

Биз суҳабтлашаётганда, сўзда фақат битта бўғинга зўр эътибор берамиз, қолганларини эса юзаки, четлаб ўтиб, талаффуз қиламиз, худди такси бир тўда саёқлар олдидан ўтиб кетгандек четлашамиз. Масалан: МассаЧУсетс; бахт-СИЗлик, қаМАЛ. Худди шундай ҳолат иборалар билан ҳам рўй беради. Улар орасидан бир ёки иккита сўз худди Нью-Йоркнинг 5-авенюдаги "Эмпайр стейд билдинг" каби осмонўпар бинодай юқори товушда ажралиб эшитилади.

Мен қандайдир ғалати ва одатдан ташқари ҳолатни тасвирлаётганим йўқ. Мана, қулоқ солинг. Буни сиз доимо ўз атрофингизда эшитишингиз мумкин. Кечагина ўзингиз юз ёки минг марта бажаргансиз. Буни, шубҳасиз, эртага юз марта яна ўзингиз адо этасиз.

Мисол келтираман. Қуйидаги иқтибосдан катта ҳарфлар билан ёзилган сўзларни алоҳида эътибор билан таъкидлаб ўқинг, қолганларини эса шунчаки кўз югуртириб ўқинг. Нима рўй беради?

"Мен барига УЛУРДИМ, чунки мен худди ШУ НАРСАНИ хоҳладим. МЕН ҲЕЧ ҚАЧОН ИККИЛАНМАДИМ, бу эса қолган инсоният устидан УСТУНЛИК қилишни ато этди".

Наполеон

Бу мисраларни бошқача ўқиш ҳам мумкин. Эҳтимол, бошқа нотик буларни ўзгача талаффуз этар. Ифодалик учун темир қонунлар йўқ. Бари шароитга боғлиқ.

Қуйидаги сатрларни ифодали, фикрни тиниқ ва ишонarli тарзда овоз чиқариб ўқинг. Муҳим сўзларни алоҳида ажратиб, ишонч ҳосил қилдингизми?

Агар сен ўзингни абгор деб ҳисобласанг,

Ҳақиқатда абгор бўлурсан албат.

Агар угда қилолмайман деб ҳам ўйласанг,

Демак, азму қарор қилолмассан ҳеч.
 Агар ютишни хоҳласанг, аммо сен
 Эллолмайман, деб ўйлар экансан,
 Сен деярли ютарсан албат.
 Ҳаёт жангида доим фақат кучли,
 Фақат чаққан енголмас ҳамиша.
 Эртами-кечми, қозонур зафар,
 Фақат ўзни қодир санаган.

Муаллифи номатълум

"Характерли муҳим ҳолатлар орасида балки энг муҳими, узил-кесил қатъият ҳисобланса керак. Буюк инсон бўлиб етишни устаган ўсмир у ёки бу тарзда ҳаётда из қолдирмоқчи бўлса, фақат минглаб тўсиқларни эгаллаш учун қарор қилибгина қолмай, балки минглаб мағлубият ва муваффақиятсизликларга қарамай ғолиб чиқмоғи лозим".

Теодор Рузвельт

Иккинчидан, товуш оҳангини ўзгартиринг

Сухбат чоғида овозингиз оҳанги ўзгариб туради — гоҳ кучаяди, гоҳ пасаяди, яна юқори кўтарилади, худди денгиз сатҳи ўзгариб тургандек, у ҳам доимо тебраниб туради. Нима учун?

Буни ҳеч ким билмайди, бу ҳеч кимни қизиқтирмайди. Натижа яхши бўлади ва бу табиий, албатта. Бизга ҳеч ким ўргатмаган, бу ўз-ўзидан продамиз туфайли болалигимизда рўй берган. Аммо биз тингловчилар олдида сўзлаш учун чиқсак, овозимиз ниҳоятда зерикарли, сийқа ва бир хиллик касб этади, гўё Невада штатидаги шўрхок сахрога ўхшаб.

Агар сиз бир хил оҳангда гапирсангиз, одатда баланд овоз билан сўзлаётганингизни сезсангиз, бир сония тўхтаг ва ўз-ўзингизга: "Сен хўдди қаққайиб тургандай гапирясан. Бу одамлар билан суҳбатлашгин. Одамларга ўхшаб гапир. Ўзингни табиий тут", деб айтинг.

Ўз-ўзини ишонтиришинг бу йўли сизга ёрдам берадими? Балки, озгина ёрдам берар. Тўхтаб олиш ҳам ўз-ўзидан фойдали бўлади. Сиз амалиёт орқали халос бўлиш учун йўл ишлаб чиқишингиз лозим.

Товушингизни тўсатдан пасайтириб ёки баландлатиб, шуни қўлга киритасизки, сиз танлаган ибора ёки сўз умур-

мий манзарада худди бофингиздаги яшил дафна дарахтига ўхшаб товланиб туради. Бруклинклик машҳур руҳоний — доктор С.Паркс Кэдмен кўпинча шундай қиларди. Сэр Оливер Лож ҳам, шунингдек, Брайан ҳам айнан шундай йўл тутишарди. Рузвельт ҳам шундай қилган. Ҳар бир яхши нотик худди шу тарзда иш тутарди.

Қуйидаги иқтибосларни ўқий туриб, тагига чизилган сўзларни овозингизни маълум даражада пасайтириб ўқиб кўринг-чи! Нима бўлишини биласизми?

"Каминада фақат битта фазилат бор — мен ҳеч қачон умидсизликка берилмайман".

Маршал Фош

"Таълим-тарбиянинг буюк мақсади — бу билим бўлиб-гина эмас, балки ҳаракатдир".

Герберт Спенсер

"Мен саксон олти йил яшадим. Юзлаб одамларнинг муваффақият сари кўтарилганини кўрдим. Муваффақиятни қўлга киритишнинг барча унсурлари орасига зарури, энг муҳими, бу — ишончдир".

Кардинал Гиббонс

Учинчидан, нутқ тезлигини ўзгартиринг

Ёш бола гапирганда ёки биз оддий суҳбат ўтказганимизда, нутқ тезлиги доимий равишда ўзгариб туради. Бу жуда ёқимли, табиий бўлиб, беихтиёр равишда рўй беради. Аслини олганда, бу қандайдир фикрни алоҳида ажратиб олишнинг энг яхши усулларида ҳисобланади.

Уолтер Б.Стивенс ўзининг Миссури штати тарихий жамияти томонидан нашр қилинган "Линкольн репортёр кўзи билан" номли китобида Линкольн фойдаланган энг севимли усуллардан бири айнан шу эканлигини ҳикоя қилади. Линкольн ўз сўзларига ишончлилиқ руҳини бермоқчи бўлса, ана шу усулга мурожаат қилган экан.

"У бир нечта сўзни жуда тез айтарди, аммо аҳамият бериши, алоҳида таъкидлаши керак бўлган сўзларга ёки иборага яқин келганида, нутқини секинлаштирар, керакли сўзга асосий эътибор бериб, сўнгра яшин тезлигида жумлани

туғатарди... У алоҳида диққат қилиш зарур бўлган бир-икки сўзга анча тўхталиб қолар, шундан сўнг ўнлаб сўзга кетган вақт кетарди, ана шу бир-икки муҳим сўзга".

Бундай усул диққатни асло ўзгартирмай ўзига жалб этади. Мисол келтираман. Мен кўпчилик олдида сўзга чиққанымда, адмирал Гиббонсинг юқоридаги сўзларини иқтибос тариқасида айтардим. Мардлик ғоясига эътиборини қаратмоқчи бўлганимда, шуни англаган сўзларга келганда нутқни секинлаштирар, уларни чўзиб, гўё ўзим ҳам уларнинг таассуроти остида қолгандек гапирардим, аслида ҳам шундай бўлиб қолган эди. Бу иқтибосни марҳамат қилиб, ўша усулни қўлаб овоз чиқариб ўқинг, ана шунда нима рўй беришини кўрасиз.

Ўзининг ўлими олдидан адмирал Гиббонс шундай деган эди: *"Мен саксон олти йил яшадим. Юзлаб одамларнинг муваффақият сари кўтарилганини кўрдим. Муваффақиятни қўлга киритишнинг барча унсурлари орасига энг зарури, энг муҳими, бу — ишончдир. Агар инсонда мардлик бўлмас экан, у бирортаям буюк ишни амалга ошира олмайди".*

Сиз "ўттиз миллион доллар" деган сўзни тез ва оддийгина талаффуз қилишга ҳаракат қилинг, токи миқдор унча катта бўлмагандай кўринсин. Энди эса "ўттиз минг доллар" деган сўзни секин талаффуз қилинг, гўё бундай катта маблағдан ҳайратта тушгандай ҳиссиёт билан айтинг. Сизга ўттиз минг ўттиз миллионга нисбатан кўпдай кўринмадими?

Тўртинчидан, муҳим фикрлардан олдин ҳам, кейин ҳам тўхтаб олинг

- Линкольн нутқ ўртасида кўпинча тўхтаб қоларди. Муҳим фикрни айтмоқчи бўлса, тингловчилар онги, шуурига чуқурроқ кириши учун бироз олдинга эгилиб, маълум вақт ҳеч нима демас, уларнинг кўзига тик қараб турарди. Дабдурустдан рўй берган бундай жим қолиш шундай таассурот қолдирардики, мисоли тўсатдан эшитилган товуш каби диққатни бутун ўзига тортарди. Ҳамма диққат билан, таранг тортилиб, бундан кейин нима бўлишини кутар эди. Масалан, Дуглас билан бўлиб ўтган машҳур мунозараси охирлаб қолганида, барча белгилар унинг мағлубиятидан дарак бериб турган эди. Шунда умидсизликка берилиб, маълум вақт уни одатий дил-

гирлик қуршаб олди, бу унинг сўзларига таъсирли нафас бағишлади. Линкольн таржимаи ҳолларидан бирида ёзишга кўра, у ўзининг яқунловчи нутқларидан бирида "тўсатган тўхтаб, бироз муддат кўлаб ярим бепарво одамларга, ярим дўст кишиларнинг юзига толиққан кўзларини тикиб (бу кўзларда доимо тўкилай-тўкилай деб турган ёшлар бўларди) жим қолади. Қўлини қўйиб, гўё улар ҳам ноумид курашган чарчаган каби, ўзига хос равон овозда шундай деди:

"Дўстларим, Қўшма Штатлар сенатига ким сайланади, судья Дугласми ёки менми, бу аҳамиятсиз, мутлақо аҳамияти йўқ. Бугун биз сизларнинг олдингизга қўйган ушбу буюк масала шахсий манфаатлар ёки ҳар қандай кишининг сиёсий тақдирдан бутунлай ташқарига туради. Ва, менинг дўстларим, — шу ўринда яна тўхтаб олди, тингловчилар унинг ҳар бир сўзини илиб олишарди, — бу масала энг ҳаётий, қизғин моҳият касб этадиган вақт — мен билан Дугласнинг бедармон, заиф, ўласи товуши бир умр ўчган пайтга тўғри келади".

Бу оддий сўзлар, шу тарзда оддий баён этилиши билан барча юракларни забт этди.

Линкольн қайси жумлани таъкидламоқчи бўлса, ана шу жумладан сўнг тўхтаб олар эди. Буларни урғу билан, тик турган ҳолда талаффуз қилар, токи аҳамияти тингловчилар онгига етиб бориб, ўз вазифасини бажаргунча сабр қилиб турарди.

Сэр Оливер Лож ҳам муҳим фикрларни баён этишдан олдин ҳам, кейин ҳам ўз нутқларида тўхтаб олар эди. У, ҳатто бир жумлада икки ёки уч марта тин олар, уларни табиий ва беихтиёр бажарарди. Сэр Оливернинг нотиклик усуларини ўрганиш билан машғул бўлган киши бунга дарров англайди.

"Ўзингнинг жим туришинг билан, — дейди Киплинг, — сен гапира бошлайсан". Жим туриш нутқда онгли равишда қўлланилса, ҳеч қаерда айнан шундай олтинга тенг даражада бўлмайди. Бу кучли қурол ниҳоятда муҳим бўлиб, ундан бепарво бўлмаслик керак, шу билан бирга бошловчи нотиклар ундан фойдаланмайдилар.

Қуйида Хоменнинг "Жанговар нутқлар" асаридан келтирилган парчалардан мен нотик тўхтаб олиш туфайли муваффақият қозониши мумкин бўлган ўринларни белгилладим. Бу ўринларда жим қолиши ёки шундай ўринлар анчагина қулай — бу энг ягона йўл деб айтмоқчи эмасман. Мен

фақат ана шундай йўл тутса бўлар эди, демоқчиман, холос. Тўхташ ўринлари қаттиқ ва қатъий қоидалар билан белги-ланмайди. Буларнинг бари маърузанинг мазмуни, нотиқ-нинг қизиққонлиги ва кайфиятига боғлиқдир, эртага эса айнан ўша нутқнинг бошқа жойида шуни қўллаймиз.

Иқтибосни тўхтаб қолишсиз, сўнг мен кўрсатган ўрин-ларда тўхтаб қолиб, яна қайта ўқиб чиқинг. Унинг қандай самара берганини кейин кўрамиз.

"Молни сотиб, бу уруш (шу ўринда жим қоласиз, токи уруш ҳақидаги фикрлар тингловчилар онгига ўрнашсин) ва ундан фақат жангчилар ютиб чиқишади (яна тўхтайсиз, бу фикрлар жойлашгунга қадар сабр қилаёсиз). Бизга бу ҳолат ёқмаслиги мумкин, аммо уни биз яратганимиз йўқ ва биз уни ўзгартира олаймиз ҳам (тўхтанг). Ўйинга кирдингизми, марг бўлинг, буни савдо дейишади (яна тўхтанг). Кимки гол урмаган бўлса, ўша киши тўпни узатишдан ҳам кўрқади (жим қолинг, фикрларингиз яхшилаб жойлашсин). Буни асло эсдан чиқарманг (жим қолинг ва фикрлар ўрнашишига муддат беринг). Кимки тўпни яхшилаб ўйинга туширса ёки уни узил-кесил зарб бериш учун узатса, ана шу йигит зафар томон борадиган кишидир (кўпроқ тўхтанг, сизнинг бу ўйинчи тўғрисида нима дейишингизга нисбатан қизиқишлари ошсин), унинг қалбида қатъий азму қарор бор".

Навбатдаги иқтибосларни аниқ ва фикрлаб овоз чиқариб ўқинг. Қайси ўринларда сиз табиий равишда тўхтайсиз, шу жойларни кузатинг.

"Американинг Буюк саҳроси Айдаҳо, Нью-Мексико ёки Аризонада жойлашмаган. У ўртамиёна одамнинг шляпаси тагидан жой олган. Американинг буюк саҳроси, бу — ҳаммадан кўра табиий саҳрога нисбатан ақлий, онг шуурга боғлиқдир".

Д.С.Нокс

"Инсоний офатлардан қутулиб қоладиган восита йўқ, ошкоралик уларга энг мос келади".

Профессор Фоксуэлл

"Икки тирик жон мавжудки, мен унинг кўнглини топ-моғим керак: бири Парвардигори олам ва Гарфилд. Гарфилд

билан бу ерга яшашим лозим, Парвардигор билан нариги дунёда”.

Жеймс А. Гарфилд

Балки нотик менинг ушбу бобда айтганларимга амал қилиб, барибир анча-мунча хатога йўл қўяр. Тингловчилар олдида худди шахсий мулоқот каби аниқ-тиниқ тарзда ёқимсиз овозда гапириши, бир талай услубий хатоларга йўл қўйиши, ўзини шахсиятга тегадигандай тутиши, кўпгина ножўя хатти-ҳаракатлар қилиши мумкин. Ҳар бир кишининг гапириш билан боғлиқ хулқ-атвори кўпгина тузатишларга муҳтож эканлиги мутлақо табиийдир. Ўзингизнинг суҳбат олиб боришдаги табиий ҳолатингизни такомиллаштириб, сўнгра бу усулни минбарга кўчириб кўринг.

Қисқа хулосалар

1. Нутқда сўзган бошқа нарса бўлмайди, ана шу ниҳоятда муҳимдир. Гап шундаки, сиз нимаики гапирганингиздан кўра қандай гапирганингиз муҳимдир.

2. Кўпгина нотиклар тингловчиларини назар-писанг қилмай, уларнинг боши узра ёки ерга қарайдилар. Гўё ўз-ўзлари билан ангармон бўлгандай гапирадилар. Тингловчилар билан нотик ўртасида алоқа, ўзаро муносабат бўлмайди. Бундай хатти-ҳаракат суҳбатни барбод қилади, худди шунингдек, кўпчилик олдида чиқиб сўзлашни ҳам ер билан яксон этади.

3. Ажойиб маъруза, бу — ҳаммадан бурун суҳбат оҳанги, самимийлик ва таъкидлаб кўрсатиш, гемакдир. Ҳомийлик фондининг бирлашган йиғилишида худди Жон Генри Смит билан суҳбатлашгандай гапиринг. Ахир фонд аъзоларининг бари Жон Генри Смитлардан асло бошқа эмас-ку!

4. Ҳар қандай киши нутқ сўзлай олади. Бунга шубҳаланмаётган бўлсангиз, ўзингиз текшириб кўринг: энг жоҳил одамни оёғингиз билан бир уриб йиқитинг-чи, у ўрнидан туриб, сизга нималар дейишига тугиларканми! Ўзингиз ҳам тингловчилар олдида айнан ана шундай гангал, самимийликни эгаллашингизни хоҳлаймиз. Бундай хислатга эга бўлиш учун машқ қилиш зарур. Бошқаларга асло тақлид қилманг. Агар сиз самимий бўлсангиз, бошқа бирор кимсага

асло ўхшамайсиз. Маъруза ўқишда ўзига хосликни сақлаб қолинг, ўзингизни, фақат ўзингизга хосликни сақлаб қолишга интилинг.

5. Тингловчилар билан шундай гапирингки, гўё улар ўрнидан туради-ю, сизга жавоб берадигандай ҳолатга бўлсин. Агар савол беришса, маърузангизнинг бирдан аҳамияти ошиб кетармиги. Шунинг учун ўзингизни биров савол бериб, сиз жавоб бераётгандай тасаввур қилинг. Овоз чиқариб: "Сиз мендан, буни қаердан биласан, деб сўранг. Мен сизга айтсам..." дегн. Бундай ҳолатлар бутунлай табиий кўринади, сизнинг ибораларингиз шундан сўнг расмий тус олмайди, бу маърузани қизғин ва одамларга яқин қилиб қўяди.

6. Ўз маърузангизга қалбингизни жо қилинг. Ҳақиқий ҳиссиётларга тўла бўлган самимийлик дунёда барча тўппатўғри қонун-қоидалардан зиёддир.

7. Тўртта усул борки, биз улардан жигдий суҳбатга беихтиёр фойдаланамиз. Сиз улардан кўпчилик олдида сўзга чиққанда фойдаланасизми? Кўпчилик одамлар бу ишни қилмайдилар.

а) жумладаги асосий сўзларни таъкидлайсизми, уларга озроқ аҳамиятдиларини бўйсундирасизми? Сиз барча сўз, бўш ва қўшимчаларни бир хилда талаффуз қиласизми? Улардан бирортасини урғу бериб, масалан: "МассаЧУсетс" тарзида айтасизми?

б) худди гапирётган бола товушига ўхшаб, товушингиз овози тебраниб, баланг-паст бўлиб турадими?

в) нутқингиз тезлигини ўзгартирасизми, катта аҳамиятга эга бўлмаган сўзларни тез талаффуз этиб, ажратиб кўрсатадиган сўзларга кўпроқ вақт белгилайсизми?

г) муҳим фикрлардан олдин ва кейин тўхтаб оласизми?

МИНБАРДА ТУРИБ ЖАМОАТ ОЛДИДА СЎЗЛАШ ВА ШАХС

Бир куни Карнеги технология институти юзга таниқли ишбилармонга тест тарқатиб, уларнинг ақл-заковати даражасини текширувдан ўтказмоқчи бўлди. Мазкур тестлар уруш даврида армияда қўлланилган эди. Институт учун бу борадаги натижалар муваффақиятларни қўлга киритишда юқори даражадаги ақл-заковатга нисбатан шахс катта аҳамиятга эга, деган баёнотга асос бўлиб хизмат қиларди.

Бу тадбиркор учун, таълим соҳасидаги ходим учун, эркин касб эгаси учун, нотик учун жуда муҳим эди.

Шахс, агар маърузага тайёргарликни ҳисобга олмасак, омма олдида сўзга чиқишда жуда муҳим бошқарувчи саналади. Элберт Хаббард: "Таъсирли нутқга нутқ услуби муҳим, сўз эмас", деган эди. Нутқ услуби қўшув роя дейилса, янада тўғрироқ бўларди. Шу билан бирга шахс дудмал ва тутқич бермас бўлиб, у гул ҳиди каби таҳлилга берилмайди. Инсонда нимаики бўлса, унда ҳаммаси бор: жисмоний, маънавий, ақлий, руҳий, афзаллик, мойиллик, жўшқинлик, ақл-шуур йўсини, қувват, тажриба ва маълумот — буларнинг бари унинг ҳаётидир. Шахс худди Эйнштейннинг нисбийлик назарияси каби мураккаб бўлиб, уларни жуда кам киши тушунади.

Шахс насл-насабга бориб тақалади ва атроф-муҳитга боғланади, уни ўзгартириш ва яхшилаш ниҳоятда мураккаб. Шу билан бирга агар кучли таъсир этилса, уни маълум даражада жуда кучли, диқ-

Альберт Эйнштейн

қатни тортадиган ҳолатта олиб келиш мумкин. Қандай қилиб бўлса ҳам бизга табиат инъом этган шахс деб аталувчи ғалати ҳолатдан иложи борича кўпроқ нарса ажратиб олишга интилишимиз керак бўлади. Бу масала ҳар биримиз учун ниҳоятда муҳим. Гарчи шахсни камолга етказиш имкониятлари чегараланган бўлса-да, улар етарли даражада юксак бўлиб, уни муҳокама ва тадқиқ қилиш мумкин.

Агар сиз ўзига хослигингиздан иложи борича кўпроқ нарса олишни истасангиз, тингловчиларингиз ҳузурига дам олгандан кейин сўзга чиққанингиз маъқул. Чарчаган нотик ўзида оҳанрабодек тортувчи, жалб этувчи хусусиятларга эга бўлмайди. Жуда кенг тарқалган хатога асло йўл қўйманг, у шундан иборатки, нотик тайёргарликни ва режани ишлаб чиқишни сўзга чиққунча ташлаб қўяди, сўнг жуда тез суръатларда ишлайди-ю, шу билан сарф бўлган вақтнинг ўрнини тўлдирмоқчи бўлади. Агар сиз шу тариқа ишласангиз, жисмингизда кўпгина зарарли моддалар йиғилиб қолади, мия чарчайди. Бу эса нутққа ҳаддан зиёд нохуш ланжлик келтиради, сизни тўхтатиб, ҳаётини кучингизни қуритиб ташлайди, мияни ҳам, асаб тизимини ҳам заифлаштиради.

Агар сизга қўмита йиғилишида муҳим маълумотлар бериш учун тўрт соат давомида сўзга чиқишга тўғри келса, энгилгина овқатланиб, имкони бўлса, дам олинг. Жисмоний, ақлий дам олиш ва асабларни бўшаштириш — булар сиз учун жуда зарур. Машҳур қўшиқчи Жералдин Фаррат кўпинча янги танишларини кеча охиригача суҳбатлашиш учун ўзининг эрига қолдириб, уларни ҳайратга солганича хайрлашиб эрта кетиб қоларди. Санъатнинг қўйган талабларини у жуда яхши тушунар эди. Нордика хоним эса примадонна (*опера ёки опереттада асосий ролларни ижро этувчи аёл*) бўлиш — аёлга нима ёққан бўлса, жамият фаолияти, дўстлар ва кишининг ҳавасини келтирадиган зиёфатларни қурбон қилиш, улардан маҳрум бўлиш дегани, деб ҳисоблар эди.

Агар сиз муҳим хабар билан сўзга чиқмоқчи бўлсангиз, очлик туйғусидан эҳтиёт бўлинг. Худди авлиё каби мўътадил тарзда овқатланинг. Яқшанбада, кечқурунлари Генри Уорд Бичер одатда соат бешда сут билан печенье ер эди, шундан кейин ҳеч нарса тановул қилмасди.

"Мен кечкурун қўшиқ айтадиган бўлсам, — деган эди Мельба хоним, — тушда овқатланмайман, балки соат бешларда жуда енгил газак тановул қиламан. Газак балиқ, жўжа ёки "ширин гўшт", яъни ошқозон ости безидан пиширилган олмаган иборат бўлар эди, шундан сўнг бир стакан сув ичардим. Мен доим кечки овқатдан олдин, опера ёки концертдан сўнг жуда кучли очиққанганимни ҳис этаман".

Мен Мельба ва Вудро қанчалик ақл билан иш кўрганларини профессионал нотик бўлганимдан сўнг тўйиб овқатланиб, икки соат маъруза ўқишга ҳаракат қилганимдан кейин тушуниб етдим. Тажриба шуни кўрсатдики, менинг дастлаб "денгиз тили"дан пиширилган филе, сўнг картошқадан қовурилган французча бифштекс, салатлар, сабзавотлар, сўнгра ширинликлар тановул қилиб ва ана шундан кейин тингловчилар ҳузурига чиқиб сўзлашим мутлақо мумкин эмас. Миямда айланиши керак бўлган қон пастга, ошқозонга тушиб, ундаги картошка ва бифштекс билан кураш бошлар эди. Падеревский ҳақ эди: ўзининг айтишича, концерт олдида нимани хоҳласа, ўшани еса, у ҳайвонга айланиб, бармоқларига қадар қуршаб оларди-ю, рақсларини зерикарли ва ифодасиз ҳолатта айлантириб кўярди.

Нега бир нотик бошқасига нисбатан яхшироқ чиқиш қилади?

Қувватингизни пасайтириб кўядиган бирор иш қилманг. У ўзига тортиш хоссасига эга. Мен биринчи навбатда кўпчилик олдида сўзга чиқадиган нотиклар ва муаллимларга одатта айлантириш учун ҳаракат қилганим — ҳаётини куч-қувват, жонлилик ва шавқ-завқ каби сифатлар ҳисобланади. Одамлар ҳаракатчан нотикнинг атрофини дарров ўраб олишади; уни гўё қувват берувчи генератор деб биладилар, уларнинг бу туриши худди кузги буғдойзорга тўпланган ёввойи розларга ўхшаб кетади.

Мен келтирган ушбу қоида кўпинча Лондондаги очиқ майдонда жойлашган Гайд-паркда сўзга чиқадиган нотиклар мисолида тасдиқланади. Мармар арк ёнидаги майдон ҳар хил нотиклар тўпланадиган жой ҳисобланади. Ҳар қандай яқшанбада куннинг иккинчи ярмида бу ерга келиб, Рим папасининг шубҳага ўрин қолдирмайдиган католик таълимоти

шарҳини, Карл Маркснинг иқтисодий назариясини тарғиб қилаётган социалистни, икки хотини бўлган мусулмон нима учун ҳақлигини тушунтираётган қандайдир ҳинднинг ва бошқаларнинг сўзларини эшитиш мумкин. Бир нотик атрофида юзлаб тингловчилар турган бўлса, иккинчи нотик қаршисида бир ҳовучгина одамлар кўринади. Нима учун? Маърузалар мавзуси турли нотиклар томонидан турлича куч билан баён этилганида етарли даражада хизмат қила олиши мумкинми? Йўқ. Кўпчилик ҳолларда бу нотикнинг ўзига боғлиқ. У кўпроқ даражада қизиқади ва шубҳасиз бу қизиқарлидир. У жуда ғайратли ва ҳиссиётларга тўлиб-тошиб сўзлайди. У ҳаётий кучни нурлантириб, унга руҳ бағишлайди. Бундай нотиклар ҳамиша диққатни тортади.

Кийим сизга қандай таъсир ўтказади?

Университет президенти ва психология бўйича мутахассис одамларнинг катта гуруҳига саволнома тарқатилди. Унда кийим сизга қандай таъсир кўрсатади, деган савол берилган эди. Бир овоздан жавоб беришларича, рисоладагидек кўринишда ва шинам кийинишган бўлса, онг ҳам, фикр ҳам уларга таъсир этади, гарчи буни баён этиш қийин кечса-да, тўла равишда аниқ ва равшан ҳисобланади. Кийим уларга кўпроқ ишончли, кўпроқ ўз кучларига нисбатан умидворликни ҳамда ўз-ўзига нисбатан ҳурматни оширади. Уларнинг ҳикоя қилишларича, агар башанг кўринишда бўлсалар, муаммоларни муваффақиятли ҳал этиб, ютуққа эришадилар. Кийим уни кийган кишига ана шу тариқа таъсир этади.

Хуш, кийим тингловчиларга қандай таъсир кўрсатади? Мен кўп марта кузатганман: агар нотик кенг шалвираган шим, шаклсиз костюм, ифлос пойафзал кийган бўлса, пиджак чўнтагидан авторучка ва қалам, бошқа чўнтагидан газета чиқиб турса, улар муңдштук ва тамаки қутисидан дўшпайиб турганида, агар нотик дидсиз, аёл киши бўлиб, сумкаси нималар биландир тўлиб-тошган, юбкаси тагидан ички кийими чиқиб турса, ўзим гувоҳи бўлганимдек, тингловчилар бундай нотикқа жуда кам даражада ҳурматда бўладилар, худди у ўзига беҳурмат бўлганидай. Эҳтимол, улар нотикқа нисбатан худди соч турмагидек нотоза, пала-партиш,

исқирт пойафзали ялтирамаганидек, ақли ҳам шу даражада ноқис, деган хулосага ҳам келадилар.

Генерал Ли Аппоматтоксдаги суд залига ўз армияси таслим бўлганини эълон қилиш учун келганида, янги мундир кийган, биқинида эса мутлақо қимматбаҳо шамшир осилган эди. Грант эса мундирсиз, шамширсиз ҳолда эгнига аскар кийимини илган эди. У ўз ёдномаларида шундай деб ёзган эди: *"Афтидан, мен олти футли қадди-қоматга эга, бежирим мундир ва рисолагагидек уст-бош кийган киши ёнида жуда ғалати кўринган бўлсам керак"*. Шундай тарихий воқеа рўй берганида Грант тегишли тарзда кийинмани учун умр бўйи изтироб чекиб ўтганлиги маълум.

Қишлоқ хўжалик вазирлигининг Вашингтондаги тажриба фермасида юзлаб асалари қутиси бор эди. Ҳар бир уяга катталаштириб кўрсатадиган ойна қўйилган бўлиб, ин ичи электр чироғи ёрдамида тугмачани босиш орқали ёритиларди. Шундай қилиб, бу асалариларни кечами-кундузми бемалол кўриш мумкин эди. Нотиқ ҳам худди шундай, у гўё катталаштириб кўрсатиладиган ойна тагида тургандай, у прожекторлар билан ёритилган, барча кўзини унга тиккан. Ташқи кўринишидаги заррача мос келмаслик дарров текисликлар ўртасида Пайка чўққиси каби дарров кўзга ташланади.

Биз гапира бошлаганимизда, танбеҳ беришадими ёки маъқуллашадими?

Бир неча йил муқаддам мен "Америкэн мэгэзин" журнали учун Нью-Йорклик бир банк бошқарувчисининг ҳаёти ҳақида ёзган эдим. Бу инсоннинг дўстларидан бирига мурожат қилиб, унинг муваффақиятлари сабабини айтиб беришини илтимос қилдим. У жавоб берар экан, дўстининг ютуғига мафтункор жилмайиши ҳам ёрдам берганини айтди. Даставвал бундай маълумот лофдай кўринади, аммо мен айнан шундай бўлганига ишонаман. Бошқа одамлар, ўнлаб бошқа одамлар, юзлаб кишилар, эҳтимол, молиявий масалаларда анча кўзга кўринарли тажриба ҳамда жуда катта билимга эга бўлишлари мумкин. Бироқ бу инсонда қўшимча имтиёз мавжуд эдики, улар буни эгаллаб олмагандилар, у жуда ёқимли киши эди ва кучли хислатларидан бири унинг иссиқ,

хушмуомала кулгиси бўлиб, дарҳол суҳбатдошининг ишончини қозонар ва зудлик билан икки ўртада ғоят ажойиб муносабатни таъминлар эди. Биз ҳамиша бундай кишининг муваффақият қозонишини истаймиз ва унга ҳамкорлик кўрсатиш бизга доимий чинакам роҳат бағишлайди.

Хитой мақолида: *"Кимки жилмайишни билмаса, у савдо билан мутлақо машғул бўлмасин"*, дейилган. Ахир жилмайиш, табассум дўкондаги харидордан кўра тингловчилар учун ёқимли ва ўринли эмасми? Мен Бруклин савдо палатасида кўпчилик олдида маъруза билан чиқишга оид ўқув курсларини ўтганимда, бир тингловчини эслайман. У омма олдида чиққанида, улар ҳузурида бўлиш ёққанлиги, ўтказадиган машғулоти ўзига ниҳоят даражада маъқул бўлаётгани шундоққина кўриниб турарди. У ҳамиша ширин кулиб турар, ўзини шундай тутардики, гўё сизларни кўриб туриб, жуда хурсандман, дегандай бўларди, шунинг учун тингловчилари тез ва муқаррар равишда унга нисбатан илиқ туйғуларни ҳис эта бошладилар.

Аммо шундай нотикларни ҳам кўргандимки, улар минбарга совуқ ва бепарво тарзда кўтарилиб, гўё ёқимсиз ва зифани ҳал этаётгандай, маъруза тугаганидан сўнг, худога шукр-ей, деб шукрона келтиргандай ўзларини тутардилар. Сал ўтмай, биз, тингловчилар ҳам айнан худди шу ҳиссиётни бошимиздан кечирар эдик, чунки бундай кайфият жуда ҳам юқумли бўлади.

"Ўхшаш нарса ўхшаш нарсани вужудга келтиради", дейди профессор Оверстрит ўзининг "Инсоҳ хулқ-атвориға таъсир этиш" деб номланган китобида. *"Агар биз тингловчиларимиз билан қизиқсак, улар ҳам биз билан қизиқадилар, дейишга асос бор. Агар тингловчиларға дарғазаб ҳолда муносабат билдирсак, эътибор бермасдан дарғазаб бўлишади. Агар ўзимизни тортинчоқдек тутсак ёки ҳаддан зиёд бесарамжом бўлсак, улар, шубҳасиз, бизга ишончсизлик билан муносабат билдирадилар. Сурбетлик қилсак ёки мақтанчоқликни намоен этсак, бунга жавобан шахсий худбинликларини намойиш этадилар. Эндигина гапира бошлаганимиз ҳамон улар бизга танбеҳ беришади ёки маъқумай бошлайдилар. Шунинг учун ижобий муносабат уйғотиш учун ўзимизни шунга муносиб тутсак, бари ишончли бўлади, дейишга асослар бор, албатта"*.

Тингловчиларни бир жойга йиғинг

Менга кўпинча кундуз кунлари унча кўп бўлмаган, залнинг ҳар-ҳар жойида ўтирган ва худди шу залнинг ўзида кечкурун тўлиб-тошиб кетган тингловчилар ҳузурида сўзга чиқишга тўғри келган. Кундузи тингловчилар гуруҳининг зўр-базўр табассумини кўзгатган кулгига кечки гуруҳ тингловчилари чин юракдан қаҳ-қаҳ урар эдилар. Кечки тингловчилар чапак чалиб юборган ўринларда кундузги тингловчилар ҳеч қандай ҳис-туйғу билан жавоб бермай ўтиришарди. Нега?

Шуниси борки, ёши ўтган аёллар ва болалар кўпинча кундуз куни келиб, ўз ҳис-туйғуларини унчалик очиқ ошкор қилмайдилар, жуда қизиққон, ниҳоятда кўпни кўрган тингловчилар эса кечкурун келадилар. Шу билан бирга бу фақат жузъий изоҳлардир, холос.

Гап шундаки, агар тингловчилар бутун зал бўйлаб сочилиб кетган бўлса, унда уларни жонлантирмоқ осон эмас. Залдаги жуда кенг хона ва бўм-бўш оромкурсилардан бўлак завқ-шавқни дарров сўндирадиган нарса бўлмайди.

Генри Уорд Бичер ўзининг ваъзхонлик қилиш тўғрисидаги Йэл маърузаларида шундай деган эди: *"Одамлар кўпинча мендан, кам сонли тингловчилардан кўра кўп сонли тингловчилар ҳузурида маъруза ўқиш қизиқарли эмасми, деб сўрашади. Йўқ, деб жавоб бераман; мен ўн икки киши олдида ҳам худди минг киши ҳузурида гапиргандай маъруза ўқий оламан, фақат ана шу ўн иккиси менга яқин ўтириб ва бир-бирига тегиб турса, бас. Аммо минг нафар тингловчи бўлса-ю, улар орасидаги масофа тўрт футдан ошса, худди зал бўм-бўшдай туюлади...*

Ўз тингловчиларингизни бир жойга тўпланг ва ўшанда сиз озгина ҳаракат сарфлаб бўлса ҳам уларни ишонтира оласиз".

Кўп сонли тингловчилар ҳузурида бўлган киши ўзига хослигини йўқотиб қўйиши мумкин. У оломоннинг бир қисмига айланиб қолади ва бундай ҳолатда унга таъсир этиш алоҳида, айро бўлганига нисбатан анча енгиллашади. У нотиқни тинглаб турган ярим дюжина одамлардан бирига айланганида ҳам ўзига алоқадор бўлмаган гапларга кулиб ва қарсак чалиб туради.

Индивидуал, яъни якка ҳолатдаги одамларга нисбатан бир бутунликдаги оммани ҳаракат қилишга мажбур қилиш мумкин эди. Урушга кирган кишилар, масалан, энг хавфли ва ўйланмай қилинадиган вазифаларни ҳам албатта мажбурий тарзда бажаришга ҳаракат қиладилар, шунингдек, улар бирга бўлишни истайдилар. Охирги урушда немис аскарлари кўпинча бир-бирининг қўлини ушлаган ҳолда жангга кирганлар.

Оломон! Оломон! Оломон! Улар ўзида жуда ажиб ҳолатни жамлаган. Барча буюк халқ ҳаракатлари ва ислоҳотлар оломон руҳияти ёрдамида амалга оширилган. Эверет Дин Мартин ушбу мавзуда жуда қизиқарли "Оломон хулқ-атвори" номли китоб ёзган.

Агар биз тингловчиларнинг унча катта бўлмаган гуруҳи ҳузурида сўзга чиқмоқчи бўлсак, ўртача бино танлашимиз лозим. Тингловчиларни ҳайҳотдай залда ўтиргизгандан кўра, унча катта бўлмаган бинода курсиларни тифиз қўйиш яхшироқдир.

Тингловчиларингиз бутун залга ёйилиб ўтирган бўлса, улардан олдингизга яқинроқ келиб ўтиришларини илтимос қилинг. Бунга маъруза бошлангунча ҳаракат қилиш керак.

Минбарга фақат тингловчилар ҳаддан зиёд даражада кўп бўлган ҳоллардагина кўтарилинг, ўшанда ҳақиқатан ҳам нотиқнинг баланд жойга кўтарилиш зарурати юзага келади. Ўз тингловчиларингиз билан бир хил даражада бўлишга ҳаракат қилинг. Улар билан бир қаторда тўринг. Ҳар қандай расмий муҳитдан имкон қадар чеккада бўлинг. Мустаҳкам алоқа ўрнатиб, маърузангизни суҳбатга айлантиринг.

Майор Понд ойнани чилпарчин қилар эди

Залда ҳаво тоза бўлишига эътибор беринг. Кўпчилик ҳузурида маъруза ўқиш учун кислород худди бўғиз, ҳиқилдоқ ва кичик тил каби катта аҳамиятта эга. Цицероннинг мазмундор нутқлари, "Роккетс" хотин-қизлар мюзик-холл ансамблининг бутун барнолиги агар бино ҳавоси дим бўлганида тингловчиларни жунбушга келтира олармиди?! Шунинг учун мен ҳам, бошқа нотиқлар ҳам маъруза ўқишдан олдин деярли барчанинг ўрнидан туриб, икки дақиқа дам олишини, шу вақт ичида ойнани очишларини илтимос қиламан.

Майор Жеймс Б.Понд Генри Уорд Бичернинг вакили сифатида Қўшма Штатлар ва Канаданинг бутун ҳудуди бўйлаб саёҳат қилиб чиқди. Ўшанда бруклинлик бу машҳур воиз оммабоп маърузачи сифатида шуҳрат тўққисига чиққан эди. Тингловчилар тўплангунга қадар Понд доимо Бичер сўзга чиқиши лозим бўлган зал, черков ёки театрдаги ёруғлик, оромкурси, ҳарорат ва шамол бериш мосламасини синчковлаб текшириб чиқар эди. Понд эски армиянинг дарғазаб ва бақироқ зобити эди ва у ўзининг ҳукмформолигидан фойдаланишни яхши кўрарди. Шунинг учун зал ҳаддан зиёд иссиқ ёки димиққан ҳавога тўлган бўлиб, у ойнани оча олмаса, китобни улоқтирар, деразани синдирар, майдалаб ташларди. Спержен айтганидек, *"воизга кислород худи худонинг инояти каби ниҳоят зарур"*.

Юзингизни ёритадиган ёруғлик бўлсин

Агар сиз спиритизм (*ўлганлар руҳи нариги дунёда яшайди ва улар билан яшаш мумкин, деб ҳисоблайдиган оқим*) билан шуғулланмасангиз, агар имкони бўлса, зални ёруғлик билан тўлдирилинг. Ним қоронғи бинода завқ-шавқни кўзгашдан кўра беданани қўлга ўргатиш осонроқ, у худди термоснинг ички томони каби ниҳоятда хира кўринишга эга бўлади.

Дэвид Беласконинг саҳнадаги режиссёрлик тўғрисида ёзган мақоласини ўқиб чиқинг. Унда одатдаги нотик зални тўғри ёритишнинг катта аҳамиятга эгалиги тўғрисида тирноқча ҳам тасаввурга эга эмаслиги ҳақида бохабар бўласиз.

Майли, ёруғлик сизнинг юзингизга урилсин. Одамлар сизни кўришни истайдилар. Юзингиздаги жиндай ўзгариш ҳам ўз-ўзини ифодалаш жараёнининг таркибий қисми, ниҳоятда муҳим таркибий қисми ҳисобланади. Баъзан улар сизнинг сўзларингиздан ҳам зиёд аҳамият касб эта-

Дэвид Беласко

ди. Агар сиз тўғридан-тўғри лампа тагида турган бўлсангиз, юзингизга соя тушиши мумкин, агар ёритиш мосламасининг тўғрисида бўлсангиз, унда юзингиз ялтираб кўринадиди. Шунинг учун сўзга чиқишдан олдин ёрувликка нисбатан қулай жой топиш ҳар томонлама қулай ва фойдали эмасмикан?

Саҳнада... ортиқча нарса

Сўзга чиққанингизда, курсида ўтирманг. Одамлар сизни бор бўйингиз билан кўришни истайдилар. Улар сизни бор будингиз билан кўриш учун бўйинларини ҳам чўзишади.

Қандайдир сахийқалб киши балки стол қўяр, унинг устида графин ва стакан бўлар. Борди-ю, томофингиз қуриб қолгудек бўлса, бир чимдим туз ёки бир бўлак лимон келтириб қўйилса, Ниагара шаршарасидек куч билан оғиздан сув кела бошлайди.

Сизга на сув, на графин керак. Бошқа фойдасиз буюмларнинг ҳам мутлақо кераги йўқ, улар маърузачи сўзга чиққанида ҳис-туйғулар парвозини пасайтириб, тикилини қилиб юборади.

Бродвейдаги турли автомобиллар салони жуда чиройли бўлиб, улар ниҳоятда яхши жойлаштирилган, кўзни қувонтиради. Парижда йирик атир-упа ва заргарлик буюмлари фирмасига қарашли дўконлар ҳашаматли ва дид билан безатилган. Нима учун? Чунки бу даромадли бизнесни таъминлайди. Одамларнинг фирмага ҳурмати ва ишончи ортади, бундай жиҳозларни кўриб, эътибори кучаяди.

Худди шундай сабаб билан нотик роял шинам фонда тингловчилар ҳузурида сўзга чиқиши керак. Менимча, энг маъқул йўл мебелларнинг мутлақо бўлмаслигидир. Сўзга чиқувчининг ортида диққатни тортадиган бирор нарса бўлмаслиги лозим. Ён томонида ҳам ҳеч нарса бўлмасин. Парданинг эса қорамтир-кўк бахмаллиси тавсия этилади.

Нотик ортида барибир нима бўлиши керак одатда?

Жуфройфий хариталар, диаграммалар ва жадаллар, кўп ҳолларда бир-бирига мингашиб, айқаш-уйқаш бўлиб турган стуллар... Бундан нима келиб чиқади? Жуда жўн, эътиборсизлик билан тўлиб-тошган тартибсиз ҳолат юзага келади. Хўш, шундай экан, буларнинг барини йиғиштириш керак.

Генри Уорд Бичер шундай деган эди: "Кўпчилик олдида маъруза ўқишда энг аҳамиятлиси инсон ҳисобланади". Шу сабабли сўзга чиқадиган киши мисоли Швейцариянинг мовий осмони фонига қор билан қопланган Юнгфрау чўққисидек кўриниб турсин.

Саҳнада ҳеч қандай меҳмон бўлмасин

Бир куни Лондоннинг Онтарио вилоятида бўлишимга тўғри келди. Ўшанда Канада бош вазири сўзга чиққан эди. Бирдан фаррош кириб, кўлидаги узун таёқ билан бир деразадан иккинчисига ўтиб, хонани шамоллата бошлади. Нима бўлди? Тингловчиларнинг деярли битта қолмай ҳаммаси анча вақт сўзга чиқувчини назар-писанд қилмай, фаррошга гўё у бир мўъжиза кўрсатгандай диққат билан қараб ўтирдилар.

Тингловчилар ҳаракатдаги буюмга қизиқиш билан қарашларини идора қила олмайдилар ёки шу билан бирга бу одатга қарши курашолмайдилар. Сўзга чиқувчи киши бу ҳақиқатни эслаганида, ўзини айрим нохушликлар ва кераксиз ранж-аламлардан четга олар эди.

Биринчидан, у қўлларини ҳадеб айлантириш, кийимларини тўғрилаш, яна бошқа асабий ҳаракатлардан ўзини тия олиши мумкин, чунки булар маърузасига бўлган диққатни чалғитиб қўяди. Ёдимда, бир пайтлар Нью-Йорк залларидан бирида тингловчилар машҳур нотиқнинг қандайдир буюм қопқоғини чангаллаган кўлидан ярим соатлар чамаси кўз узмай қараб турган эдилар.

Иккинчидан, нотиқ ўз тингловчиларини агар имкони бўлса, жой-жойига шундай ўтирғизиши керакки, улар залга кечикиб кирган кишини пайқамасин ёки унга диққати чалғимасин.

Учинчидан, саҳнада нотиқдан бошқа ҳеч ким бўлмаслиги керак. Бир неча йил олдин Реймонд Робинс Бруклинда бутун бошли маърузалар сериясини ўқиган эди. Бошқалар қатори мени ҳам саҳнага таклиф қилишди. Мен бу таклифдан бош тортдим, чунки нотиққа нисбатан адолатсизлик бўлар эди. Биринчи кечада саҳнада таклиф этилганларнинг кўпчилиги бутун вақт давомида ўтирган ерларида типирчилаб, оёқларини бир-бирига чалиштириб, ўтирганига гувоҳ бўлдим. Ҳар сафар таклиф этилганларнинг бирортаси қимирлаб қолса, тингловчиларнинг бари

нигоҳини нотикдан ўтириб, шу меҳмонга қаратишарди. Мен бу ҳақда Робинсга гапириб бердим ва кейинги сафар саҳнада унинг фақат ўзи бор эди, холос.

Дэвид Беласко саҳнага қизил гул қўйишга асло рухсат бермас эди, чунки у ҳаддан зиёд диққатни талаб қилади. Ана шунда нима учун нотик гапириб турганида нотинч кишини тингловчиларга рўпара қилиб қўймас экан. Агар ақлли бўлса, унга қадар ва ундан кейин ҳам буларга асло йўл қўймайди.

Ўтириш санъати

Нотик сўз бошлагунча тингловчиларга рўпара бўлиб ўтирмаслиги тавсия этилади. Тингловчилар кўз олдига янги экспонат сифатида пайдо бўлгани яхши эмасми, эски бўлгунча, а, нима дедингиз?

Шу билан бирга агар ўтиришга тўғри келса, буни қандай қилиш кераклигини билиш керак. Сизга курси ахтариб, атрофга алағлаётган кишининг ҳаракати уклаш учун жой излаётган този итни эслатмаганми? Улар атрофга қарайверади, ниҳоят курсини топиб олгач, унга қум солинган халта каби гул этиб ташлашади ўзларини.

Курсига ўтиришни биладиган киши унга орқасини ўтиради, уни оёғи билан аста пайпаслайди ва ўзини эркин тутиб, гавдасини бошдан-оёғига қадар тик тутиб, курсига ўз танасининг ҳаракатини изчил назорат қилиб оҳиста ўтиради.

Оғир, вазминлик

Биз юқорида кийим-кечаклар ёки заргарлик буюмларига ҳадеб ёпишавермаслик керак, улар тингловчилар диққатини тортади, деб айтдик. Шу билан бирга яна битта сабаб бор, албатта. Бундай хулқ-атвор сизнинг заифлигингиз ҳамда ўз-ўзини назорат этиш хусусиятингиз йўқлигидан далолат беради. Ташқи кўринишингизга ҳеч нарса илова қила олмайдиган хатти-ҳаракат сиз тўғрингиздаги таассуротни салбийлаштиради, холос. Нейтрал хатти-ҳаракатлар бўлмайди. Мутлақо. Шу сабабли хотиржам туринг ва ўзингизнинг жисмоний ҳолатингизни назорат қилинг. Бу сизнинг руҳий ва жисмоний вазминлигингиз ҳақида таассурот пайдо қилади.

Тингловчи ҳузурида пайдо бўлгандан сўз бошлашга шошилманг, бу ҳолат юзаки ишқибоз кишига хосдир. Чуқур нафас олинг. Тингловчиларга кўз ташлаб чиқинг, агар қаердадир шовқин бўлаётган бўлса, токи у босилгунча сабр қилиб туринг.

Кўкракни таранг тортинг, гарчи буни тингловчилар олдида чиққунча ҳам қилиш мумкин. Ёлғиз қолганда ҳам нега амалга ошириб бўлмас экан? Шунда тингловчилар олдида буни беихтиёрий равишда бажарасиз:

"Ҳар ўн кишининг бири, — деб ёзади Лютер Х.Галик ўзининг "Самарали ҳаёт" номли китобида, — унга жуда яхши тарзда намоён бўладиган имкониятни берадиган бўй-бастни ишлаб чиқа олмайди... бўйинни ёқа ичига солиб, қисинг". У кундалик машқни қуйидагича тавсия қилади: "Иложи борича аста-секин ва чуқур нафас олинг. Ана шу ҳолатда бўйинни ёқага қисинг ва шу тарзда тутинг. Бу машқ, ҳатто куч билан қилинса ҳам сизга ҳеч қандай зарар етказмайди. Унинг мақсади икки елка ўртасига жойлашган орқа томонни тўғрилаш. Бу сизнинг кўкрак қафасингиз ҳажмини кенгайтиради".

Сиз қўлларингиз билан нима иш қилишингиз керак? Уларни эсдан чиқаринг. Агар қўлларингиз табиий равишда икки томонингизда осилиб турган бўлса, бу жуда аъло даражада бўлади. Агар улар сизга бананларнинг ғуж боши бўлиб кўринса ҳам хаёлингизга ҳеч нарса келмасин, бирор киши уларга салгина бўлса-да, диққат қилмайди ёки озми-кўпми қизиқмайди.

Агар қўллар бўшаб, икки ёнингизга осилиб турса, ҳаммадан ҳам яхши кўринади. Бундай пайтда улар эътиборни жуда кам жалб этади ва, ҳатто кайфияти жуда ёмон одам ҳам уларнинг бундай аҳволини асло танқид қила олмайди. Шу билан бирга қўлларни эркин ва бемалол, шунингдек, табиий равишда ҳаракатга келтириб, нутқни, агар бун-

Қўлларни ўришли қўлланг

га зарурат туғилиб қолса, қўл ҳаракати билан ифодалаш мумкин.

Ўзингиз тасаввур қилинг, айтайлик, сиз жуда ҳаяжонлангансиз ва борди-ю, қўлларимни орқага олсам ёки чўнтагимга тиксам ёки минбар устига қўйсам, буларнинг бари хижолатга қолганимни бартараф этади, деб ўйлайсизми? Бундай вазиятда нима қилишингиз керак? Соғлом ақлга биноан иш қилинг. Менга машҳур нотикларнинг бутун бошли авлодининг сўзини эшитишга тўғри келган. Улардан кўпчилик, балки жуда кўпи сўзга чиққанларида қўлларини чўнтақларига солишар эди.

Брайан, Чонси, М.Депью, Тедди Рузвельт айнан шундай эдилар. Ҳатто Дизраэли каби назокатли киши ҳам кўпинча бу гуноҳни бартараф этишнинг уддасидан чиқа олмади. Шу билан бирга, агар хотирам панд бермаса, об-ҳаво маълумотига кўра, осмон ерга қулаб тушгани йўқ, қуёш ҳам ўз вақтида кўтарилди. Агар одамда айтмоқчи бўлган фикр бўлса, у буни бошқаларнинг завқини келтирадиган ишонч билан сўзласа, айтган пайтида қўллари ва оёқлари буни бажарса, гапи катта аҳамиятга эга бўлмайди. Агар унинг боши ғоялар билан лиқ тўла, қалби ҳаяжонда бўлса, у ҳолда бу иккинчи даражали тафсилотлар асосан катта аҳамият касб этмайди, охир-оқибатда омма олдида сўзга чиқишда қўл ва оёқлар ҳолати асосий аҳамиятга эга бўлмай, балки руҳий нуқтаи назар жуда муҳимдир.

Табиий имо-ишоралар, ҳаракатларнинг ўрнини беўхшов ноз-карашмалар боса олмайди

Бу бизнинг тўла-тўқис имо-ишорали хатти-ҳаракатлар муаммоси томон ундаши табиий, уларни, айниқса, кўп суниистеъмол қиладилар. Бу соҳада Ўрта Фарбдаги коллеж президентларининг бири омма олдида сўзга чиқиш соҳасида менга биринчи танбеҳни берган эди. Ушбу асосий танбеҳ имо-ишораларга оид ва фойдасиз бўлибгина қолмай, ҳатто очиқдан-очиқ зарарли ҳам эди. Менга, қўллар ён томонга эркин туриши керак, кафт ичқарига қаратилиши лозим, бармоқлар ярим қисилган ҳолатда бўлсин, бош бармоқ эса оёқ учига йўналиши зарур, деб ўргатишган эди. Қўлни қандай нафис ҳолда букиб кўтариш, қўл бармоқларини классик

тарзда силкитиш, даставвал кўрсаткич бармоқни ростлаш, сўнг ўрта ва жимжилоқни кўтариш қоидаларини ҳам ўргатишганди. Қачон бу эстетик ва декоратив хатти-ҳаракатлар бажарилса, қўл ўша бежирим ва нотабий букилиб, оёқнинг ёнида кўринади. Буларнинг бари зўрма-зўрақи ва фойдасиз ҳамда бу ўринда ҳеч қандай онгли ва сидқидиллик намоён бўлмайди. Каминани ҳеч қаерда, ҳеч қачон ақлли одам сўзга чиқмагандек гапиришга ўргатган эдилар.

Менинг ўзига хослигимни таъминловчи хатти-ҳаракатга мутлақо бирорта нарса қўшиш учун интилиш бўлган эмас. Ҳеч ким мени қистамаган, токи имо-ишорали хоҳишни ҳис этайин; бу жараёни ҳаётий, табиий ва муқаррар тарзда адо этиш учун ҳаракат ҳам бўлмаган. Ҳеч ким мени мажбур қилмаган, токи ўзимни бамайлихотир, бемалол ҳис этайин; тортинчоқлигимга сабаб бўлган қобиқни майдалаб ташлайин ва одамга ўхшаб гапирай ва ҳаракат қилай. Бу таъқиқловчи жараён мисоли ёзув машинкасидай, худди ўтган йилги қушлар инидай ҳаётийликдан маҳрум, Панча ва Жуди маърузалари каби тутуриқсиз эди.

Кишининг ишонғиси келмайди, аммо XX асрда худди шундай беъмани ноз-ишвали ҳаракатларни ўргатишарди. Айнан шу мақсадда бир неча йиллар муқаддам имо-ишорали ҳаракатлар тўғрисида бутун бошли битта китоб яратилган, унда одамлардан автомат ясаш, яъни қайси жумлани айтаётганда, қандай ҳаракат қилмоқ керак, бир қўл билан қандай ишора қилиш, қандай ҳолларда қўлни юқорига кўтариш лозим, ўрта даражада қўл қандай кўтарилади, қай ҳолатда пастта туширилади, бу бармоқни қандай тутиш, унисини-чи, бари-бари ўргатилар эди. Менинг йигирма одам еинф олдида бир вақтда тик турганига кўзим тушган эди. Уларнинг бари битта ва бир хилдаги баландпарвоз нотиклик матнини ўқир ҳамда матндаги айнан бир хилдаги ўринларда мутлақо бир хилдаги ҳаракатларни, имо-ишораларни бажарар, бу эса ғоят тутуриқсиз кўринарди. Сохта, сунъий, вақтни зое кетказувчи, механик ҳамда зарарли бу тизим ҳамманинг кўз ўнгида имо-ишорали ҳаракатларнинг обрў-эътиборини ер билан яксон қиларди. Яқинда Массачусетсдаги йирик коллеж декани менга ўқув юртида омма олдида сўзга чиқиш бўйича курс йўқлигини, у сўзга чиқишни ақлли даражада ўргатадиган ҳақиқий амалий

курсни мутлақо кўрмаганлигини гапириб берди. Мен бу деканнинг нуқтаи назарига тўлиқ қўшиламан.

Имо-ишорали ҳаракатларга бағишланган ўнта рисоладан тўққизтаси бефойда ва энг ёмони сифатли оқ қоғозни беҳуда сарфлаш ва босмаҳонанинг ажойиб қора сиёҳини зое кетказишдир. Ушбу китобдаги ҳар қандай имо-ишорали ҳаракат тўғрисидаги гап-сўзлар, ҳар томонлама олинганда, айнан шундай натижа беради. Имо-ишорали хатти-ҳаракатлар сиздан табиий равишда, кўнглингиздан, ақл-шуурдан, қизиқаётган буюмдан, бошқаларни ўзингиз кўраётган нарсани кўришга бўлган мажбуриятдан, ниҳоят, сизнинг ҳис-туйғуларингиздан келиб чиқмоғи зарур. Ягона арзийдиган имо-ишорали хатти-ҳаракатлар бу экспром, яъни бадиҳа йўли билан вужудга келганидир. Самимийликнинг офирлиги кўрсатмаларнинг тоннасидан ҳам офирроқдир.

Имо-ишорали хатти-ҳаракатларни худди смокинг (*қора мовутдан қилцнган, қайтарма шойи ёқали костюм*) каби кийиб бўлмайди. У ички ҳолатнинг ташқи томондаги ифодасидир, у худди бўса, санчик, кулги ва денгиз касаллигига ўхшайди.

Инсоннинг имо-ишорали хатти-ҳаракати худди унинг тиш чўткасига ўхшайди, у алоҳида, фақат ўзига тааллуқли бўлиши керак. Ахир одамлар бир-бирига мутлақо ўхшамайди-ку, шундай экан, улар ўзларини табиий равишда тутсалар, хатти-ҳаракатлари ҳам ўзига хослик касб этади.

Ҳатто икки кишини ҳам бир хилдаги имо-ишорали ҳаракат қилишга ўргатиб бўлмайди. Ўзингиз тасаввур қилинг, баланд бўйли, бесўнақай ва секин ўйлайдиган Линкольнни тез гапирадиган, шинам ва ғоят башанг Дуглас билан бир хилда имо-ишора қилишга кимдир мажбур эта оладими? Бу беъманиликдан иборат бўлур эди.

Унинг биографи ва шериги адвокат Геридоннинг сўзларига кўра, *"Линкольн кўллари билан қанчалик ҳаракат қилса, бошини ҳам ҳар томонга куч билан буриб шунча ҳаракат қилар эди. Бошининг шундай ҳаракат қилиши муайян маънога эга эди, яъни у ўзининг бирор фикрини алоҳида таъкидламоқчи бўлса, айнан шундай қиларди. У бошқа нотикларга ўхшаб қўлини осмонга чўзиб, нуқиб кўрсатмасди. Ҳеч қачон саҳнавий ёруғликдан истифода этмас эди. Нутқини*

давом эттираётганида, у тобора эркин, бемалол бўла борар, хатти-ҳаракатлари ҳам охирига қадар нафис гаражага етиб борарди. Бу етарли гаражада табиийликка эришган, бутунлай ўзига хосликка эга бўлиб, ҳар томонлама муносиб эди. Унинг габдаба, серҳашамлилик, сийқаси чиққан жумлаларни, сохталикни кўргани кўзи йўқ эди... Линкольн қачон ўз тингловчилари онгига ғоя, фикрларни сингдирар экан, узун ориқ бармоқларида бутун бошли аҳамиятли нарсалар ва ифодалилик жамулжамдай эди. Баъзан у шог-хуррамлик ёки қониқиш аломатини ифодалаш учун икки қўлини тахминан элик гаражада баланг кўтарар, гўё ўзига ёққан ўша тимсолни қучоқлагандай бўларди. Агар кучли жирканиш ҳиссини, масалан, қулдорликни қоралашни ифода этмоқчи бўлса, икки қўлини мушт қилган ҳолда, ҳавони кесиб, нафратланишни тасвирлар эдики, бу ҳақиқатан ҳам жуда ҳайбатли кўринарди. Мазкур усул Линкольннинг жуда самарали имо-ишорали хатти-ҳаракати эдики, бунинг воситасида объектни ўзининг нафрати билан ағдариб ва уни чангга булғаб ташлаш ташлашга оид қатъиятни англатарди. У ҳамиша оёқда тўғри, тик турар, ҳеч қачон бир оёғини бошқасидан олдинга қўймас эди. Ҳеч нарсага тегинмас, ҳеч бир нарсага суянмасди. Сўзга чиққанида гавдасининг ҳолатини жуда кам ўзгартирар эди. Ҳеч қачон габдабали гапирмас, минбар олдидаги супачада сира олдинга, кейинга қараб юрмасди. Баъзан қўлини бўшаштириш учун чап қўлини костюмининг ёқасига тегизар, катта бармоғини юқори кўтарар, ўнг қўлини эса имо-ишорали ҳаракат учун бўш қўяр эди".

Сен-Годен Чикагодаги Линкольн паркида қўйилган ҳайкалида унинг айнан ана шу ҳаракатларини акс эттирган.

Линкольннинг услуби худди шундай эди. Теодор Рузвельт жуда ғайратли, қизиққон, фаол эди ва унинг юзи ҳис-туйғуларини акс эттириб турар, мушти қаттиқ тугилган, бутун вужудининг ўз-ўзини ифодалаш воситасига айланган эди. Гладстон баъзан мушти билан столга туширар ёки шовқин солиб, депсинарди. Лорд Розбери одатда ўнг қўлини кўтарар, сўнг уни шаҳд билан пастга туширарди. Турли-туман фикр ва ишонтиришга уринишлар нотикдан куч талаб қилар, буларнинг бари унинг имо-ишорали хат-

Генри Ирвинг

ти-ҳаракатларини ифодали ва табиий бўлишига олиб келар эди.

Ўз-ўзидан пайдо бўлиш... Ҳаётгийлик... Худди ана шу омиллар хатти-ҳаракатларнинг олий бахт-саодатидир. Берк бесўнақай бўлиб, хатти-ҳаракатлари фавқулодда ниҳоятда қўпол эди. Питт қўлларини *"худди масхарабозлардек қўпол силкитарғи"*. Сэр Генри Ирвингнинг бир оёғи оқсоқ бўлиб, жуда ғалати ҳаракатлар содир этарди. Лорд Маколей эса минбарда бесўнақай кўринар эди. Худди шундай фикрларни Грат-

тан ва Парнелл тўғрисида ҳам айтиш мумкин. *"Бу, афтидан, шу билан изоҳланадики, — дейди лорд Керзон Кембриж университетида парламентдаги дабдабали нутқ ҳақидаги маърузасида, — буюк нотиқлар ўзларининг имо-ишорали ҳаракатларини ишлаб чиқадилар. Буюк нотиққа, сўзсиз, чиройли ташқи кўриниш ва нафис услуб ёрдам беради, агар у хунук ва бесўнақай кўринса ҳам бу унчалик аҳамиятга эга бўлмайди"*.

Мен бир неча йил олдин машҳур Жипс Смитнинг ваъзаларини эшитган эдим. Унинг ниҳоят бийрон нутқига қойил қолгандим. У имо-ишорали хатти-ҳаракатлардан жуда кўп, ҳаддан зиёд кўп фойдаланарди, худди нафас олган ҳавони сезмагандай. Бу жуда ибратли ҳодиса эди.

Сиз ҳам ушбу тамойилларни ҳаётга татбиқ этсангиз, имо-ишорали хатти-ҳаракатлардан фойдаланганингизни сезмай қоласиз. Мен имо-ишорали хатти-ҳаракатларнинг қандай бўлмасин бирор қоидаси бор, деб айта олмайман, балки буларнинг бари нотиқнинг ғайрат-шижоати, унинг тайёргарлиги, шавқ-завқи, унинг ўзига хослиги, маърузасининг мавзуси, тингловчилар ва шарт-шароитнинг тўғри келишига боғлиқ бўлар.

Фойдали бўлиши мумкин бўлган тавсиялар

Шу билан бирга бир қатор тавсиялар бериш мақсадга мувофиқ кўринади, чунки уларнинг фойдаси тегиши мумкин. Бир хилдаги имо-ишорали ҳаракатларни такрорланг, улар зерикарли, бир хил бўлиб қолиши мумкин. Тир-сакларингиз билан кескин, шиддатли ҳаракат қилманг. Сиз-тингловчилар ҳузурида пайдо бўлганингизда елкаларингиз уларда анчагина ёқимли таассурот қолдиради. Ўз имо-ишорали хатти-ҳаракатларингизни бирдан узуқ-юлуқ тарзда узиб қўйманг. Агар сиз кўрсаткич бармоғингиз билан ҳаракат қилиб, асосий фикрни таъкидламоқчи бўлсангиз, бу ҳаракатни жумла охирида узиб қўйманг. Бунга охиригача риюя қилишмайди, бу эса одатдаги ва жуда жиддий хатога айланади. Натижада ифодалилик ногўғри талқин қилинади, майда саволлар кераксиз бўлиб қолади, аммо ҳақиқатда жиддий масалалар уларга солиштирилганда, сийқаси чиқиб, тутуриқсиз бўлиб қолади.

Омма олдида сўзга чиққанингизда фақат табиий тарзда намоён этиладиган имо-ишорали хатти-ҳаракатлар қилинг. Шу билан бирга машқ қилаётганингизда, амалиёт ўтказ-ётганда, зарурат туғилганида имо-ишорали ҳаракатлардан фойдаланиш учун ўзингизни мажбур қилинг. Ўзингизни мажбур этинг, ана шунда хатти-ҳаракатларингиз табиийлик касб этади.

Китобни ёпинг. Чоп қилинган матн асосида имо-ишорали хатти-ҳаракатларни ўрганиш мумкин эмас. Гапираётган пай-тингизда инструктор айтганларига нисбатан ҳис-туйғуларингиз ниҳоятда ишончли ва қимматли аҳамият касб этади.

Борди-ю, имо-ишорали ҳаракатлар ҳақида ҳамда ундан қандай фойдаланиш тўғрисида айтганларимизни эсдан чиқарган бўлсангиз, у ҳолда ёдингизда бўлсин: агар инсон бирор нарсани айтишга жуда интилса, шунга тиришса, ўз фикр, рояларини тингловчилар онгига етказиш учун ўзини унутадиган даражага етиб, беихтиёр айтиб, ҳаракат қилаверса, бу имо-ишорали хатти-ҳаракати ҳамда гапириш тарзи, гарчи у қанчалик ёдланиб қолмаса-да, шубҳасиз, мутлақо бенуқсон бўлади. Агар бунга шубҳаланаётган бўлсангиз, бирор кишининг олдига боринг-у, оёғига бир уринг. У шартта ўрнидан

туради-ю, шундай сўзларни айтадики, ундан ўткир нутқ намуналарини қанчалик бенуқсон, хатосиз айтаётганини, балки, ўзингиз ҳам яхши пайқаб қоласиз.

Ёки бошқа бир ҳолат, унда ҳам, менимча, сўзга чиқишга доир донишмандларча маслаҳат мавжуд.

Бочкани тўлдилинг.

Оғзини тикинлаб қўйинг.

Табиат қандай шиддат билан киришиб кетишини кўрасиз.

Қисқа хулосалар

1. Карнеги технология институти тажрибаларига кўра, инсон шахси унинг иш билан боғлиқ муваффақиятларига чуқур билимларга нисбатан кўпроқ аҳамият касб этади. Ушбу ҳақиқат тутқич бермас, билинар-билинмас ва сирли соҳаларга ҳам тааллуқлидир, аммо уларнинг ривожланишига кўрсатма бериш деярли мумкин эмас. Шу билан бирга мазкур бобда тилга олинган тавсиялар нотикқа яхшигина муваффақиятларга эришмоғи учун ёрдам бериши мумкин.

2. Толиққан бўлсангиз, сўзга чиқманг. Дам олинг, кучларингизни тикланг, ўзингизда қувват захирасини тўпланг.

3. Маъруза ўқишдан олдин ўртамиёна овқатланиб олинг.

4. Куч-қувватингизни парчалайдиган иш қилманг. У ўзига тортиш, жалб қилиш хусусиятига эга. Одамлар файратли нотик атрофида худди бугдойи ўриб олинган бугдойзорга тўпланган ғозлар каби ғуж бўлишади.

5. Шинам ва башанг кийинг. Яхши кийинсангиз, ўз-ўзига ҳурмат ошади, ўзига нисбатан ишонч мустаҳкамланади. Агар нотикда шалвираган шим, ифлос пойафзаллар, таралмаган соч бўлиб, чўнтақларидан авторучка ва қаламлар чиқиб турса, аёл нотикнинг сумкаси гисизларча ҳар балолар билан қалашиб турса, тингловчилар унга нисбатан шунчалик кам эҳтиром кўрсатадиларки, балки, унинг ўзи ҳам ўзига шундай ҳолатни ҳис этар.

6. Жилмайиб туринг. Минбарга чиққангизда, тингловчилар билан рўбарў бўлиш сизга хурсандчилик бағишлагани юз ифодангиздан англашилиб турсин. Профессор Оверстрит: "Ўхшаш нарса ўхшаш нарсани вужудга келтиради", деган. "Агар биз тингловчиларимиз билан қизиқсак, улар ҳам айнан шу тарзда бизга қизиқиб қарашади, дейишга

асос бор. Ҳатто биз гапиришни ҳали бошламасдан туриб, бизга ё танбеҳ беришади ёки маъқуллашади, кўпинча. Шунинг учун ўзимизнинг хулқ-атворимиз билан ижобий таъсирланишни кўзгамоғимиз керак”.

7. Тингловчиларни бир жойга йиғинг. Улар турли жойларга сочилиб ўтирган бўлишса, таъсир кўрсатиш жуда қийин. Ғуж аудитория иштирокчиси сифатида одам кулади, қарсақ чалади, унга номаъқул ва норози ўринларда, албатта; агар ёлғиз, бир ўзи ёки бутун бошли залга сочилган гуруҳнинг биттаси бўлганида, шундай бўлармиди?

8. Агар озчиликни ташкил этган тингловчилар олдида сўзламоқчи бўлсангиз, уларни кичик бинога йиққанингиз маъқул. Баланг жойда турманг, улар билан бир қаторда туриб, гапиринг. Маърузангизни дилкашлик, расмиятчиликдан холи, суҳбат тарзида ўтказишга интилинг.

9. Зал ҳавоси тоза, мусаффо бўлиши учун ҳаракат қилинг.

10. Бино етарли даражада ёруғ бўлишини таъминланг. Шундай турингки, ёруғлик тўппа-тўғри юзингизга тушсин, токи тингловчилар юзингиздаги ҳар бир чизиқни аниқ кўрсинлар.

11. Мебелнинг қандайдир бўлақларига овора бўлиб, суяниб қолманг. Стол ва стулларни бир чеккага суриб қўйинг. Барча майда-чуйда буюмларни, саҳнани эгаллаган ортиқча нарсаларни йиғиштиринг.

12. Агар саҳнада тақлиф қилинган меҳмонлар бўлса, улар вақти-вақти билан қимирлашади ва жиндай ҳаракатлари ҳам тингловчиларнинг диққатини жалб этади. Тингловчилар ҳар қандай ҳаракатдаги буюм, одам ва ҳайвонга қизиқиб эътибор бериб қарашдан ўзларини тия олмайдилар. Шундай экан, ўзини оғир аҳволга солиш ҳамда ўзига-ўзи қарши чиқишнинг ҳождати борми?

САККИЗИНЧИ БОБ

МАЪРУЗАНИ ҚАНДАЙ БОШЛАШ КЕРАК

Мен бир куни Шимолий-Фарбий университет президенти доктор Линн Гарольд Хаудан кўп йиллик тажриба-сига асосланиб, сиз нотик учун нимани энг муҳим омиа сифатида ҳисоблайсиз, деб сўрадим. Бир дақиқа фикрлаганидан кейин у шундай деб жавоб берди: *"Кишини ўзига тортадиган бошланиш, яъни дарров диққатни жалб этиш"*. У маърузасини қайси сўз билан бошлаб, қайси сўз билан тугатишга қадар барчасини олдиндан режалаштириб қўярди. Жон Брайт, Гладстон, Вебстер, Линкольн ҳам айнан худди шундай йўл тутар эдилар. Аслида соғлом фикр ва тажрибага эга бўлган ҳар бир нотик аниқ ана шундай йўл тутарди.

Энди иш бошлаган киши-чи? Режалаштириш анча вақт, ақлий меҳнат ва ирода кучини талаб қилади. Миянинг ишлаши, бу — анча машаққатли жараён. Томас Эдисон ўз устахоналари деворида қуйидаги сўзлар ёзилган тахтачаларни қоқиб қўйган эди: *"Фикрлаш жараёни билан боғлиқ бўлган ҳозирги машаққатлардан ўзини четга оладиган одам макр-хийлага берила олмайди"*.

Янги нотик, одатда, ҳар лаҳзадаги илҳомга таянади ва натижада унинг жуда кўп чуқурчалар ва ўнқир-чўнқирлардан иборат йўллардан юришига тўғри келади.

Марҳум лорд Нортклифф фақир ходимдан Британия империясидаги энг бой-бадавлат ва таъсири кучли газета эгасига қадар бўлган йўлни босиб ўтди. У Паскалнинг қуйидаги сўзлари бошқаларига қараганда муваффақият қозонишига жуда қатта ёрдам берганлигини таъкидлаган эди. Нортклифф қачондир шу сўзларни ўқиган эди: *"олдиндан кўра билиш — демак, бошқаришдир"*.

Сиз қачон ўз маърузангизни режалаштирар экансиз, бу буюк шиор ёзув столингизда туриши керак. Ақлингиз тиниқ бўлган пайтда ҳар бир айтмоқчи бўлган сўзингизни англаган ҳолда олдиндан кўра олишга ҳаракат қилинг. Пировард

натижада қандай таассурот қолдиришингизни ҳам олдиндан кўра оладиган бўлинг, уни ҳеч ким ўчириб ташлай омайди.

Ҳали Аристотель даври экан, мазкур мавзудаги китобларда нутқни асосан уч қисмга бўлишган: кириш, нутқнинг ўзи, хотима. Яқин ўтмиш билан солиштирганда, маърузалар ўзининг оҳисталиги билан буни ўзига эп кўрган бўлиши мумкин — улар кўпинча кабриолет (*икки филдиракли арава ёки шундай кузовли енгил автомобиль*)да сайр қилишда иш кўришган. Бундай ҳолларда нотик янгиликлардан хабардор қилиб, шу билан бирга тингловчиларни ўйинкулги билан овутар эди. Юз йиллар муқаддам у жамиятдаги ўша бўшлиқни муайян тарзда тўлдирган, ҳозир эса газета, журналлар, радио, телевизор, телефон ва кинотеатр тўлдириб туради.

Шу билан бирга вазият тубдан ўзгарди. Дунёни қайта қуришди.

Кашфиётлар кейинги юз йил давомида бошлаб қанча иш қилинган бўлса, ундан ҳам зиёд даражада ошди. Автомобиллар, самолёт, радио, телевидение туфайли биз тобора ошиб бораётган тезлик билан қадам ташламоқдамиз ва нотик ҳам даврнинг тиним билмас суръатидан орқада қолмаслиги керак. Агар сиз маъруза билан бошламоқчи бўлсангиз, менга ишонинг, у худди афиша каби жуда қисқа бўлмоғи жоиз. Мана, замонавий тингловчилар диди тахминан шундай бўлиши мумкин: *"Сиз бирор нарса дейсизми? Яхши, фақат тезроқ айтинг, иложи бўлса, ҳашами камроқ бўлсин! Ҳеч қандай қуруқ гап бўлмасин! Менга тезроқ далилларни айтинг-у, дарров жойингизга ўтиринг!"*

Вудро Вильсон конгрессда энг муҳим масала, яъни сув ости урушига доир ультиматум — кескин талаб тўғрисида сўзга чиққанида, ўз маърузасининг мавзусини эълон қилиб, тингловчиларининг бутун диққат-эътиборини қуйидаги сўзлар билан ана шу масалага жалб этган: *"Бизнинг мамлакатимизда ташқи масалада шундай вазият юзага келдики, у ҳақда сизларга сизқидилган гапириб бериш менинг тўғридан-тўғри вазифам доирасига кирди"*.

Чарлз Шваб Нью-Йоркдаги "Пенсильвания" жамиятида сўзга чиққанида, у бирдан масаланинг моҳияти бўлган

иккинчи гапга ўтиб қўя қолган: "Ҳозирги пайтга америкалик фуқаролар фикри-зикрига фақат битта масала турибди: рўй берган ишчанлик фаоллиги инқирозини қандай тушунмоқ керак ва бизни келажакда нима купмоқда? Шахсан менинг ўзим кўтаринки кайфиятгаман..."

"Нэшнл кэш режистер" компанияси савдо директори маърузаларидан бирида ўз ходимларига қуйидагича мурожаат қилган эди. Унинг нутқида жами учта таклиф бўлиб, бариини жуда осон тушуниш мумкин эди, чунки улар кучқувват ва истиқболга тўла эди: "Сизлардан буюртма олувчи киши, худди мўлжалланганидек, фабрикамиз қувурларидан тутун чиқишини кузатиши керак. Бизнинг қувурлардан қўйиб юбориладиган тутун миқдори ёзнинг кейинги икки ойи мобайнида атроф манзарасини етарли даражада хиралаштиришга етмади. Энди эса оғир кунлар орқада қолганида, ишчанлик фаоллигини тиклаш мавсуми бошланди ва сизларга жуда қисқа қилиб, аммо қатъий мурожаат этмоқчимиз: биз тутун кўпроқ бўлишини хоҳлаймиз".

Тажрибасиз нотикқа одатдаги мақтовга сазовор тезликка эришиш ва сўзга чиққанида мухтасарлик насиб этармикан? Аксарият тажрибасиз ва малакасиз нотиклар ўз маърузаларини икки мувоффақиятсиз йўллардан бири билан бошлайдилар. Келинг, ана шуни муҳокама қиламиз.

Маърузани бошлашда кулгили воқеани ҳикоя қилишдан эҳтиёт бўлинг

Қандайдир ўринли, афсусланарли сабаб билан зўр нотик кўпинча, ўзини жуда билимдон санайди. Ўз табиатига кўра, у мисоли қомусдай жиддий бўлиши, ҳазил-мутойиба ҳиссидан бутунлай маҳрум бўлмоғи мумкин. Бунинг устига маъруза ўқиш асносида у, Марк Твен руҳи менга ўтди, деб хаёл қилади. Шу сабабли ўз нутқини кулгили воқеани ҳикоя қилишдан бошламоқчи бўлади. Асосан, бунга таклиф этилган тушлиқдан сўнг маъруза ўқишга киришганида эришмоқни ўйлайди, хўш, нима бўлади денг? Йигирма кишини биттага қарши қўйиш мумкин, бу янги пайдо бўлган ҳикоячининг сўзлаши ва ҳикоя қилиш услуби худди луғат каби ниҳоят даражада оғир бўлади. Унинг ҳикояси, албатта, муваффақият қозона олмайди. Ўлмас Ҳамлетнинг ўлмас сўзла-

ри билан айтганда, у "арзимас, сийқа ва тўмтоқ" бўлиб кўринади.

Агар ҳикоячи ўз жойлари учун пул тўлаган тингловчилар олдида худди шундай бир нечта муваффақиятсизликка йўл қўйса, унга нисбатан залда ҳуштакбозлик, шаънига тегиб кетадиган бўлмағур ҳайқириқлар янграйди. Шу билан бирга тингловчилар одатда нотикқа хайрихоҳлик билан муносабатда оўлишади, шунинг учун бутунлай хайр-эҳсон нуқтаи назаридан бир неча марта хохолаш учун бор кучларини сарфлайдилар, аммо юракларининг туб-тубидан унга ачинадилар ҳамда муваффақиятсизлиги учун ўша мутойибачига раҳмлари келади! Улар ўзларини жуда ноқулай ҳис этадилар. Сизнинг ўзингиз айнан худди шундай ҳолдаги муваффақиятсизликни кузатганингиз йўқми? Ниҳоят қийин нотиклик саънатида энг мураккаб ва жуда сийрак учрайдиган ҳолатлардан бири, бу одатларни кулдиришга мажбур этиш маҳоратидир. Мутойиба — ўз-ўзидан юзага келадиган беихтиёрий иш, у ўзига хослик, шахсият билан алоқадордир.

Эсингизда бўлсин, ҳикоя ўз-ўзидан сийрак ҳолда кулгили бўлади, ҳамма гап уни қандай тарзда ҳикоя қилишга боғлиқ. Марк Твенни машҳур қилган воқеани юз кишидан тўқсон тўққизтаси айтиб бериб, муваффақиятсизликка учраши турган гап. Линкольн Иллинойс штатидаги саккизинчи суд округи қовоқхонасида такрорлаган ҳикояларни ўқиб чиқинг, бу ҳикояларни эшитиш учун одамлар бир неча мил масофа босиб келишган. Бу ҳикояларни одамлар тонг отгунча эшитишган ва айримларини эса, гувоҳларнинг сўзларига қараганда, хохолаб қаттиқ кулишга шундай мажбур этишганки, улар кулавериб, курсилардан ағдарилиб тушганлар. Бу ҳикояларни оилангиз даврасида овоз чиқариб ўқиб беринг-чи, улар тишининг оқини кўрсатармикан? Мана, Линкольнга порлоқ омад келтирган ҳикоялардан бири. Нима учун сиз уни айтиб кўришга уринмас экансиз? Фақат, марҳамат қилиб буни чекқароқда бажаринг, тингловчилар олдида эмас. *"Бир кун кечкиб қолган йўловчи Иллинойс штатининг лой кўчаларидан уйига бориш учун йўлга тушибди. Шунда момақалдироқ бошланибди. Тун мисоли сиёҳдай қоп-қоронғи. Ёмғир шундай куч билан қуярдиги, гўё тўғон очилиб кетган, дер эдингиз. Яшин булут-*

ларини мисоли динамитгай ёриб, чақнарди. Тўхтовсиз чақнаган чақмоқ қулаган дарахтларни ёритар эди. Момақал-гироқ овози йўловчини кар қилаёзди. Ниҳоят, яшиннинг жуда қўрқинчли ва ваҳимали зарбаси, ҳали бирор марта эшитмагани учун бу бечора ёлғиз одамнинг тиззалари букилиб, чўккалаб қолишига сабаб бўлди. Одамга, у умрида бирор марта ибодат қилмаган эди, энди эса ўпкаси оғзига тиқилиб, йиғи-сиғи билан шундай гедди: "Ё бор, худоё, ўтин-наман, кўпроқ ёруғлик юборгин, камроқ шовқин-сурон бўлсин".

Сиз мутойиба билан ажралиб турадиган бахтли одамлардан бири бўлсангиз керак. Агар шундай бўлса, барча воситалар билан бу истеъдодни бутун воситалар орқали ўзингизда тарбияланг. Қаерда бўлмасин, сўзга чиқадиган бўлсангиз, уч карра жўшқинроқ тарзда кутиб олишади. Аммо сизнинг истеъдодингиз бошқа соҳаларга тааллуқли бўлса, бу ўйламай қилинган иш ва, ҳатто, айтиш мумкинки, ўзингизга Чонси М.Депью ридосини кийиб кўришга ҳаракат қилишингиз сиз томонингиздан давлат жинояти билан тент бўлади.

Агар сизга уларнинг нутқини, яъни Линкольн ёки Жоба Хежеснинг маърузаларини ўқиб чиқишга тўғри келса, балки, сизни ҳайратга солар, чунки улар нутқларининг бош қисмида ўз тингловчиларига ҳар хил воқеаларни жуда кам гапириб берганлар. Эдвин Жеймс Кэттел менга айтдики, у ҳеч қачон кулги қўзғасин, деб кулгили воқеаларни мутлақо ҳикоя қилмаган экан. Бундай воқеалар ўз ўрни билан ёки айтиб берилган ҳолат тариқасида келтирилиши зарур, мутойиба гўё тортга сурилган қиём, торт ўртасига қўйилган шоколадга ўхшамоғи лозим, ҳеч қачон тортнинг ўзи бўлмаслиги керак. Қўшма штатларидаги энг яхши мутойибачи-нотиклардан бири Стрикленд Жиллилан ўз олдига маърузаси бошланганидан сўнг уч дақиқагача ҳеч қандай воқеаларни гапирмасликни мақсад қилиб қўйган эди. Бунга ўзи учун маъқул ҳисоблаган экан, ўйлашимча, сиз ҳам, мен ҳам ундан ибрат олишимиз керак.

Шунда сўзга чиқишнинг бошланиши офир, филдек зил-замбил ёки бутунлай тантанавор тарзда бўлмоғи керакми? Асло, агар қўлингиздан келса, маҳаллий хусусиятларга та-

яниб кулги кўзгатинг, тегишли ўринларга боғлаб ёки ўтган нотикларнинг қандайдир айтганларини эслатинг.

Мос келмаган ўринларни таъкидланг. Уни ошириб-тошириб тилга олинг. Ҳазилнинг бундай турлари Пэт ва Майк ҳақидаги ҳамда қайнона ёки эчки тўғрисидаги эскириб кетган латифалардан кўра қирқ карра тезроқ сизга муваффақият келтиради.

Шубҳасиз, қувноқ кайфиятни юзага келтиришнинг энг осон йўли ўзининг шахсиятига доир ҳазиллардир. Ўзингиз қандайдир кулгили ва чигал аҳволга тушиб қолганингизни гапириб беринг, бу эса дарров кулгили муҳитни таъминлайди. Эскимослар оёғини синдириб қуйган одам устидан ҳам кулишади. Хитойликлар эса иккинчи қавватдан тушиб кетган ва тил тортмай ўлган ит устидан хохолашади. Биз қанчалик бағри кенг бўлмайлик, ўз шляпасини ушлашга ҳаракат қилаётган ёки банан пўстлоғига тойиб йиқилган киши устидан кулмаймизми?

Ҳар бир киши, мос бўлган ҳолатни мос бўлмаган ҳолатга таққослаб, одамларни кулишга мажбур эта олади. Масалан, бир журналист баёнот бериб, у болаларга, оғир овқатлар ҳамда демократларни кўргани кўзи йўқлигини айтган.

Англияда ўз сиёсий маърузаларидан бирининг бош қисмида тингловчиларнинг кулгисини кузатишга муваффақ бўлган Редьярд Киплинг бунга қандай эришганига амин бўлинг. У тап-тайёр латифаларни сўзламай, балки ўзининг шахсий топилмалари билан ўртоқлашди ҳамда қувноқ беўхшовликка таққослади.

"Муҳтарам лордлар, хонимлар ва жаноблар. Мен йигит ёшимда Ҳиндистонда бўлганимда, ўзим хизмат қиладиган газетада жиноий ишларни ёритардим. Бу жуда қизиқарли иш бўлиб, мени қалбаки пул ясовчилар, ўмарувчилар, қотиллар ва шундай соҳаларнинг "учар" спортчилари билан таништирарди (кулги). Баъзан суд залидан ҳисобот тайёрлаб бўлиб, ўз жазо муддатларини ўтаётган дўстларимдан хабар олишга борар эдим (кулги). Бир одамни яхши эслаيمان, у қотиллиги учун умрбод қамоқ жазосига ҳукм қилинганди. У ғоят ақлли бўлиб, ўз фикрларини яхши ифодалаб беролар, менга ҳам ўз ҳаёт йўлини гапириб берган эди. У шундай деган эди: "менга ишонинг, агар одам ҳаром йўлга кирса, унинг бир хатти-

ҳаракати бошқасини ортидан эргаштириб келаверади. Бу аҳвол ўз йўлидан кимнидир олиб ташлашга қадар давом этаверади, токи у тўғри йўлга тушиб олгунча (кулги). Айнан худди шу ҳол бутунги вазирлар маҳкамаси аҳволини белгилаб беради (кулги, маъқулловчи овозлар)".

Уильям Говард Тафт ҳам худди шундай усул билан ҳар йили "Метрополитен лайф иншуренс" компанияси раҳбар ходимлари билан ўтказиладиган зиёфатда мутойибанинг бир қисмини усталик билан ишлатиб юборар эди.

"Муҳтарам президент, "Метрополитен лайф иншуренс" компаниясининг ходим жаноблари!

Мен бундан тўққиз ой муқаддам қадрдон юртимда бўлганимда у ердаги зиёфатга кўтаринки руҳ билан гапирган бир жентльменнинг сўзларини тинглаган эдим. Унинг айтишича, зиёфатда нутқ сўзлашдан олдин катта тажрибага эга бўлган дўстидан йўл-йўриқ сўраган. Ўша дўстининг эътирофича, бундай чиқиш учун яхши маълумотли, энг зиёли қатлам керак экан, агар улар ичкилик устида бўлса, янада маъқул (кулги ва қарсақлар). Ҳозир айтишим жоизки, мен кўрган тингловчилар орасида энг яхшиси сизлар бўласизлар. Тўғри, сизларга мен юқорида тилга олган қирралар тушиб қолган (қарсақлар), аммо, ўйлашимча, "Метрополитен лайф иншуренс" компанияси руҳи унинг ўрнини тўлдирарди (давомли қарсақлар)".

Кечирим сўраш билан бошламанг

Янги иш бошлаган нотик учун иккинчи қўпол хато шундан иборатки, у одатда: "Мен нотик эмасман... Бу маърузага тайёргарлик кўрмаган эдим... Нима ҳам дейиш мумкин..." деган гапларни ҳам айтади.

Ҳеч қачон бундай демаслик керрак! **Ҳ е ч қ а ч о н!** Киплингнинг битта шеъри шундай сўзлар билан бошланади: "Олға босишда маъно йўқ". Тингловчиларда худди шундай таъсаввур пайдо бўлади, агар нотик сўзини юқорида тилга олинган гаплардан бошласа.

Маърузага тайёрланмаган бўлсангиз, айримларимиз у ёки бу тарзда сизнинг ёрдамингизсиз ҳам пайқаймиз. Бошқалар сезмайди ҳам. Нима учун бунга уларнинг диққатини тортиш керак? Тингловчиларингизни нима учун ҳақорат-

лаш керак экан? Нега етарлича тайёргарлик кўришни хоҳламадингиз, сизнинг ўчофингизда ҳар қандай эски таом тасодифан пайдо бўлганида, уни татиб кўриш шарт эдими? Йўқ, ҳеч қачон! Биз сизнинг кечирим сўрашларингизни асло истамаймиз. Бу ерга ахборот беришлари ва қизиқтиришлари учун, эсингизда тутинг, қизиқтиришлари учун келганмиз.

Сиз тингловчилар ҳузурига пайдо бўлган ўша сонияда улар табиий равишда, муқаррар тарзда ўз диққат-эътиборини сизга қаратишади. Уни кейинги беш сония ичида сақлаш қийин эмас, аммо кейинги беш дақиқа ичида сақлаш анчагина мушкул. Агар уни йўқотгудей бўлсангиз, диққат-эътиборларини қайтариш икки карра қийин кечади.

Шунинг учун биринчи гапни қандайдир қизиқарли хабар айтишдан бошланг. Иккинчи, учинчидан эмас, айнан биринчидан, таъкидлайман, биринчидан!

"Буни қандай бажариш керак?" деб сўрайсиз. Ростини айтсам, осон эмас. Бу мақсад учун маълумот тўплай туриб, турли айланма ва эгри-бугри сўжмоқлардан ўтишимиз зарур, чунки у сизга, сизнинг тингловчиларингизга, мавзу, йиғилган маълумотларга, вазиятга ва ҳоказоларга боғлиқ бўлади. Бунинг устига, умид қиламизки, мазкур бобнинг қолган қисмларида кўриб чиқиладиган ва мисоллар келтирилиб кўрсатиладиган ўша тавсиялар сизга муайян фойда келтиради ва қимматли моҳият касб этади.

Ҳавасмандликни қўзганг

Хоуэлл Хили ўз маърузасини Феладельфиядаги "Пенн атлетик" клубида шундай бошлаган эди. У сизга ёқадими, диққатингизни бирдан ўзига тортадими?

"Саксон икки йил муқаддам, йилнинг тахминан айнан ҳозирги кунларида Лондонда ўлмаслиги тақдиринида битилган унча катта бўлмаган китоб нашр этилди. Биринчи марта чиқарилганида, Стренгга ёки Пелл-Мелда учрашиб қолган дўстлари бир-бирдан: уни ўқиб чиқдингизми, деб сўрарди. Ва ҳамма: "ҳа, ўқидим, худо хайрини берсин!" деган жавоб бўларди".

Шу куни, китоб чиққан биринчи куни минг нусха сотилди, икки ҳафтада талаб ўн беш мингтага етди. Ўша вақтдан буён

бир неча бор қайта нашр этилди. Бир неча йил муқаддам Ж.П.Морган мазкур китобнинг қўлёзмасини мисли кўрилмаган нарҳда сотиб олди ва айна дамда унинг гоят қимматбаҳо бойликлари қаторида Нью-Йоркдаги таҳсинга лойиқ кутубхона, деб аталган суратлар галереясида сақланади.

Бутун дунёга машҳур бу китобнинг номи нима? Диккенснинг «Рождество кўшиғи».

Сиз шундай муқаддимани муваффақиятли деб ҳисоблайсизми? У диққатингизни ўзига тортдими, бу ҳикояга нисбатан қизиқишингиз кучайдими? Нима учун? Ҳикоя қизиқишингизни кўзғатиб, диққат-этиборингизни жалб этдими?

Ҳавасмандлик! Ким ҳам унга гирифтор бўлмаган дейсиз? Мен ўрмонда қушларни кўрганман, улар шунчаки қизиқиб, изимдан бир соатлаб мени кузатиб, учишганди. Альпада бир овчини танир эдим, у тоғ кийигини алдаш учун чойшаб ёпиниб, ў ёққа-бу ёққа ўрмалаб, шу билан ҳайвонларнинг ҳавасини кўзғар эди. Ҳавасмандлик итга ҳам, мушукка ҳам, жонзотларнинг бутун турига, шу жумладан, инсон зотига ҳам хос.

Шунинг учун биринчи жумладан бошлаб тингловчиларингизнинг ҳавасини кўзганг, ана шунда улар ҳам сизга қизиқиб қарайдилар. Бир ёзувчи, одатда, ўзининг полковник Лоуренс ва унинг Арабистондаги саргузаштлари ҳақидаги маърузасини қуйидагича бошлар эди:

"Ллойд Жорж полковник Лоуренснинг давримиздаги энг романтик ва кўзга яққол кўринадиган шахслардан бири деб ҳисоблайди".

Гапни шу тариха бошлаш икки афзалликка эга. Машҳур кишиларнинг сўзларидан кўчирма келтириш ҳамиша диққатни кучли равишда ўзига тартади. Иккинчидан, у ҳавасмандликни кўзғайди. *"Нима учун романтик, нима учун кўзга яққол кўринувчи! — бу саволлар табиий равишда юзага келади. — Мен илгари бу ҳақда эшитмагандим... у нималар қилган экан?"*

Лоуэлл Томас ўзининг Томас Лоуренс ҳақидаги маърузасини шундай бошлар эди:

"Бир кун Қуддус шахрининг Насроний кўчасида бир одамни учратдим: У шарқона жимжимадор либосларга бур-

канган эди. Ёнида эгри олтин шамшир осилган, одамга бундай аслаҳаларни пайғамбар Муҳаммад авлодлари тақар эди. Аммо бу одам умуман арабга ўхшамасди. Унинг кўзлари мовий бўлиб, арабларники эса, одамга, қора ёки жигарранг бўлар эди".

Гапни бундай бошлаш сизнинг диққатингизни михлаб кўяди, шундай эмасми? Сиз яна эшитишни хоҳлайсиз. У ким бўлган? Нега худда араблардек кийинган, у нима билан машҳур эди? У билан қандай воқеалар рўй берган?

Бир нотик ўз маърузасини савол билан бошлар эди: "Ҳозир дунёнинг ўн етти мамлакатига қулдорлик мавжудлигини биласизми?" У нафақат тингловчиларни қизиқтирди, балки уларни ҳайратга ҳам солди: "Қулдорлик? Бизнинг замонада-я? Ўн етти мамлакатгами? Қандайдир ишончсизга ўхшайди. Қайси мамлакатда экан-а? Улар қаерларга жойлашган бўлиши мумкин?"

Баъзан тингловчиларнинг қизиқувчанлигини ошириб, гапнинг оқибати, яъни охиридан бошлаб, тингловчиларнинг сабабини билиш учун интилиш ва хоҳишларини кучайтириб қўйиш ҳоллари ҳам учрайди. Масалан, тингловчиларимдан бири ўз маърузасини шундай гап-сўздан бошлади: "Яқинда бизнинг қонун чиқарувчи идораларимиздан бири ҳар қандай мактаб биносидан икки миль масофа яқинида итбалиқнинг қурбақага айланишини тақиқловчи қонун қабул қилишни тақлиф этди".

Сиз кулиб юборасиз. Нотик ҳазиллашяпти, шекилли? Нақадар бемаънилик! Ҳақиқатдан ҳам шундай бўлганми-кан?.. Ҳа, сўзга чиққан киши бунинг қандай рўй берганига изоҳ беради.

"Сатердей ивнинг пост" журналида босилиб чиққан мақола "Гангстерлар билан бирга" деб номланган ва у шундай деб бошланарди:

"Ҳақиқатдан ҳам гангстерлар ташкил топганми? Қандай дейсизми? Қандай..?"

Кўряписизки, мақола муаллифи икки-уч жумла орқали мавзу ҳақида маълумот бериб, гангстерлар қандай ташкил топгани ҳақида сизда қизиқиш уйғотди. Мақтаса арзигулик ёндашув. Ҳар қандай киши журналистлар қўллайдиган усуллардан фойдаланиб, ўқувчи эътиборини дарҳол жалб этишни

ўрганиши керак. Маърузалар тўпламидан кўра улардан кўпроқ нарса ўрганасиз.

Нима учун бирор воқеа билан сўзни бошлаш мумкин эмас?

Бизга нотикнинг ўз шахсий таассуротларини гапириб бериши жуда ёқади. Рассел Э.Коунэлл ўзининг "Олмослар ўлчови" номли маърузасини олти минг мартадан зиёд ўқиган ва миллионлаб ҳақ олган эди. Машҳур бўлиб кетган ушбу маъруза тарихи қандай?

"1870 йили биз Тигр дарёси оқими бўйлаб пастга қараб сузардик. Персеполь, Ниневия ва Бобилни кўрсатиб берувчи йўл бошловчи ҳам ёллаган эдик..."

Ва у воқеани ҳикоя қила бошлайди. Ана шу ҳол диққатни жалб этади. Бундай муқаддима деярли хатосиздир. У муваффақиятсиз чиқиши мумкин эмас. Воқеалар ривожлана боради. Динамизмга эга бўлади. Биз унинг изидан кузатиб борамиз. Кейин нима рўй берар экан, деб давомини билишни истаймиз.

Қуйида "Сатердей ивнинг пост" журналида босилган икки ҳикоядан олинган дастлабки жумлалар келтирилади:

1. Тўлпончанинг кескин овози жимликни бузиб юборди.
2. Бу ноҳуш ҳодиса ўз-ўзидан тутуруқсиз, аммо ўзининг имконият оқибатларига кўра бемаъни бўлмаган мазкур можаро шолнинг биринчи ҳафтасида Денвердаги "Монвью" меҳмонхонасида рўй берди. У бошқарувчи Гебелни шунчалик қизиқтириб қўйдикки, бу ҳақда у "Монвью" меҳмонхонасининг соҳиби Стив Фарарейга ва бошқа меҳмонхоналарга ҳам хабар етказди. Стив шунда бир неча кун муқаддам бу ерга келган ва ўз ихтиёри билан ёзнинг ўрталарида навбатдаги текширувни ўтказмоқчи эди.

Эътибор беринг, бу гапларнинг бари ҳаракат билан тўлиб-тошиб кетган. Улар ниманидир бошлайди. Қизиқувчанлигини оширади. Сиз кейинги сатрларни ўқимоқчи бўласиз, гап нимада эканлигини аниқлагингиз, кўпроқ билгингиз келади.

Ҳатто тажрибасиз нотик ҳам одатдаги маърузасини мана шу ҳикоя услубидан фойдаланиб, муваффақият билан бошласа, тингловчиларда қизиқиш уйғонади.

Қандайдир аниқ расм билан бошланг

Ўртамиёна тингловчилар учун узоқ муддат давомида мавҳум фикрларни эшитиб ўтириш оғир, жуда оғир. Шунинг учун расми мисолларни кўриш, эшитиш енгил, анча енгил. Нима учун гапни шуларнинг баридан бошламаслик керак? Нотиқларни бунга кўндириш жуда қийин. Биламан. Мен алақачон ҳаракат қилганман. Уларнинг фикрича, дастлаб бир нечта умумий фикрларни ўртага ташламоқлари лозим. Бекор гап. Расмдан бошланг, қизиқишларини уйғотинг, сўнг умумий характердаги фикрларни айтиб, гапни давом эттиринг. Агар сизга шундай усул учун мисол керак бўлса, марҳамат, олтинчи боб муқаддимасига қаранг.

Сиз танишаётган ушбу бобнинг бошланишида қандай усул қўлланган эди?

Қандайдир буюмдан фойдаланинг

Диққатни тортиш учун дунёдаги энг осон усул, бу — қўлда ниманидир ушлаб туриш, токи тингловчилар уни кўра оладиган бўлишсин, ҳатто ёввойи ва зеҳни пастлар, бешиқдаги чақалоқлар ҳам, дўкон пештахталаридаги маймунлар ҳам, ҳатто кўчадаги итлар ҳам ана шу қизиқтирувчи омилга эътибор берадилар. Баъзан у жуда эътиборли тингловчи олдида ҳам муваффақиятли равишда қўлланилиши мумкин. Масалан, филadelphiaлик С.С.Эллис маърузаларидан бирини бошладан олдин тангани бош ва кўрсаткич бармоқлари билан тутиб, боши узра кўтарган. Табиийки, барча тингловчилар унга қарай бошлаган, шунда у: *"Бу ерда ўтирганлардан бирортаси пиёдалар йўлакчасига ётган тангани топганми? — деб сўраган эди. — Уни топган омадли одам кўчмас мулк тарзидаги сон-саноксиз бойликка эга бўлади, дейишадиги. Бундай одамга эса келиш ва ушбу тангани кўрсатиш керак бўлган, холос..."* Шундан сўнг Эллис ноқонуний ва ноахлоқий фаолиятни фош этишга киришиб кетарди.

Савол беринг

Эллис томонидан қўлланилган яна битта ижобий сифат бор. Унинг маърузаси савол билан бошланади, яъни тингловчиларни сўзга чиқувчи билан бирга ўйлаш ва ҳамкор-

лик қилишга мажбур этади. Пайқаган бўлсангиз керак, "Сатердей ивнинг пост" журналида гангстерлар ҳақидаги мақолада учта гап икки савол билан бошланади:

"Гангстерлар ҳақиқатан ҳам ташкил топганми?.. Қандай?" Бундай ҳал қилувчи савол энг оддий ва муҳим усуллардан бири бўлиб, тингловчиларингиз тассавурини қўзғатади ва унга киришга ёрдам беради. Агар бошқа усуллар фойдасиз кўринса, у ҳолда бу услубни ҳамиша қўллашингиз мумкин.

Нима учун бирор машҳур кишининг нутқидан олинган кўчирма билан гапни бошлаш мумкин эмас экан?

Қандайдир машҳур кишининг сўзлари доимо диққатни ўзига жалб қилади, шунинг учун яхши кўчирма ҳаммадан кўра маърузанинг бошланиш қисмига жуда мос келади.

"Жамият бизни қатта мукофотлар: пул билан ҳам, из-зап-шқром билан ҳам тақдирлаган, бундан фақат битта нарса мустаснодир, — ёган эди Элберт Хаббард. — Бу битта нарса — ташаббусдир. Ташаббус нима ўзи? Мен сизга жавоб берман: бу шундай нарсаки, одам қандай керак бўлса, гарчи ундан буни сўрашмаган бўдсалар ҳам, шундай бажаради".

Бундай маъруза бир неча мақтовли сўзларга сазовор бўлади. Биринчи гап қизиқишни оширади, сизни мафтун этади ва биз кўпроқ билгимиз келади. Агар нотик "Элберт Хаббард" сўзларидан кейин маҳорат билан тўхтаб олса, бу кутиш ҳиссиётини юзага келтиради. "Нима учун жамият бизни тақдирлар экан?" — деб сўраймиз. Бизга тезроқ гапириб беринг. Сиз билан келиша олмаслигимиз мумкин, аммо ҳар қандай шароитда ҳам ўз фикрингизни билдиринг. Иккинчи жумла бизни бирданига ишнинг моҳияти томов етаклайди. Учинчиси эса саволнинг ўзидан иборат бўлиб, тингловчиларни муҳокамага, ўйлаш ва нимадир қилишга чақиради. Тингловчилар эса бундай ишни жуда яхши кўришади. Бу уларга жуда ёқади! Тўртинчи жумла эса ташаббус маъносини аниқлаб беради. Бундай кириш ҳолатидан сўнг нотик ўз шахсий ҳаётидан мисол тариқасида бирор воқеани келтиради.

Маърузангиз мавзусини тингловчиларнинг ҳаётий муҳим эҳтиёжлари билан боғланг

Тингловчиларга бевосита тааллуқли бўлган қандайдир фикр, мулоҳаза билан гап бошланг. Бу маърузани бошлашнинг энг яхши усулларида биридир. У, албатта, диққатни ўзига жалб этади. Биз бундай гапларга жуда қизиқамиз ва улар бизга бевосита ва кучли равишда таъсир этади.

Буларнинг бари соғлом фикр, шундай эмасми? Боз устига мазкур усул жуда кам қўлланилади. Мен, масалан, бир нотик даврий тиббий кўриклар зарурлигига бағишланган ўз нутқини қандай бошлаганини эшитган эдим. У гапни инсон умрини узайтириш масалалари билан шуғулланган институт ҳақидаги ҳикоядан бошлади. Мазкур институт қандай ташкил қилинган ва қандай хизматларни тавсия этади — шу ҳақда гапирди. Сафсата! Бизнинг тингловчилар қаерда ва қандай компания хизмат қилишига зигирча ҳам эътибор беришмайди, лекин ўзлари билан чуқур ва абадий равишда қизиқиб қоладилар.

Нима учун ана шундай муҳим омилни эътироф этмаймиз? Нега бу компания тингловчилар учун ҳаётий аҳамиятта эга эканлигини намоён этишмаймиз? Нима учун, масалан, гапни шундай бошлаш мумкин эмас: *"Сугурта компаниялари томонидан ишлаб чиқилган жадваллар бўйича ўртача умрингиз қанча давом этиши мумкинлигини биласизми? Ҳаётни сугурта қилиш соҳасидаги статистиканинг кўрсатишига кўра, сизнинг умрингиз ҳозирги ёшингиз билан саксон ёшингиз ўртасидаги ёшнинг учдан бир вақтига тўғри келади. Масалан, ҳозир ёшингиз ўттиз бешда, дейлик, демак, бу ёшингиз билан саксон ёш ўртасидаги ёшнинг фарқи қирқ беш бўлиб чиқади, сиз яна шу мuddатнинг учдан икки қисми, яъни ўттиз йил яшасиз... Бунинг ўзи етарлими? Йўқ, йўқ, биз баримиз иштиёқ билан узоқроқ яшашни хоҳлаймиз. Боз устига юқоридида эслатилган жадваллар миллион ҳолат асосида тузилган эди. Биз сиз билан бирга уни инкор эта оламизми? Ҳа, агар зарурий эҳтиёткорликни қўлаб, бу йўналишда мунтазам тиббий кўриқдан ўтсак, бунинг инкор эта оламиз..."*

Юқоридидаги ҳолатда нима учун тиббий кўриқ зарур эканлигини батафсил тушунтириб берсак, тингловчи унга шу тарз-

да хизмат кўрсатадиган қандайдир муассасага қизиқиб қолади. Шу билан бирга айнан шундай муассаса тўғрисидаги гапдан нутқни бошлаш ҳалокатли тарзда хато бўлур эди!

Бошқа мисолни олиб кўрайлик.

Мен бир нотиқ ўз нутқини ўрмонларни асраш ҳақидаги гапдан бошлаганини эшитдим. У тахминан шундай деган: *"Биз, америкаликлар, ўзимизнинг миллий бойликларимиз билан фахрланишимиз керак..."* Шундан кейин нотиқ ёғочларни шармандали тарзда исроф қилаётганимизни исботлашга киришиб кетди. Маърузасининг дебочаси жуда муваффақиятсиз, ҳаддан зиёд умумий, ўта мужмал эди. У тингловчилар бу масала ўзлари учун муҳим эканлигини ҳис этишлари учун ҳеч нарса қилмади. Тингловчилар ўртасида босмаҳона ишчиси бор эди. Ўрмонларни йўқотиш унинг ишига оид жуда аниқ маълумотларни англатарди. Тингловчилар орасида банкир ҳам бор эди. Ўрмонларни йўқ қилиш унга ҳам тааллуқли, чунки бу умумий фаровонликка тегишли эди. Ва ҳоказо... Шундай экан, нима учун маърузани мана бундай бошлаш мумкин эмас: *"Мен ўртага ташлаган масала, муҳтарам жаноб Эплби сизга ва жаноб Соя, сизга тегишлидир. Очигини айтганда, у муайян даражада озиқ-овқат маҳсулотлари ва уй тўловига ҳам таъсир этади. Бу масала умумий фаровонлигимиз ва гулаб-яшнашимизга ҳам тааллуқли"*.

Юқоридаги мисол ўрмонларни сақлаш зарурияти ҳақидаги масалани ошириб кўрсатишга кирадими? Йўқ, мен бундай деб ўйламайман. Шу тарзда бошлаш Элберт Хаббард томонидан айтилган тамойилга мос келади, яъни *"Манзарани кенг тарзда чизиб кўрсатмоқ ва уни шундай ўртага ташлаш керакки, у диққатни ўзига тортсин"*.

Ҳаяжонли далилларнинг жозибали кучи

"Яхши журнал мақоласи, — деган эди машҳур даврий матбуот ношири С.С.Маклюр, — бу — бутун бошли ҳаяжонлар сериясидир".

Улар бизни ҳаракатга келтиради, кундалик мудроқдан чалғитади, баримизни қуршаб олади-ю, диққат-эътиборни ўзига қаратади. Мана, бир неча мисол. Балтиморлик Н.Д.Баллан-

тайн ўз маърузасини радионинг мўъжизавий хусусиятидан фойдаланиб, қуйидаги сўзлар билан бошлаган:

"Биласизми, Нью-Йорк биноларигаги дераза ойналарига ўрмалаётган пашшаларнинг қадам товуши радио орқали эшиттирилса ва бутун Марказий Африка бўйлаб янграса борми, ҳудудни Нуагара шаршараси каби гулдурас овоз босиб кетар эди".

Нью-Йоркдаги "Гарри Ж.Жонс" компанияси президенти Гарри Ж.Жонс жиноятчилик муаммоларига бағишланган маърузасини шундай бошлаган:

"Бир кун қўшма Штатлар олий судининг собиқ раиси Уильям Хоуарг Тафт бизнинг жиний ҳуқуқимиз қандай амалга ошаётгани ҳақида гапириб, уни тараққиётимиз учун исног деб атади".

Бундай тарзда нутқни бошлаш икки томонлама фойдали: ҳуқуқ соҳасидаги машҳур кишининг айтганлари мустақил фикрни ўз ичига олади, шу билан бирга диққатни ҳам ўзига тортади.

Филадельфиядаги оптимистлар клубининг собиқ президенти Пол Гиббонс жиноятчилик муаммоларига бағишланган ўз нутқини бошлашда қуйидаги жалб этувчи таъкидлардан фойдаланди:

"Америкаликлар бутун тараққийлашган дунёда энг жиноятчи кишилар ҳисобланади. Бу фикр қанчалик ҳайратланарли бўлмасин, ҳақиқатга тўғри келади. Кливленгга, Огайо штатида, аҳолининг сонини ҳисобга олганда, Лондонгагига нисбатан олти марта кўп одам ўлдириш, бир юз етмиш баробар ўғирлик содир этилади. Ҳар йили Кливленгга Англия, Шотландия ва Уэлснинг барини бирга олгандан кўпроқ ўғирлик ва босқинчилик ҳолатлари юз беради. Нью-Йоркда эса бутун Франция, Германия, Италия ёки Британия ороларидан кўпроқ қотиллик рўйхатга олинади. Энг қайғули ҳақиқат шундаки, жиноятчи ҳеч қандай жазога тортилмайди. Агар қотиллик қилсангиз, бунинг учун сизни жазолашнинг юздан битта имконияти бор, холос. Тинч аҳоли вакили сифатида сиз ўн карра ортиқ даражада одамни отган бўлсангиз, бунинг учун осиб ўлдирилишдан кўра рақдан ўлиш имкониятингиз ўн баробар зиёддир".

Нутқни ана шундай бошлашни муваффақиятли санаш мумкин, шунинг учун Гиббонс бу сўзларни бутун куч ва шиддат билан айтди. Бу сўзлар яшар, улар нафас оларди. Мен бошқа курс тингловчиларининг ҳам жиноятчилик муаммоларига бағишланган нутқларини эшитдим. Уларнинг нутқларида ҳам мисоллар айнан шунга яқин, ammo бошланиши ўртача тарзда намоён бўлган эди. Нега? Сўз. Сўз. Сўз. Уларнинг тузилиш тартиби бекаму кўст, шу билан бирга уларда "жон" йўқ эди. Бу одамларнинг маъруза ўқиш йўсини улар нима деган бўлса, ҳаммасини барбод қилган эди.

Одатий кўринган муқаддиманинг аҳамияти

Қуйида келтириладиган муқаддима сизга маъқул келадими? Маъқул келса, нима учун? Мэри Е.Ричмонд Нью-Йорклик аёл-сайловчилар бирлашмасининг йиллик йиғилишида сўзга чиқди. Вояга етмаганларнинг никоҳига қарши қонун тайёрланиш арафаси эди ўшанда:

"Кеча мен тушган поезд бу ердан унча узоқ бўлмаган шаҳардан ўтиб бораётганида, бир неча йил муқаддам мазкур шаҳарда ўтказилган бир тўйни эслагим. Бу штатда бошқа никоҳлар ҳам шунчалик шошилиш ва ҳалокатли бўлгандики, сизларга сўзлаб бермоқчи бўлган воқеанинг аниқ тафсилотларига қадар келтираман.

Ўшанда 12 декабр эди. Ўрта мактабнинг ўн беш яшар ўқувчи қизи қўшни коллеждаги эндигина вояга етган болани учратиш қолади. 15 декабрда, яъни орадан фақат уч кунни ўтказиб, улар никоҳ рухсатномасини қўлга киритдилар. Қизни алақачон ўн саккизга кирган деб қасам ичишади, шу боис ота-онанинг рухсати шарт эмас, деб ҳисоблашади. Муниципалитет (маҳаллий ўз-ўзини идора қилиш органи)дан ана шундай рухсат билан чиққандан сўнг улар зудлик билан руҳонийга учрашадилар (қиз католик динида эди). Руҳоний уларни никоҳлашдан бутунлай бош тортди. У юз карра ҳақ эди. Қандайдир йўл билан, балки руҳоний орқалидир, қизнинг онаси қизи турмушга чиқаётганидан хабардор бўлди. У қизини топгунга қадар бу икки жуфтни яраштирувчи судья жуфтлаб қўйди. Куёв ўз қаллиғини олиб, меҳмонхонага борди. У ерда икки кеча, икки кундузни ўтқа-

зиб, шундан кейин йигит уни ташлаб кетди ва қизга қайрилиб ҳам қарамади".

Шахсан менга бу муқаддима жуда ёқади. Биринчи жумла яхши тузилган. У қизиқарли хотиралар билан тўлиб-тошган ва биз батафсил эшитмоқчи бўламиз. Шу тариқа инсон ҳаётида рўй берган қизиқарли воқеа тафсилотларини тинглай бошлаймиз. Бунинг устига у бутунлай ҳақиқатга мос келади. Ҳеч қандай ошириб-тошириш, хужакўрсинчилик йўқ, ўйлаб топилмаган... "Кеча мен тушган поезд, бу ердан унча узоқ бўлмаган шаҳардан ўтиб бораётганида, бир неча йил муқаддам мазкур шаҳарга ўтказилган бир тўйни эсладим". Ўзини эркин тутиб баён этилган мазкур воқеа табиий бўлиб, инсонга хос тарзда жаранглайди, гўё битта одам бошқасига қизиқарли тафсилотни айтиб бераётгандай. Бу ҳар қандай тингловчилар оммасига ёқади. Шу билан бирга тингловчиларга ҳаддан зиёд пухта тайёрланган, ҳар томонлама эрта ўйланиб мўлжалланган чиқишлар ҳам, эҳтимол, ёқмаслиги мумкин. Биз санъатни яширган санъатни яхши кўрамиз.

Қисқа хулосалар

1. Маърузанинг муқаддимаси анчагина қийинчилик касб этади. Шу билан бирга у ғоятда муҳимдир. Бу пайтда тингловчилар ҳали ҳоримаган бўлиб, уларга нисбатан таассурот уйғотиш анча осон. Агар бу пайтда тасоғиф юз бериб қолса, ниҳоятда оғир оқибатга олиб келиши мумкин; шунини инобатга олиб маъруза муқаддимасини барвақт, пухта тайёрлаш керак.

2. Маърузанинг кириш қисми қисқа ва бир ёки иккита жумладан иборат бўлсин. Баъзан ундан воз кечиш ҳам мумкин. Маърузани асосий моҳиятидан бошлайверинг, бунда ҳам жуда кам сўзлардан фойдаланинг. Ҳеч ким эътироз билдира олмайди.

3. Ишга энди киришган нотиқлар маърузани ёки юмористик ҳикоядан, ёки кечирим сўрашдан бошлайдилар. Униси ҳам, буниси ҳам, оғатда, муваффақиятсизликка учрайди. Жуда озчилик, ниҳоятда озчилик, жуда оз одамгина латифани келтириб айта олади. Бундай уриниш тингловчиларга ҳузур бағишлаш ўрнига саросималикка олиб келади.

Ҳикоя айтиш ўз ўрнида бўлиши керак, уни шунчаки баён этишининг асло ҳожати йўқ. Мутойиба гўё тортнинг шакар-қиёми бўлсин, зинҳор тортнинг ўзи эмас... Ҳеч қачон кечирим сўраманг, бундай ёндашув, одамга, тингловчиларни ҳақорат қилиш билан тенг — уларнинг аччиғини чиқаради. Сиз нимани айтмоқчи бўлсангиз, айнан ана шуни назарда тутиб, гапиринг. Тезгина айтинг-у, дарров жойингизга ўтиринг.

4. Нотиқ қуйидаги усуллар билан тингловчиларнинг диққат-эътиборига сазовор бўлади:

а) тингловчиларнинг қизиқувчанлигини ошириш (Диккенснинг "Рождество қўшиғи" китоби билан боғлиқ ҳодиса каби);

б) одамларга хос бўлган воқеа ичига олиб кириш билан (масалан, "Олмослар ўлчови" маърузасига монанд тарзда);

в) аниқ мисоллар келтириш орқали (мазкур китобнинг олтинчи бобининг кириш қисмини кўринг);

г) қандайдир буюмдан фойдаланиш (масалан, бўш ер участкаси олиш ҳуқуқини берувчи танга);

д) савол бериш йўли билан (масалан, "Сизлардан бирор киши шундай тангани пиёдалар йўлакчасига топиб олганми?")

е) ҳаяжонга соладиган қандайдир кўчирма билан бошлаш (Элберт Хаббард ташаббуснинг қиммати ҳақидаги маърузасига қўлагани каби);

ё) маъруза мавзуси тингловчиларнинг ҳаётий манфаатлари билан боғлиқ эканлигини кўрсатиш (масалан, "... сизнинг умрингиз давомийлиги ҳозирги ёшингиз билан саксон ёш ўртасидаги вақтнинг учдан икки қисмига тўғри келади. Агар умрим узайсин, десангиз, доимий равишда тиббий кўриқдан ўтишингиз керак", деб баён қилинг ва ҳоказо);

ж) қизиқишни ошириб юборадиган далилларни келтиринг (масалан, "америкаликлар ҳозирги тараққий этган дунёда энг ашаддий жиноятчилар ҳисобланади");

5. Маърузангизни ўта расмий тусдан бошланг. Сиз уни ҳаддан ортиқ эринмай пухта тайёрлаганингизни намоён этманг. У эмин-эркин, мўлжалдан ташқари, бегараз, табиий ҳолда кўринмоғи керак. Бунга фақат, "ҳозиргина рўй берди" ёки "ҳозиргина шу ҳақда гапирган эди", деб айтиш орқали эришиш мумкин (масалан, "Кеча мен тушган поезд бу ердан узоқ бўлмаган шаҳар орқали ўтди, шунда эсладим...")

МАЪРУЗАНИ ҚАНДАЙ ТУГАТИШ ЛОЗИМ

Сиз ўз нутқингизнинг қайси бўлимларида кўпроқ тажрибага эга ёки тажрибасиз эканлигингиз, маҳоратли ёки малакангиз кам эканлигини билишни истайсизми? Бу маърузангиз муқаддимаси ва хотимасида намоён бўлади. Театрда қадимий бир нақл бор, тўғри, у асосан актёрларга тегишли; ушбу нақл тахминан шундай: *"Уларнинг саҳнага қандай кўриб келиши ва қандай қилиб чиқиб кетишига қараб, маҳоратига баҳо бериш мумкин"*.

Бошланиши ва охири! Улар ҳар қандай фаолият турида энг оғири ҳисобланади. Жамоат фаолиятида ҳам шинам тарзда пайдо бўлиш ва саҳнадан ниҳоят пўрим ҳолда чиқиб кетиш қийинчилик туғдирмайдими, ахир? Иш юзасидан кечадиган суҳбатда ҳам унинг бош қисмига кириш ва энг охирида муваффақият қозониш энг машаққатли вазифа эмасми?

Маърузани якунига етказиш, дарҳақиқат, нутқингиз стратегик нуқтаи назардан энг муҳим қисми ҳисобланади. Нотик хотимада нима деса, қандай сўзласа, ана шулар тингловчилар қулоғига жаранглашда давом этаверади, воиз нутқини тугатганидан сўнг ҳам уни анча эслаб турадилар. Шу билан бирга янги нотиклар бу фойдали омилнинг аҳамиятини деярли эътироф этмайдилар. Улар маърузасининг якуний қисми баъзан яхши нарсани кўмсаш тарзида поёнига етади.

Уларнинг муайян хатолари нималардан иборат? Келинг, айримларини кўриб чиқайлик ва тугатиш йўлларини излашга ҳаракат қилайлик.

Биринчидан, шундай нотиклар борки, улар ўз нутқларини қуйидагича яқунлайдилар: *"Мана, бу масала буйича мен тахминан шуларни айтмоқчи эдим. Шундай қилиб, мен шу ерда тугатаман"*. Бу яқунлаш эмас. Бу хато. Бирдан кўринадики, нотик — шунчаки ишқибоз, холос. Унинг ёндашуви эса деярли кечирилмас хатодир. Айтмоқчи бўлган гапингиз

фақат шундан иборат бўлса, у ҳолда нега ўша жойда туга-тиб, жойингизга ўтира қолмадингиз? Буни гап-сўзсиз ҳам яқунлаб қўя қолиш мумкин эди-ку! Ўтиринг, маърузангиз тугагани ҳақида хотиржам ва назокатли ҳолда хулоса айтишни тингловчиларга қолдириш керак.

Шундай нотиклар ҳам бўладики, айтмоқчи бўлганларининг барини айтиб тугатадилар, аммо маърузани қандай яқунлашни билмайдилар. Бир пайтлар Жош Биллингс ҳўкизнинг шохидан эмас, думидан маҳкам ушлашни тавсия қилган эди, чунки бундай ҳолда уни осон қўйиб юбориш мумкин. Ҳўкизни шохидан ушлаган нотик ундан қочмоқчи бўлади, аммо яшириниш учун қанчалик уринмасин, на деворни топа олади ва на дарахтни.

Охир-оқибатда айлана ичида гир айланаверади, такрорлайверади ва ўзи тўғрисида салбий таассурот қолдиради...

Бундан чиқиш йўли борми? Баъзан маърузанинг охири-ни олдиндан режалаштиришга тўғри келади, шундай эмасми? Сиз алақачондан бери тингловчилар рўпарасида турган, асабларингиз таранг тортилган, барча фикр-ўйларингиз айтмоқчи бўлганларингизга қаратилган бўлса, ўз нутқингизни қандай яқунлашни олдиндан ўйлашингиз ақл-идроқдан бўлармиқан? Соғлом фикр айтадики, маърузангизнинг якунини олдиндан хотиржам вазиятда ва шошилмай тайёрланг.

Ҳатто Вебстер, Брайт, Гладстон каби энг машҳур нотиклар, инглиз тилини жуда яхши ўзлаштирган кишилар бўлишларига қарамай, маърузаларининг хотима қисмини олдиндан ёзишни ва уни, ҳатто ёдлаб олишни муҳим, деб ҳисоблаган эдилар.

Агар янги нотик уларга эргашиб, ибрат олса, улар деярли бундан пушаймон бўлмайдилар. У ўз нутқини айнан қандай фикрлар билан яқунлашни аниқ билмоғи керак. Нутқининг якуний қисмини бир неча бор машқ қилмоғи, ҳар бир такрор асносида айнан бир хил сўзлардан фойдаланиш шарт эмас, аммо ўз фикрларини аниқ жумлаларда ифодаланиш шарт.

Борди-ю, нотикқа тайёргарлик кўрмасдан нутқ сўзлашга тўғри келса, у ҳолда маърузани анча ўзлаштириш, қисқартириш талаб қилинади, токи тингловчиларнинг му-

носабатига мос келсин. Шунинг учун онгли равишда олдиндан икки ёки учта хотима нусхасини тайёрлаб қўйиш жоиз. Агар улардан бирортаси мос келмай қолса, бошқаси тўғри келиб қолар.

Айрим нотиклар ўзларининг нутқларидаги хотима қисмигача кела олмайдилар. Улар қаердадир, сўзнинг ўртасида тез ва бир-бирига мос келмаган фикрларни айтишга ҳаракат қилишади, яъни худди ёнилғиси тутаган двигатель каби бир неча бор силкиниб тушишади ва охири тўлиқ равишда тўхтаб қолишади, авария. Албатта, уларга жуда пухта тайёргарлик ҳамда имкони борича жуда катта амалиёт керак — бақда бензин тўла бўлмоғи лозим.

Кўпгина янги нотиклар ўз нутқларини шартта тўхтатадилар. Уларга ўз нутқларини поёнига етказишда равонлик ҳамда маҳорат етишмайди. Уларда ҳақиқий яқун деярли йўқ, бирдан гапиришни тўхтатадилар. Бу эса жуда нохуш таассурот қолдиради ва тингловчилар амин бўладиларки, улар шунчаки ишқибозни эшитишибди. Дейлик, дўстингиз сиз билан суҳбат чоғида бирданига гапини тўхтатса, хайр-хўшни ҳам насиё қилиб, хонадан югуриб чиқиб кетса, нима деган бўлардингиз?

Ҳатто Линкольндай нотик ҳам ўзининг президентлик лавозимига ўтирган пайтдаги бошланғич нутқида ана шундай хатога йўл қўйганди. Бу маъруза энг оғир пайтда сўзланган эди. Атрофда норозилик ҳамда нафратнинг қоп-қора булутлари пайдо бўлган ўшанда. Бир неча ҳафтадан сўнг мамлакатга қон оқими ва вайроналик бўрони ёпирилиб кирди. Линкольн яқуний сўзлар билан жануб аҳолиси учун мўлжалланган нутқини қуйидаги усулда тугатмоқчи бўлган эди:

"Фуқаролар уруши бўйича муҳим муаммоларни ҳал этиш менинг эмас, сизларнинг қўлингизда турибди, норози замондошларим! Ҳукумат сизларга асло ҳамла қилмайди. Агар сизнинг ўзингиз тажовузкор бўлиб қолмасангиз, бизда ҳеч қандай зиддият келиб чиқмайди. Сиз ҳукуматни йўқотиш учун осмонга қарата ҳеч қандай қасамёғ қилганингиз йўқ, бу вақтда эса мен уни сақлаш ва ҳимоя қилиш учун энг тантанали қасамёғ этдим. Сиз унга ҳамла қилишдан тийилишингиз мумкин. Мен эса уни ҳимоя қилишдан асло чекина олмайман, ахир. Менга эмас, муҳим масалани ҳал этиш,

албатта, айнан сизга боғлиқ бўлиб қолган. Тинчлик бўлади-ми ёки қилич!"

Линкольн бу нутқини ўзининг вазири Сьюардга кўрсатади. У холисона тарзда якунловчи сўз ҳаддан зиёд кескин, дангал ва тегиб кетадиган даражада эканини таъкидлади. Сьюарднинг ўзи маърузанинг охирини ўзгартиришга уринди; аслида у икки хил маъруза ёзди. Линкольн улардан бирини маъқуллади ва айрим ўзгартиришлар билан охирги уч жумла ўрнида фойдаланди, уларни аввалроқ тайёрлаган эди. Натижада унинг президентлик вазифасига киришгандаги биринчи нутқи ўзининг бирор кескин ножўя иш қилишга ундаш руҳини йўқотди ва ўзаро дўстлик, ҳақиқий гўзаллик ва шоирона нафосат касб этди:

"Мен ўз нутқимни истар-истамас тугатяпман. Биз гушманлар эмас, дўстлармиз. Биз гушман бўлмаслигимиз керак. Ҳар бир жанг майдонидан келадиган ва ҳар бир қаҳрамон қабридан қалбимизга келиб уриладиган хотиранинг мўжизавий торлари бизнинг кучоққа сиғмас кенг заминимизнинг ҳар бир гўшасига иттифоқ хорига жўр бўлиб туради ва уларни яна бир чертсак, бу табиатимизнинг илоҳий ибтидоси туфайли рўй беради".

Янги нотик ўзида ўз нутқини тўғри тугаллаш заруриятини қай тарзда тасаввур қилади? Файриихтиёрий қонунқоидалар ёрдамидами?

Йўқ. Бу ҳам худди маданият каби ниҳоятда нозик иш. Бу деярли олтинчи сезги, ички ҳиссиёт каби рўй бериши керак. Агар нотик ўзининг нутқи қачон уйғун ва моҳирона равишда якун топишини ҳис этмаса, бунга эришмоққа қандай муваффақ бўлади?

Шу билан бирга мазкур туйғуни ўзида ривожлантириш ва машҳур нотиклар қўллаган усулларни ўрганиб, буни бажариш мумкин. Мана, масалан, Торонтода Империя клубида Уэльс шаҳзодаси маърузасининг якуний қисми:

"Мен, жаноблар, хавфсираб турибман, чунки ўзимни пута олмай, ўзим тўғримда жуда кўп гапириб юбордим. Сизларга шунини айтмоқчиманки, бу кўп сонли тингловчилар ҳузурида мен Канадада сўзга чиқиш шарафига муяссар бўлдимки, ўзимдаги аҳвол ҳамда юклатилган шунча масъулият шулар билан чамбарчас боғланган. Мен фақат сизлар-

ни ишонтириб айтаманки, ҳамиша шу улкан масъулиятга содиқ бўлиш ва ишончингизни қозонишга ҳаракат қиламан".

Бу маърузани, ҳатто сўқир киши эшитганида ҳам хотима эканлигини ҳис этарди. У мисоли ҳавода боғланмаган арқон эмас, яъни якунланмай қолмаган. У якунланган эди.

Машҳур Гарри Эмерсон Фосдик миллатлар иттифоқи VI ассамблеясининг очилишидан сўнг якшанба куни Женевадаги авлиё Пётр ибодатхонасида сўзга чиққан эди. Ўзи учун мавзуни "Қўлига қилич олганлар шу қиличдан ҳалок бўлгусидир", деб белгилади. Эътибор беринг, у ўзининг маърузасини нақадар нафис, тантанавор ва шиддатли равишда якунлаган:

"Биз Исо Масиҳ ва урушни асло мурасага келтира олмаймиз, асосий моҳият ана шунда. Бу муаммо айнан бугун насронийлар виждонини ҳаяжонга солиши керак. Уруш энг мудҳиш ва вайроналик келтирувчи ижтимоий гуноҳ ҳисобланади, у бутунлай ва тўла-тўқис насронийликка зиг; ўзининг усуллари ҳамда оқибатлари билан Исо нимани рағ этган бўлса, барини ўзига жамлаган ва у кўзда тутган нарсаларни англатиши асло мумкин эмас; у худо ва инсон ҳақидаги насронийликнинг ҳар қандай таълимотини ҳақдан зиёд қатъият билан рағ этувчидир; даҳрий — назоратчилар ер юзига ундан ортиқ нимани ҳам ўйлаб топганлар? Агар насроний черкови ушбу буюк ахлоқий муаммонинг ечимини ўз зиммасига олганида, хўп савоб иш бўлур эди; ва яна янгибдган, ота-боболаримиз давридаги каби ҳозирги замон бутпарастликка қарши курашишнинг энг қулай усулини ишлаб чиққанида нур устига аъло нур бўлур эди ва урушаётган мамлакатларни қўллаб-қувватлашдан воз кечиш керак эди, миллатчилик устидан ҳукмини ўрнаттиш ва дунёни тинчликка ундашдан иборат бўлур эди. Бу эса ватанпарварликни инкор қилиш эмас, аксинча, уни улуғлашдан иборат.

Бугун бу ерда, мана шундай юксак ҳамда меҳмондўст гўша остида, мен, америкалик бўла туриб, ўз ҳукуматим номидан гапира олмайман, аммо америкалик ва насроний сифатида миллионлаб ўз миллатдош фуқароларим номидан сизларга улуғ ишларингизга муносиб муваффақият тилай=

ман. Биз нега, нима учун ибодат қилаётганимизни жуда яхши биламиз, унга иштирок эта олмаганимиз учун чуқур афсусдамиз. Бу мақсадни қўлга киритиш учун жуда кўп воситаларни ишга солганмиз. Дунё учун тинчлик керак. Ҳеч қачон курашга арзийдиган ана шундай юксак мақсад бўлган эмас. Унга қарама-қарши энг мудҳиш фалокат инсоният олдида ҳозирга қадар рўбарў келмаган эди.

Бутун олам тортишиш қонунига кўра, жисмоний салтанатда, худонинг қонунилари маънавий дунёда ҳеч бир оғамни, ҳеч бир халқни "қўлига қамчи олганлар, шу қамчидан ҳалок бўлғусидир", деган қонундан мустасно эмасдир".

Шу билан бирга маърузаларнинг бундай якуни улуғвор оҳангдан, орган овозига ўхшаган нағмадан маҳрум бўлганида, тўлиқ бўлмас эди. У Линкольннинг президент вазифасига иккинчи марта киришганида, сўзлаган нутқининг охирги қисмини ифодалайди. Оксфорд университетининг фахрий ректори, марҳум граф Керзон Кеддлстон айтган эдики, ушбу маъруза "инсоният хазинаси ва шон-шарафини кўпайтиради, у нотиклик санъатининг ял-янги олтини ҳисобланади, бунинг устига деярли илоҳий назокатдан иборатдир".

"Биз меҳр-муҳаббат ила умид қиламиз ва қизғин тоат-ибодат қиламизки, токи бу уруш даҳшатлари мумкин қадар тезроқ тугасин. Агар худога икки юз элик йил машаққатли меҳнат туфайли қўлга киритилган барча бойликлар ер билан яксон бўлиши, ҳар қамчи зарбидан сачраган ҳар бир томчи қон учун қамчи зарбидан тушган қон билан товон тўлаш, буларнинг бари худога хуш келиши, токи у давом этсин, дейилгудек бўлса, у ҳолда уч минг йил муқаддам айтилганидек, биз "худонинг амри-фармони тўғри ва ҳаққоний" деб айта олишимиз мумкин".

Ҳеч кимга ўзининг ғазабини сочмай, барчага марҳамат кўрсатиш билан бу ҳаққоний ишда қатъийликни намоён этиб, мурожаат этган ҳолда, парвардигори олам бу ҳақиқатни кўриш имкониятини бизга бахш этган кунда, келинлар, олдимизда турган мазкур вазифани адо этишга киришайлик: мамлакат жароҳатларига малҳам қўяйлик, ким урушда азоб тортган ва йиқилган бўлса, бева ва етим қолганларга — ҳамма ишни, ҳаққоний ва мустаҳкам тинчлик-

ни орамизга, шунингдек, барча халқлар орасига мустаҳкамлаш учун ҳаммасини амалга оширайлик".

Сиз ҳозиргина ўқиб чиққанингиз, менинг фикримча, қачонлардир банданинг орзидан учган энг ажойиб маърузанинг хотимасидир... Фикримга қўшиласизми? Сиз яна қандай нутқларда худди шундай юксак инсонийлик, сидқидилдан юксак меҳр-муҳаббат ва юксак ҳамдардликни учратган эдингиз?

"Гарчи Геттисбергдаги нутқ жуда мардонавор бўлсада, — деган эди Уильям Э.Бартон ўзининг "Авраам Линкольн ҳаёти" номли китобида, — бу маъруза янада баландроқ мардонаворлик мақомига эга... У Авраам Линкольннинг энг машҳур нутқларидан бири ҳисобланади ва унинг ниҳоятда юксак ақл-заковатга ҳамда маънавий куч-қудратга эга бўлган гаражасини ифодалайди".

"У бамисоли муқаддас гостонга ўхшар эди, — деб ёзган эди Карл Шурц. — Бирорта америкалик президент ўз халқига айнан шундай сўзларни ҳеч қачон айтган эмас. Америкада ҳеч қачон бундай сўзларни юрагининг туб-тубида сақлаган бирорта ҳам президент йўқ эди".

Эҳтимол, сиз президентнинг Вашингтондаги ёки бош вазирнинг Оттава ва Канберрадаги нутқларига ўхшаб абадий нутқлар сўзламассиз, бунга уриниб ҳам кўрмассиз. Сизнинг олдингизда ижтимоий фаолият билан машғул бир гуруҳ одамлар қаршисида оддий маърузани қай тариқа яқунлаш муаммоси туради. Буни қандай амалга оширасиз? Келинг, озгина ўйлаб кўрайлик. Келинг, айрим фойдали фойдали фикрларни ишлаб чиқайлик.

Маърузангизнинг асосий мазмунини хулосаланг

Ҳатто энг қисқа — уч ёки беш дақиқа давом этадиган маърузада ҳам нотик шунчалик кўп масалаларни тиқиштириб ташлаши мумкинки, якунида тингловчилар унинг нутқидаги асосий мазмунни кўз олдиларига аниқ-тиниқ келтира олмайдилар. Камдан-кам нотик буни англайди. Нутқдаги асосий ўринлар ҳақида, мендаги тўлиқ таассурот шу ҳолича ҳам тингловчиларга тушунарли бўлади, деб ўйлайди. Бекор гап. Нотик ўз роялари устида муайян вақт мо-

байнида фикр юритган, буларнинг бари тингловчилар учун янгича тус олади, улар тингловчилар учун мисоли сочма ўқнинг зарралари. Айримлари уларга тегиб кетиши мумкин, аммо кўп "ўқ"лар ёнидан ўтиб кетади. Тингловчилар Яго (Кассио)га ўхшаб *"кўп нарсани эслашади, аммо бирор-таси ҳам аниқ эмас"*.

Ирландиялик бир сиёсий арбоб, айтишларича, маърузалар муносабати билан шундай маслаҳат берган: *"Даставвал оммага нима демоқчи эканлигингизни айтинг, кейин гапириб беринг, шундан сўнг эса ҳамма гапирганларингизни айтиб беринг"*. Буни, албатта, қисқа, тез, яъни айтилмоқчи бўлганларни шарҳлаш тарзида ёки хулосалаб баён этиш керак.

Мана, яхши мисол. Чикаго темир йўллар тизимидаги раҳбар ходимлардан бири нотик эди.

"Қисқача айтганда, жаноблар, бизнинг блоклаштирувчи қурилмадан фойдаланишга доир шахсий тажрибамиз, унинг шарқ, ғарб ва шимолда қўллашга доир тажрибамиз, уни ҳаракатга келтиришнинг оқилона тамойиллари (улар бир йил давомида ҳалокатларнинг олдини олиш туфайли иқтисод қилинган эди) — буларнинг бари менга уни бизнинг жанубий бўлимга жуда жигдий ва қатъий тарзда зудлик билан татбиқ қилиш учун тавсия этиш имкониятини беради".

Пайқадингизми, бу нотик нима қилди? Сиз нутқининг қолган қисмини эшитмасдан туриб, буни кўришингиз ва ҳис этишингиз мумкин. У бир нечта жўмлада, элик бешта сўздан фойдаланиб, аслида нутқида фойдаланган барча асосий қоидаларни баён этди.

Наҳотки, сизга худди шундай хулосалар ёрдам бермайди? Агар ёрдам берса, бу усул билан қуролланиб олинг.

Ҳаракатга даъват қилиш

Ҳозиргини шарҳлаб берилган яқуний сўз ҳаракатга даъват этувчи маърузанинг ажойиб ибратли хотимаси ҳисобланади. Нотик нимадир бажарилганини истади: блокировка қилинадиган қурилмани темир йўлининг жанубий бўлимида ўрнатиш лозим. У ўзининг чақириқларини буни иқтисод қилинадиган воситалар ёрдамида асослади.

Нотик ҳаракатни талаб қилди ва бунга эришди. Бу ўқув маърузаси эмасди. У темир йўл компанияси директорлари

кенгашида эшитилди ва нимагаки чақирган бўлса, ўша ҳал этилди, яъни блокировка қилинадиган қурилма таъминланди.

Қисқача чин юракдан лутф кўрсатиш

"Буюк Пенсильвания штати янги даврлар келишини тезлаштириш учун ҳаракатга бошчилик қилмоғи керак. Темир ва пўлатнинг буюк ишлаб чиқарувчиси, ҳудудиган гунёдаги энг йирик темир йўл компанияси ўтувчи ва бизнинг қишлоқ хўжалик штатлари орасига учинчи ўринни эгаллаган мазкур штат савдомиз асосини ташкил этади. Бу штат олдида ҳеч қачон шундай буюк истиқболлар авж олмаган, раҳбарлик ролини ижро этиш учун ҳеч қачон шундай имкониятлар ярқ этиб кўзга ташланмаган эди".

Чарлз Шваб Нью-Йоркдаги "Пенсильвания" жамиятида ўзининг маърузасини ана шундай сўзлар билан тугатди. Унинг тингловчилари ўзларини мамнун, бахтли ва кўтаринки кайфиятда ҳис этдилар. Маърузани бундай ижобий баҳода яқунлаш усули жуда ибратли, самарали аҳамият касб этиши учун у сидқидилдан ўқилиши керак. Ҳеч қандай қўпол мақтов, гайриоддийлик бўлмасин. Агар маъруза хотимасида самимийлик жо бўлмаса, бундай хотима сохта, ниҳоятда сохта кўринади. Одамлар уни мисоли қалбаки танга каби қабул қилишни истамайдилар.

Мутойибага йўғрилган хотима

Жорж Коуэн шундай деган эди: *"Сиз тингловчилар билан хайрлашаётганда, уларни кулгига фарқ этиб қолдиринг".* Агар сизда шундай қилиш қобилияти ва зарурий маълумот бўлса, янаям яхши. Аммо уни қандай уйдлаш керак? Ҳамлет айтганидек, мана, масала қаерда? Ҳар бир инсон ўз йўлидан кетмоғи лозим.

Ллойд Жорж услубий черков ходимларини кулдирган ҳолда тарк этганига ишониш қийин, ахир у Жон Уэсли сағанаси муносабати билан ҳаддан ташқари тантанали маросимда нутқ ирод қилган эди. Шу билан бирга у қандай ақл билан иш тутгани ҳамда қандай силиқлик ва назокат билан ўз маърузасини поёнига етказганига эътибор беринг.

"Сизлар унинг сағанасини таъмирлаш учун қўлларингизни шимарган экансиз, мен жуда мамнунман. Буни фақат

күтлаш керек. У шундай инсон эдики, пала-партишликдан алоҳида равишда кўнгли айнир, тозалик-озодалик бўлмаса, чигай олмасди. Менимча, мана бу сўзларни у айтган: "Ҳеч ким ҳеч қачон увадаси чиққан услубчини асло кўрмасин". Сиз Жон Уэсли туфайли шундай кишини асло кўргангиз йўқ (кулги). Унинг қабрини нотоза ҳолда қолдириш шкки карра ноинсофлик бўлур эди. Эсингиздами, Дербиширда у чиққан эшик яқинида келган қизга нима деган эди? Қиз: "Худо сизни ўз паноҳида асрасин, жаноб Уэсли," деб қичқирган эди. У эса шундай деб жавоб берганди: "Эй, аёл, агар сенинг юзинг ва кўйлагинг топ-тоза бўлсайди, худонинг ўз паноҳида асраши роят қимматли бўлур эди" (кулги). Унинг иркишликка муносабати ана шундай эди. Жон Уэслининг қабрини асло қаровсиз қодирманг. Агар у шундай бўлганини билса борми, бошқа кўнглисизликлардан кўра кўпроқ ранжиган бўлур эди. Унга рамхўрлик қилишни асло канда қилманг. Бу унутилмас ва муқаддас сағанадир. У сизнинг зиммангиздадир" (қарсақлар).

Шеърый сатрли хотималар

Маърузани муваффақиятли тарзда яқунлашнинг бирор тури мутойиба билан тугатишга тенг келолмайди, аммо улар жойида ўринли қўлланилмоғи керек. Аслида агар маърузангизнинг хотима қисмига мос келувчи шеърый сатрларни топа олсангиз, роятда ибратли иш бўларди. Бу ҳолат маърузага истаганча тароват, хушбахтлик, ўзига хослик, гўзаллик бағишлайди.

Сэр Ҳарри Лодер "Ротари" клубида, Эдинбургдаги съезда делегатлар ҳузурида ўзининг маърузасини шундай тарзда яқунлади:

"Сиз уйга қайтган пайтда, майли, айримларингиз менга почта оқриткалари жўнатсин. Агар сиз бунни қилмасангиз, майли, мен бундай табрик қоғозларини юборай. Сиз уларни мен юборганимни дарров пайқайсиз, чунки уларда марка бўлмайди-га (кулги). Аммо мен унга ниманидир ёзаман, мана у ерда ёзилгани:

Йил фаслари келар ва кетар,
Биласизки, бари сўлар ўзин вақтида.
Аммо бир нарса бор, гуллар ва яшнар,
Бўй чўзади майса мисоли.

*Бу севгидир, кўнгил розидир,
Буну сизга тилайман мудом"*

Ушбу мўъжазгина шеър тўла-тўқис Ҳарри Лодер шахсиятига мос келиб, унинг маърузаси тузилишига бутунлай ҳамоҳангдир. Мазкур ҳолатда эса бунинг бари ғоят гўзал намоён бўлади. Борди-ю, қандайдир бошқа расмий ва совуққон "Ротари" клубининг ходими ушбу шеърни ўзининг тантанали маърузаси охирида айтганида борми, у шунчалик ғайритабиийлик бахш этардики, фақат кулиш мумкин эди. Мен оммавий маъруза санъати бўйича сабоқ берар эканман, шуни равшан тушуниб ва жонли равишда англайманки, ҳаётдаги барча ҳолатларга тўғри келадиган умумий қоидаларни бериш мумкин эмас. Ахир муҳокама этиладиган мавзу, вақт ҳамда воқеа ўрни, шунингдек, инсоннинг ўзига ҳам кўп нарса боғлиқ-да. Ҳар бир киши авлиё Павел айтганидек, ўзини қутқариш пайида бўлади.

Мен эркин касбда хизмат қилувчи қандайдир бир кишининг Нью-Йорқдан жўнаб кетиш муносабати билан уюштирилган хайрлашув зиёфатида меҳмон сифатида иштирок этдим. Нотиқлар бирин-кетин унинг шарафига янги-янги ютуқлар тилаб, нутқ ирод этдилар.

Бир олам сўзга чиқишлар бўлди, аммо шулардан фақат биттаси эздан чиқмайдиган тарзда поёнига етди. Бу айнан шеър билан поёнига етган маъруза эди. Сўзга чиққан киши жўнаб кетаётган кишига ҳис-туйғуга тўлиб-тошиб ҳайқирди:

"Мана, энди кўришгунча хайр, муваффақиятлар тилайман, мен ўзимга нимани тиламоқчи бўлсам, шуларнинг ба-рини сенга тилаб қоламан!

Шарқ қавмидай қўлим қўйдим юрак устига,

Олоҳ меҳри дунёси сенга бўлсин бахшига.

Қайга кетсанг, қайдан келсанг ҳамиша,

Олоҳ дарахлари гуллаб-кўкариб турсин.

Тер тўксанг ҳам оромга бўлсанг агар,

Олоҳнинг марҳамати бошга бўлсин соябон,

Раббим назари мудом бошинг турсин силаб.

Шарқ қавмидай қўлим қўйдим юрак устига,

Олоҳ дунёси доим сен ила бўлсин бирга".

Бруклинлик "Л.А.Д.моторс" корпорациясининг вице-президенти Ж.А.Эбботт ўз ташкилоти ходимлари ҳузурида садоқат ва ҳамкорлик тўғрисида чиқиш қилди. У маърузаси-

ни Киплинг қаламига мансуб "Чангалзорнинг иккинчи китоби" даги жарангдор мисралар билан поёнига етказди:

*Мана, чангалзор урфи — у фалакдек собитдир,
Бўри яшайди, уни қандай боқишар,
Удумни бузган бўри ўлим топади шу он,
Лиана каби Қонун чирмаб олар барини
Тўданинг кучи шуки, у бўри-ла яшайди,
Бўри кучи тўда-га, ахир.*

Агар сиз ўз шаҳрингиз кутубхонасига бориб, кутубхоначига фалон-фалон мавзуда маъруза тайёрлаяпман, деб айтсангиз-у, у ёки бу рояни ифодалаш учун шеърий кўчирма олишни ҳоҳласангиз, эҳтимол сизга қандайдир маълумотномада Бартлеттнинг "Таниш кўчирмалар" ига ўхшаш мос келадиган ниманидир топишга ёрдам берар.

Инжилдан олинган кўчирманинг кучи

Агар сиз нутқингизга Муқаддас Китобдан кўчирма келтирмоқчи бўлсангиз, омадим келди, деяверинг. Инжилдаги мос келадиган кўчирмалар кўпинча жуда кучли таъсирга эга. Таниқли молиячи Фрэнк Вандерлип бу усулдан ўзининг маърузаларини яқунлашда фойдаланган. Ушбу нутқ Қўшма Штатларга тўлаши лозим бўлган қарздорларга бағишланган эди:

"Агар биз ўз талабларимизни бажариш учун сизларни айнан қистовга олсак, балки у бажарилмасдан қолиши мумкин. Агар бунда ўзимизнинг худбинлик талабларимиздан келиб чиқадиган бўлсак, у ҳолда биз пулга эмас, балки нафратга сазовор бўлур эдик.

Агар бағрикенглик қилсак, ҳа, донишмандларча бағрикенг бўлсак, у ҳолда қарзлар бизга тўланиши мумкин, бу хушнудлик билан бўлур эди, бу билан биз моддий жиҳатга эга бўлар эдикки, у бизнинг ажралишимиз учун ҳеч нарсага тенг бўлмасди. "Кимки, ўз ҳаётини қутқармоқ устагида экан, уни йўқотади, кимки мен учун ва муқаддас китоб учун ўз ҳаётини йўқотар экан, у ҳаётини қутқариб қолур".

Авж нуқтаси

Авж нуқта маърузани яқунлашда энг оммавий усуллардан бири ҳисобланади. Кўпинча, уни амалга ошириш қийин кечади ва у кўпчилик нотиклар учун ана шунинг учун мос келмайдиган яқунлар сирасига киради. Аммо у жуда яхши бажарилган бўлса, у ҳолда ажойиб таассурот қолдиради. У тобора чўққини эгаллайди, ҳар бир гап, жумладан сўнг тобора кучлироқ бўла боради. Филадельфияда сўзланган нутқнинг хотимаси авж нуқтага оид жуда яхши мисол бўла олади, у мукофотга сазовор бўлганди. Ушбу хотима китобнинг учинчи бобида келтирилган эди.

Линкольн Ниагара шаршараси тўғрисида маъруза тайёрлашда авж нуқтадан унумли фойдаланган эди. Эътибор беринг, ҳар бир таққослаш кейингисига қараганда кучлироқ таъсирга, юқори даражали самарага эга, Ниагаранинг ёши Колумб, Исо, Мусо, Одам ва ҳоказо-ҳоказо даври билан муқояса қилинади.

"Бу хотирада ардоқсиз ўтмишни уйғотади. Колумб бир замонлар бизнинг қитъани излаганида, Исо Масих хочга чорчўп қилинганда, Мусо Исроил қавмини Қизил денгиздан олиб ўтганида, бунинг устига ҳатто Одам Яратганининг кўли билан бунёд бўлганида, ўша пайтда ҳам ҳозиргидек Ниагара шаршараси шовиллаб турар эди. Мозийга қадар суяги ўтган улканларнинг Америка тепаликларини тўлдирган кўзи биз ҳозир қандай тикилган бўлсак, айнан шундай термилиб турган, одамзоднинг биринчи қабиласига ва ундан кейин катта авлодга қандай замондош бўлган бўлса, Ниагара бундан ўн минг йиллар аввал қандай бўлса, ҳозир ҳам шундай кучли, шундай навқирондир. Алақачон ўлиб кетган, фақат баҳайбат қолдиқлари уларнинг дарҳақиқат яшаб ўтганлигини тасдиқлаб турган мамонтлар ва филсимон ҳайвонлар ҳам Ниагарага термилиб турган. Шу йиллар мобайнида у бирор сония ҳам тўхтагани йўқ,

Ниагара шаршараси

оқими ҳеч қачон тинмаган, ҳеч қачон музламаган, бирор лаҳза тинмаган, ҳеч қачон ором билмаган”.

Уэнделл Филипс ўзининг Туссен-Лувертюредаги маърузасида худди шу усулни қўллаган эди. Қуйида унинг маърузаси хотимаси келтирилади. Бу парча омма олдида сўзланадиган маърузаларда кўпинча тилга олинади. Унда кучқудрат ва ҳаётий куч ҳис этилади.

Гарчи у бизнинг амалий асримиз учун тумтарок, дабдабали кўринса-да, жуда қизиқарлидир. Бу нуқта бундан эллик йил муқаддам ёзилган эди. Шуни таъкидлаш жоизки, Уэнделл Филипс ўзининг кароматларида Жон Браун ва Туссен-Лувертюрнинг “Эллик йил ўтгач, сўз ҳақиқатга айланади”, деган тарихий аҳамиятини англаганида ҳақ эмас эди. Кўринадики, тарих гилдираги айланишини биржадаги нархнинг келгуси йилдаги баҳоси ёки чўчка ёғининг таннархини олдиндан айтиш каби каромат қилиш жуда қийин.

“Мен уни Наполеон деб атаган бўлур эдим, аммо Наполеон қасамларни бузиб, гарё-гарё қонлар оқизиб, ўз империясини яратди. Бу инсон ҳеч қачон ўз сўзига хиёнат қилган эмас. “Ҳеч қандай ўч олмаслик” унинг буюк шиори ва ҳаётий тамойили эди. Мана унинг Францияда ўғлига айтган охирги сўзлари: “Ўғлим, сен қачонлардир Санто-Домингога қайтиб келарсан, Франция отангни ўлдирганини унутгин”. Мен уни Кромвел деб атаган бўлардим, аммо Кромвел фақат аскар эди, у асос солган давлат ҳам у билан бирга қабрга кирди. Мен уни Вашингтон деб атаган бўлардим, аммо буюк виргилиялик қуларга эга эди. Бу одам ўз империяси билан таваккал иш қилар, аммо ўзининг қарамовидаги энг хилват қишлоқларга қулар савдосига рухсат бермасди.

Сиз бугун мени хаёлпараст деб ҳисоблашингиз мумкин, аммо тарихни кўзларингиз орқали эмас, балки хурофотлар билан ўқидингиз. Орадан эллик йил ўтиб, ҳақиқат сўз олгач, тарих илҳом париси Юнонистон учун Фокион, Рим учун Брут, Англия учун Хемпден, Франция учун Лафайет номларини битганида, Вашингтонни илк тамаддунизмнинг ёрқин ва камолга етган гули деб танлаган бўлса, Жон Браунни бизнинг пешин вақтимизнинг етилган меваси, сўнг ўзининг патқаламини қуёшли нурга ботириб, у аскар, давлат арбоби ва жафокаш Туссен-Лувертюр номини уларнинг бари номидан баландга мовий ҳарфлар билан ёзар эди”.

Вақт тамом бўлганда

Изланинг, тадқиқ этинг, яхши хотима ва ажойиб кириш қисми топгунга қадар тажриба ўтказинг. Сўнг уларнинг барини битта жойга бирлаштиринг.

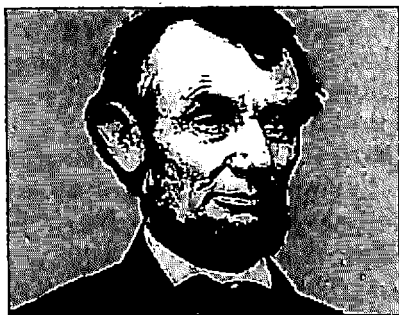
Ўз маърузасини қисқартирмаган, бизнинг шошқалоқ ва илдам асримиз кайфиятига мослашишни билмаган нотик тингловчилар томонидан завқ билан қабул қилинмайди, айрим ҳолларда эса шунчаки салбий тарзда қарши олинади.

Бошқа эмас, айнан авлиё Савл, у Тарс деган манзилдан эди, қуйидагича гуноҳга ботганди: ваъз ўқиётганида, тингловчилардан бири, Евтих номли ўсмир ухлаб қолиб, деразадан учиб кетади ва сал бўлмаса, бўйни синай дейди. Шунда ҳам Савл ўзининг ваъз айтишини тўхтатмайди. Ҳар нарса бўлиши мумкин. Эсимда, бир нотик, шифокор Бруклинда университет клубида маъруза ўқиган эди. Зиёфат узоқ давом этаётганди. Жуда кўп нотиклар сўзлаган эди. Унинг навбати келганида, тунги соат икки эди. Агар бу нотик одоб, назокат ва масъулият туйғусидан бохабар инсон бўлганида, олтигагина сўз айтиб, уйга кетишимизга имкон берарди. Хўш, шундай қилдимиз? Йўқ, бундай қилиш у ёқда турсин, қирқ беш дақиқалик баланларвоз гапларини роса ўраб-чирмади. У ўз нутқининг ярмини ҳам айтиб улгуролмади, тингловчилар уни худди Евтихга ўхшатиб, деразадан улоқтирмоқчи, шу билан овозини ўчириш учун у ер-бу ерини синдиришни хоҳлаб қолдилар.

Жаноб Лоример, "Сатердей Ивнинг пост" журнали бўлғуси муҳаррирининг менга ҳикоя қилишига кўра, у журналда мақолалар сериясини улар оммавийликнинг чўққисига чиққанда ва журналхонлар давомини талаб қилишганида, босиб чиқаришни тўхтатиб қўяр экан. Айни шу дамда нега тўхтаб қолиш керак экан? Нега бундай қилинади? "Шунинг учунки, — дейди Лоример, — оммавийлик чўққисига, авж нуқтасига чиққандан кейин кўп ўтмай одамлар гарров безиб, жонга тегиш бошланади".

Бу доно фикр омма олдида сўзланадиган маърузаларга ҳам тўлиқ равишда тааллуқлидир. Тингловчилар ўта чанқоқлик билан маърузани давом эттиришни хоҳлаган пайтда гапиришни тўхтатинг.

Исо Масихнинг буюк Нагорний ваъзини бор-йўғи беш дақиқа давомида такрорлаш мумкин. Линкольннинг Гет-

Авраам Линкольн

тисбергдаги маърузаси ўнга фикрдан иборат эди, холос. Дунё яратилишининг бутун тарихини Маиший Китобдан қисқа вақт ичида, яъни эр-талабки газеталардан қотиллик тўғрисидаги ҳикояни ўқиш даврида мутолаа қилиш мумкин... Қисқаликка интилинг, қисқаликка!

Ньяси архиепископи доктор Жонсон Африкадаги ибтидоий одамлар ҳақида китоб ёзган. У қирқ беш йил давомида улар орасида яшаб, уларни кузатган эди. Доктор Жонсоннинг ёзишича, агар нотик гвангвана деган деҳқонлар йирғинида узундан-узоқ гапириб юборса, тингловчилар "иметоша" деб уни жим бўлишга мажбур қилишар экан. "Иметоша" "бас қил" маъносини билдираркан. Ҳикоя қилишларича, бир қабила аҳолиси нотикқа бир оёқда туриб гапиришга рухсат беришар экан. Агар кўтариб турган оёғининг катта бармоғи ерга тегиб кетса, нотик гапини тўхтатиши керак бўлган.

Одатдаги тингловчилар, гарчи улар жуда хушмуомала ва вазмин бўлсалар-да, шу даражада узундан-узоқ нутқларни асло яхши кўришмайди.

Шундай қилиб, улар тақдирин эсланг,
Биламан, бу ҳақда дарров унутасиз,
Қандай сўзлашни улардан ўрганинг.

Қисқа хулосалар

1. Нутқнинг яқунловчи қисми унинг энг муҳим таркибий қисми ҳисобланади. Тингловчилар айниқса, энг охирида айтилган фикрларни ҳаммадан кўпроқ эслаб қоладилар.

2. Ўз маърузангизни, "Сизларга айтмоқчи бўлган фикрларим, тахминан ана шулардан иборат эди. Мана энди сўзимни тугатаман", деманг. Тамомланг, аммо тамомлаганингизни асло айтманг.

3. Нутқингизнинг хотима қисмини пухта тайёрланг, худди Вебстер, Брайт, Гладстон каби тутинг. Машқ қилинг.

Маърузангиз интиҳосини қандай тугатмоқчи эканлигингизни ҳатто сўзма-сўз билиб олинг. Ўз нутқингизни силлиқ тугатинг. Уни чала, яқунланмаган, тарқоқ, титилган ҳолда асло қолдирманг.

4. Мана, хотиманинг етти усули:

а) хулосалаш, яна такрорлаш, асосий маърузада тилга олинган мазмунни қисқача баён этиш;

б) ҳаракатга чақириқ;

в) тингловчиларга мос келадиган **лутф** ишлатиш;

г) кулги қўзғаш;

д) мос келувчи шеърий кўчирмалар келтириш;

е) Муқаддас Китобдан кўчирмалар келтириб фойдаланиш;

ж) авж нуқта ҳосил қилиш.

5. Маърузанинг бошланиши ва якуний қисмини таъсирли тайёрланг. Шундай қилинги, улар бир-бири билан узвий боғланиб кетсин. Маърузангизни ҳар доим тингловчилар устаган муддатдан олдин тўхтатинг. Эсингизда бўлсин: "Оммавийлик чўққисига чиққандан сўнг дарров безиш, жонга тегиш бошланади".

ЎНИНЧИ БОБ

МАЪРУЗАНГИЗ МАЗМУНИНИ ҚАНДАЙ ҚИЛИБ АНИҚ, РАВШАН ИФОДАЛАШ МУМКИН

Биринчи жаҳон уруши даврида машҳур инглиз руҳонийси Кемп-Аптонда саводсиз аскарлар ҳузурида маъруза ўқиганди. Уларни окоплар томон жўнатиш керак эди. Бу аскарлар орасида жуда озчилик киши нима учун урушга юбораётганлари ҳақида тасаввурга эга эди. Мен бу ҳақда ўзларидан сўраб, билиб олдим. Руҳоний лордлар палатаси аъзоси бўлиб, урушга юборилаётганларга "байналминал дўстлик" ва "Сербиянинг қуёш остидаги жойга ҳуқуқи борлиги" ҳақида ваъзхонлик қилиб, уқдиришга ҳаракат қилди. Қаёқда дейсиз! Уларнинг ярми Сербия ҳақида ҳеч нарсани билмасди: бу шаҳарми ёки касалликми? Унинг нутқи самараси ҳақида шуни айтиши керакки, бундай баландпарвоз мақтовлардан иборат нутқ сўзлаб, арши аълодаги космогоник назария хусусида ана шундай муваффақиятга эришиш мумкин эди. Боз устига бирортаям аскар зални тарк этмади: унинг маърузаси давомида ҳарбий полициячилар тўппончалар билан қуролланиб, ҳар бир эшик олдида турганича бирор кишининг чиқиб кетишига қўймадилар.

Мен бу руҳонийнинг қобилиятини асло камситмоқчи эмасман. Ўқимишли кишилар олдида сўзга чиққанида, у яхши нотик сифатида намоён бўлиши ҳам эҳтимолдан холи эмас. Аммо аскарлар ҳузурида у муваффақиятсизликка учради, учраганда ҳам бутунлай муваффақиятсизликка учради: ўз тингловчиларини билмас ва балки маърузасининг аниқ мақсадини ҳам англамас, уни қандай амалга оширишни ҳам билолмасди.

Маъруза мақсади ҳақида гапирганда, нимани назарда тутамиз? Ҳар бир маъруза, буни нотик биладими-йўқми, қатъи назар, ўз олдида тўрт асосий мақсаддан бирини кўндаланг қилиб қўяди. Улар нималардан иборат?

1. Қандайдир масалани тушунтириб, аниқ қилмоқ.

2. Таассурот қолдириш ва ишонтириш.

3. Таъсир қилишга эришмоқ.

4. Бирор нарса билан машғул қилиб, кўнглини олмоқ.

Ушбу қоидаларни мисоллар билан тушунтириб беришга изн беринг.

Линкольн, озми-кўпми, ҳамиша механика билан қизиқар эди. У ўз вақтида бўрдан судни ажратиб олувчи қурилма ихтиро қилиб, унга патент ҳам олганди. Линкольн ўзининг адвокатлик идорасидан унча узоқ бўлмаган механика устахонасида ишлар ва ўша қурилманинг моделини тайёрлаш билан шуғулланар эди. Гарчи мазкур қурилма охиروқибатда кераксиз матоҳга айланган бўлса-да, у имкониётлари кўплигидан ғайрат-шижоатга тўлиб-тошган эди.

Дўстлари бу қурилма моделини кўриш учун идорага келишганида, у вақтини асло қизғанмас, қурилманинг ишлаш тартибини эринмай тушунтириб, баён қиларди. Бу тушунтиришларнинг асосий мақсади битта, у ҳам бўлса аниқлик киритиш эди.

Линкольннинг Геттисбергдаги сўзлаган ўлмас нутқида ҳам, президент вазифасига киришиш арафасидаги биринчи ва иккинчи маърузасида ҳам, Генри Клей вафот этганида, у ҳақида мақтов нутқи сўзлаганида ҳам — буларнинг барчасида Линкольн маърузаларидаги асосий мақсад битта, яъни таассурот қолдириш ва ишонтириш бўлганди. Албатта, у ишонтира олиш учун равшан, аниқ бўлиши керак эди. Шунинг учун мазкур ҳолатларда аниқликка эришиш Линкольннинг бирдан-бир фикри-зикрига айланганди.

У маслаҳатчилар ҳузурида сўзга чиққанида, ўзига зарур бўлган ҳукми чиқаришга ҳаракат қилар эди. Сиёсий нутқларида эса сайловчилар овозини тўплашга интиларди. Бу ҳолатларнинг барида унинг мақсади — ҳаракатдан иборат эди.

Президент бўлишидан икки йил муқаддам Линкольн ихтиролар тўғрисида нутқ тайёрлашга киришди. Бу маъруза орқали тингловчиларнинг кўнглини олишни мақсад қилган эди. Бу мақсад мумкин қадар унинг олдида кўндаланг бўлиб турар, шунга қарамай, катта муваффақиятни қўлга кирита олмади. Линкольннинг оммавий маърузачи сифатидаги мартабаси аслида унга жиддий тушқунлик олиб келди. Бир шаҳарда унинг маърузасига ҳеч ким келмади.

Аммо у бошқа нутқларида муваффақиятга, ҳатто мисли йўқ муваффақиятга эришди, улар ҳақида мен эслатган эдим. Нега? Шунинг учунки, у энди ўзининг мақсадини аниқ тушунган ва унга қандай эришиш кераклигини билар эди. Кўпгина нотиклар айнан ана шуни билмайдилар, сўзларда адашиб, жуда оғир вазиятларга тушиб қоладилар.

Масалан, мен Нью-Йорқдаги эски отчопарда бир америкалик конгрессменга қанчалик ҳуштак чалишиб, минбардан тушириб юборишга мажбур қилишганини, у эса шубҳасиз, беижтиёр, шу билан бирга онгсиз равишда ўз мақсадига равшанлик киритганига гувоҳ бўлган эдим. Уруш даври эди ўшанда. Ўз тингловчиларига Қўшма Штатлар урушга қандай тайёргарлик кўраётганини гапириб бераётганди. Оломон уни эшитишни истамас, вақтини хуш қилишни хоҳларди. Иштирок этувчилар уни тоқат билан, назокат билан, чамаси ўн дақиқа, чорак соатда тутатса керак, деб эшитишди, аммо бу ҳолат рўй бермади. У пойма-пой гапирар, бир фикрни тутатмай туриб, иккинчисига сакраб ўтарди. Тингловчиларнинг сабр-тоқати тўлиб-тошиб, ортиқ тингламай қўйишди. Кимдир кинояли тарзда чапак чалиб юборди. Бошқалар уни қўллаб-қувватлаб, гулдурос қарсакни бошладилар. Орадан бир дақиқа ўтгач, минглаб тингловчилар ҳуштак чалар ва қичқиришарди. Калтафаҳм нотик ўз тингловчилари кайфияти билан ҳисоблашмай, маъруза ўқишда давом этаверди. Бу эса уларнинг разабини қўзитди. Жанжал бошланди. Уларнинг бетоқатлиги жунбушга, разабга минди. Нотикни овозини ўчиришга мажбур қила бошлашди. Қаршилиқ кўрсатиш бўрони гувиллар, авжга минар эди. Ниҳоят разаб отига минган оломоннинг шовқин-сурони нотикнинг сўзларини бутунлай босиб кетди, уни ҳатто йигирма фут (1 фут — 30,48 см.га тенг) масофадан ҳам эшитиб бўлмай қолди. Ана шундан кейин у чекинди, ўзининг мағлубиятига иқроп бўлди ва камситилган ҳолда жуфтакни ростлаб қолди.

Бу мисолни доимо эсда тутинг. Ўз мақсадингизни билинг, уни маърузага тайёргарлик кўришдан олдин батафсил белгилаб олинг. Сиз бу мақсадга қандай эришиш лозимлигини билишингиз лозим. Ана шундан кейин унга эришишга ҳаракат қилинг, ишга маҳорат ва билимдонлик билан ёндашинг.

Кўпроқ аниқлик учун ўхшатишлардан фойдаланинг

Аниқликка алоқадор нимаики бўлса, унинг аҳамиятини, уни қўлга киритишдаги қийинчиликларни етарли баҳола-маслик мумкин эмас. Бир куни мен ирланд шоири ўз асарларига бағишланган кечада шеър ўқитганига гувоҳ бўлган эдим. Тингловчиларнинг ўн фоизи ҳам у нима тўғрисида гапираётганини англамадилар. Кўпгина нотиклар омма орасида сўзга чиққанида ҳам ёки дилкаш муносабатларда ҳам бу одамни эслаб туришади.

Мен Оливер Лож билан омма орасида ўқиладиган маърузаларнинг асосий тамойилларини муҳокама қилар эканман, қирқ йилдан буён университетда ва омма ҳузурида маъруза ўқийдиган бу инсон, биринчидан, билим ва тайёргарликни, иккинчидан эса *"енгил ва тушунарли бўлиши учун ҳаракатлар уйғунлиги"* нинг аҳамиятини алоҳида таъкидлаганига амин бўлганман..

Франция-Пруссия уруши бошида генерал фон Мольтке ўз офицерларига шундай деган эди: *"Жаноблар, эсингизда бўлсин, ҳар қандай буйруқ нотўғри тушунилса, у албатта нотўғри англанади"*.

Наполеон бунинг қанчалик хавфли эканлигини эътироф этган. Унинг жуда қунт билан тез-тез такрорлайдиган сўзлари доимо: *"Равшан ифода этинг! Равшан ифода этинг!"* деган гап бўлар эди.

Шогирдлари Исо Масихдан нима учун одамларга ривоят айтиб, уларга сабоқ беришларини сўрашганида, *"Улар кўринадиганни кўришмайди, эшитадиганни эшитишмайди, англашмайди ҳам"*, деб жавоб берган.

Сиз қачон тингловчиларингиз ҳамда тингловчига бутунлай бегона мавзу тўғрисида гапирганингизда, халқ буюк пайгамбар Исо Масихни тушунгандай, улар ҳам мени тушунади, деб умид қилармидингиз?

Асло. Хўш, нима қилиш керак? Худди шундай вазиятга дуч келганида, у нима қилар эди? Буни энг содда ва имконияти бор табиий усуллардан бири билан ҳал этган бўлур эди, одамларга маълум бўлган нарсаларни мисол келтириш, таққослаш билан номаълум нарсани тушунтириб берарди. Парвардигори олам... У нимага ўхшайди? Фаластиннинг оми деҳқонлари уни қай тарзда тушунтишарди?

Исо Масих уларга маълум бўлган буюм ва ҳодисалар ёрдамида тавсифлаб берган эди:

“Парвардигори олам яхши марварид излаган савдогарга ўхшайди... Яна парвардигори олам дарёга ташланган ёйма дурга ўхшаб кетади...”

Тингловчилар орасида балиқчилар бўлиб, ҳар куни дарёга тўр ташлашар, савдогарлар эса марварид билан савдо қилишарди.

Довуд пайғамбар эса ғамхўрлик кўрсатиш ҳамда Ёқубнинг меҳр-муҳаббатдан иборат очиқкўнгиллигини қандай тушунтириб берган?

“Раббим — сен менинг чўпонимсан! Мен ҳеч нарсага муҳтож бўлмайман: у мени серўт жойларда роҳат-фарғатда парвариш қилади ва мени тинч оқар сувлар сари етаклайди”.

Бу унумсиз жойларда серўт масканлар... шунингдек, қўйларни суғориш мумкин бўлган сув, бу — чорвадор халқига шундай сўзларни фаҳмлаши мумкин эди.

Мана, анча ёрқин кўргазмали ва бу тамойилни қандайдир тарзда қизиқарли намоён этувчи мисолни кўриб чиқайлик. Бир неча диндорлар узоқ Экваториал Африкада яшовчи қабила шевасида Инжилни таржима қилишди. Улар шундай фикрга келдилар: *“Гарчи сенинг гуноҳларинг худди қил-қизил бўёқдай бўлса ҳам, худди қор каби оплоқ нарсага айланади”.* Улар бу иборани қандай ўтиришарди? Сўзма-сўзми? Бемаънилик! Маҳаллий халққа февраль ойида ҳеч қачон йўлакларни қордан тозалاماган. Ҳатто уларда қорни билдирувчи сўз ҳам бўлмаган. Улар, ҳатто қор билан қатрон ўртасидаги фарқни тушунмас эдилар, аммо кўп марта пальма дарахтига тирмашиб чиқиб, бир нечта кокос ёнғоғини тушликка қоқиб олардилар. Шу боис диндорлар нотанишни таниш нарса билан таққослаб, бу жумлани шундай деб таржима қилдилар: *“гарчи сенинг гуноҳларинг қил-қизил бўёқдай бўлса ҳамки, кокос ёнғоғининг маъзи каби оплоқ оқарди”.*

Юқоридаги ҳолатларда вазифани бундан ортиқ адо қилиш мумкин эдими, тўғрими?

Миссури штатидаги Уорренсбург ўқитувчилар колледжиде Аляска тўғрисида ҳикоя қилиб бераётган бир нотик-

нинг сўзларини эшитишимга тўғри келган эди. У сўзга чиққан кўпгина жойларда тингловчилар учун аниқ ва қизиқарли тарзда таъсир кўрсата олмади, ўзини, африкалик диндорлардан фарқли ўлароқ, тингловчига тушунарли бўлган сўзларни ишлатиб гапириш зарурлигини асло истамасди. Масалан, у бизга Аляска аҳолиси 64.356 нафар одамдан, ер майдони эса 590.804 квадрат милядан иборат эканлиги ҳақида хабар берди.

Оддий одам учун ярим миллион квадрат миль нимани англатади? Жуда кам. У квадрат миль даражаларини фикрлашга ўрганган эмас. Улар унинг тасаввури, хаёлида ҳеч қандай манзарани гавдалантирмайди. У билмайдик, беш юз минг миль ҳудуди Мэн ёки Техас штати ҳудудига баробардир. Тасаввур қиламизки, нотик хабар қилганидек, Алясканинг қирғоқ чизиги ва унинг ороллари узунлиги Экватор узунлигидан ҳам ортиқ ва унинг майдони Вермонт, Нью-Гэмпшир, Мэн, Массачусетс, Род-Айленд, Коннектикут, Нью-Йорк, Нью-Жерси, Пенсильвания, Делавэр, Мэриленд, Фарбий Виргиния, Шимолий Каролина, Жанубий Каролина, Жоржия, Флорида, Миссисипи ва Теннесси майдонларини қўшиб ҳисоблаганда ҳам ортиқ майдонни эгаллайди. Буларнинг бари иштирок этувчиларга Аляска ҳудуди катталиги ҳақидаги тасаввурнинг бутун равшанлигини ҳис этишига ёрдам бермайдими?

У, аҳолиси 64.356 нафар кишидан иборат, деб хабар қилди. Афтидан, ҳатто ўн кишидан бир киши ҳам аҳоли рўйхатидан рақамларни беш дақиқадан ортиқ вақт мабайнида эслаб қола олмади, ҳатто айтиш мумкинки, бир дақиқадан ортиқ муддатда хотирада тутиш қийин. Нима учун? Чунки "олтмиш тўрт минг уч юзу эллик олти" деган рақам тез айтилганида, у равшан тасаввур пайдо қилмайди, балки ноаниқ, хира, худди денгиз қирғоғидаги қумга ёзилган сўз каби таассурот қолдиради. Навбатдаги тўлқин келиб, уни бутунлай ювиб кетади. Шундай экан, одамларга таниш мисоллар ёрдамида аҳоли сони ҳақида айтилса, бу ақлли иш бўлмасмиди? Масалан, Сент-Жозеф Миссури штатидан унча узоқ бўлмаган, тингловчилар истиқомат қиладиган жой ҳисобланади. Тингловчиларнинг аксарияти Сент-Жозефда бўлишган, уни билишади, Аляска эса ўша пайтда Сент-

Жозефдан аҳоли сони жиҳатидан ўн минг кишига камдир. Агар нотик ўзи сўзга чиққан шаҳарни Аляска билан боғлаб гапирганида, ажойиб бўлмасмиди? У шу тарзда гапирса, янада тушунарли бўлмасмиди: *"Аляска Миссури штатида қараганда саккиз марта катта, аммо шу билан бирга унинг ҳозирги пайтдаги аҳолиси Уорренсбург шаҳрида истиқомат қилаётган аҳоли сонидан ўн уч баробар кўп, холос"*.

Тақдослаб кўринг-чи, қайси мисоллардаги фикр аниқ ва равшан: "а" дагими ёки "б" даги?

а. Бизга энг яқин юлдуз ўттиз беш триллион миль масофада жойлашган.

б. Бир дақиқада бир миль йўл босувчи поезд Ерга энг яқин турган юлдузга қирқ саккиз миллион йилда етиб борар эди, агар бу юлдузда қўшиқ айтишса, унинг овози ерга етиб келиши учун уч миллион саккиз юз йил керак бўларди. Агар бу юлдуз билан Ер ўртасида ўргимчак тўри тортилганида, унинг вазни беш юз тонна оғирликка эга бўлар эди.

а. Авлиё Пётр ибодатхонаси дунёдаги энг йирик черковлардан бири бўлиб, узунлиги икки юз икки ярд бўлиб, кенлиги эса уч юз олтиш тўрт футга тенгдир.

б. Унинг ҳайбатли салобати тахминан, агар бир-бирининг устига қўйилса, Вашингтондаги Капитолия каби бинолардан иккитасига тенг келади.

Сэр Оливер Лож бу усулдан самарали фойдаланган эди, у ҳали тайёргарликка эга бўлмаган тингловчиларга атомнинг катталиги ва табиатини тушунтирганида шу усулни истифода этган эди. Европада бир гуруҳ тингловчиларга бир томчи сувда қанча атом бўлса, Ўрта Ер денгизида ҳам шунча томчи сув бор, деб тушунтирган, чунки тингловчиларининг аксарияти Гибралтардан Сувайш каналига қадар саёҳатда бир ҳафтадан ортиқ вақт иштирок этган эдилар. Суҳбат мавзуси янада тушунарли бўлиши учун бир томчи сувда бизнинг бутун сайёрамизда қанча доривор ўт бўлса, шунчалик атом мавжуд, деб изоҳлади.

Ричард Хардинг Дэвис ўзининг Нью-Йоркдаги бир гуруҳ тингловчиларига Авлиё София масжиди *"шу даражада каттаки, у Бешинчи авенюдаги театр зали билан тенг келади"*, деб маълум қилган эди. У *"Бриндизи, агар орқа томо-*

нидан ўтсангиз, хуғди Лонг-Айленг-Ситига ўхшайди", деганди.

Ўз маърузаларингизда доимо ана шу тамойилдан фойдаланинг. Агар сиз азим эҳромлар тўғрисида сўзламоқчи бўлсангиз, даставвал тингловчиларингизга унинг баландлиги тўрт юз эллик бир футдан иборат эканлигини айтиб, сўнг уни улар ҳар куни кўриб юрадиган бирорта бино баландлигига солиштиринг. Уларга эҳромнинг пойдеворига нечта шаҳар квартали жойлашиши мумкинлигини гапириб беринг. Қанча галлону, нечта баррелларни англатувчи рақамларни айтмаганингиз дуруст, балки сиз сўзга чиққан бино хоналаридан нечтаси сиз айтаётган суюқлик миқдори билан тўлиши мумкинлигини айтсангиз, бошқача таъсир этади. Қандайдир буюм йигирма фут баландликка эга дейиш ўрнига, яхшиси, мана шу залдан бир ярим баробар баланд десангиз, яхшироқ бўлади. Масофанинг узоқлигини миль тушунчаси билан ифодалагандан кўра, уни бошқа бир масофага, масалан, темир йўл станциягача ёки қандайдир кўчага қадар бўлган масофа билан таққослаб, солиштириб, гапирсангиз, бу анча оқилона иш бўлар эди.

Махсус атамаларга чап беринг

Борди-ю, сиз муайян бир касб вакили бўлсангиз, агар ҳуқуқшунос, шифокор, муҳандис ёки қандайдир махсус соҳадаги фаолият билан шуғуллансангиз, касбингизга боғлиқ бўлмаган, одамлар билан суҳбатлашганда, айниқса, уларга у ёки бу тафсилотларни айтиб бераётганингизда икки карра эҳтиёт бўлинг.

Икки карра эҳтиёт бўлиш зарурлиги ҳақида гапирганим бежиз эмас, чунки мен мутахассислигим мажбурияти орқасидан айнан ана шу масала билан боғлиқ юзлаб маърузаларни эшитиб кўрганман, уларнинг кўпи худди шу масала бўйича муваффақиятсизликка, сира ўнглаб бўлмас омадсизликка учраган эди. Аниқ бўлишича, нотиклар тингловчиларнинг ана шу соҳа бўйича тайёр эмасликларини назардан қочириб қўйишган экан. Хўп, нима бўлди? Улар пойма-пой гапириб, бир фикрдан иккинчисига сакраб ўтиб, фақат шу соҳани биладиган кишилар учун тушунарли бўлган ғояларни, ибораларни айтганлар, аммо уларнинг сўзлари

бу соҳадан анча узоқ, бошқа соҳа одамлари учун Миссури сувлари каби лойқа ва ноаниқ эдики, одатда бу сув июль ёмғирларидан сўнг Айова ва Канзас штатларидаги энди-гина экилган жўхори далаларини қоплаб олади.

Бундай нотик нима қилмоғи керак? У Индиана штатидаги собиқ сенатор Беверижнинг қуйидаги маслаҳатларини ўқиши ва уни ёдида сақлаши керак:

"Агар сиз бирмунча тайёргарлик кўрган ва билимли тингловчиларни танлаган бўлсангиз ва уларни ўзингизнинг маърузангизга қизиқтирсангиз, жуда қулай усул бўлур эди. Бунга фақат асос ва далилларни очиқ, равшан ва бурро тарзда баён этиш билан эришмоқ мумкин. Ундан ҳам қулай усули ота-онаси билан бирга келган ўғил ёки қиз болага нотик бутун диққатини жамлаб гапирганидир.

Буни ўзингизга ва тингловчиларингизга ҳам шунчалик аниқ ва равшан, баралла товушда айтсангиз, ҳатто ёш бола ҳам сиз тилга олган масалани тушунади ва ёгга сақлай олади. Маърузадан сўнг сиз нималар деганингизни такрорлай олади".

Эсимда, бир шифокор суҳбат пайтида "диафрагмал нафас олиш ошқозон перистальтика, яъни ошқозон ва ичакларнинг тўлқинсимон кенгайиш ва қисилиш ҳаракатларига ёрдам беради ва соғлиқ учун жуда фойдалади", деган эди. Шу жумла билан ўзининг фикрини яқунлаб, навбатдаги масалага ўтишга ҳаракат қилди. Мен уни тўхтатдим ва тингловчилардан диафрагмали нафас олиш бошқа нафас турларидан нима билан фарқ қилиши, у нима учун инсон соғлиғига фойдали эканлигини, шунингдек, перистальтика нима эканлиги ҳақида тасаввурга эга бўлганлар қўл кўтаришларини сўрадим. "Референдум" натижалари шифокорни ҳайратта солди. У мавзуни қайта тушунтиришга киришди ва қуйидагича баён этди:

"Диафрагма жуда юпқа тўқимадан иборат бўлиб, у кўкрак қафасининг ички томонига ўпка асоси ва қорин бўшлиғининг юқори қисмига жойлашган. Агар диафрагма фаол ҳолатда бўлмай, нафас олиш кўкрак қафаси ёрдамида амалга ошса, у худди қайрилган коса каби майишиб қолади.

Бўшлиқдаги нафас олишда ҳар бир нафас гумбазсимон тўқимани пастга қадар тушишга мажбур қилади, у токи

ясси бўлгунча давом этади ва биз қорин тўқималари белни қисаётганини ҳис этамиз. Шу тариқа паспга қаратилган гуафрагма босими аъзоларини: қорин пардасининг юқори томонига турган — ошқозон, жигар, ошқозон бези, талоқ ва қоринда туташган вегетатив асаблар тизимини массаж қилади ва қувватлайди.

Сиз қачон нафас чиқарсангиз, ошқозон ва ичакларингиз гуафрагма томон қисилиб боради ва яна у массаж олади. Бундай массаж организмни тозалашни таъминлайди.

Кўпинча ичак турли касалликларнинг юзага келишига сабабчи бўлади. Агар ошқозон ва ичаклар чуқур гуафрагмали нафас туфайли тегишли машқларни қабул қилса, бу кўпчилик ҳолларда овқат ҳазм қилиш аъзоларининг ишдан чиқиши, ич қотиши (қабзият) ва организмнинг ўз-ўзини заҳарлашнинг олдини олган бўлув эдик”.

Линкольн маърузаларидаги аниқлик сирлари

Линкольн ўз асосларини барча иштирок этувчилар томонидан дарҳол равшан тарзда қабул қилиниши учун жуда чуқур ва доимий мойилликни эгаллаган эди. У ўзининг конгрессга йўллаган мактубида “шакар қиёмига ботирилган” деган иборани ишлатган. Давлат босмаҳонасини бошқарган ва Линкольннинг собиқ дўсти жаноб Дефриз бундай тарихий нутққа у кўтаринкилик касб этмайди, деган эди. “Биламан, Дефриз, — деб жавоб берган эди Линкольн, — агар сен шундай вақт келадикки, одамлар бу иборани тушунмайдилар, десанг, мен уни ўзгартираман, аммо ҳозир, кўявер, у тураверсин”.

Бир куни у Ноксдаги коллеж президенти Гулливерга унда қандай қилиб “эҳтирос” пайдо бўлганини содда тил билан шундай тушунтирган эди:

“Эсимда, бу менинг дастлабки хотираларимдан бири, ҳали ёш бола эканман, доим ранжийверардим, кимдир мен билан тушунарсиз тилда гаплашса ҳам, дилгир бўлардим. Назаримда, ҳаётимда ҳеч қачон шу тарзда ранжиганим йўқ, аммо бу мени ҳамини хафа қилган эди, бу ҳол ҳозиргача давом этмоқда. Хотирамда, кечаси ётоқхонага кирганимда, кўшнларнинг отам билан суҳабтарини эшитардим, хонада у ёқдан—бу ёққа юриб, туннинг асосий қисмини менга ноаниқ

ибораларнинг маъзини чақиш билан овора бўлар эдим. Мен ухлашга ҳаракат қилар, аммо қандайдир фикрни илиб олишга уриниб, уйдасидан чиқа олмасдим. Унинг маъзини чақиб тушунганимдан сўнг ҳам асло тинчимасдим, қайта-қайта такрорлардим, токи *огдий тил билан ҳар қандай бола тушунадиган тарзда ифода этмагунча хотиржам бўла олмасдим. Бу менинг эҳтиросим бўлиб қолди ва бу эҳтирос, иштиёқ ҳозиргача мени тарк этгани йўқ*".

Эҳтирос? Ҳа, уни айнан ана шундай таърифлаш мумкин. Нью-сейлемлик устоз, мураббий Гремнинг гувоҳлик беришича, шундай ҳоллар бўлгани, Линкольн бир неча соат давомида у ёки бу фикрни ифодалашда уч усулдан энг яхшисини топиш учун тиним билмай ҳаракат қилар эди.

Одамларга тушунарсиз бўлган фикрларнинг оддий сабабларидан бири шуки, уларнинг ўзлари нима демоқчи бўлишганини етарли даражада аниқ тушунмайдилар. Хира таассуротлар! Ноаниқ, мужмал ғоялар! Натижада нима рўй беради, денг? Уларнинг ақл-фаросати ҳам худди фотоаппарат туманда туширганидан ортиқча вазифа адо этмайди. Улар ҳам худди Линкольн каби мужмаллик, ноаниқлик ва ишоралилик туфайли безовта, бетоқат бўлмоқлари лозим. Улар Линкольн усулларидан самарали фойдаланишлари керак.

Тингловчиларнинг кўриш қобилиятларидан фойдаланинг

Тўртинчи бўлимда ёзганимиздек, кўздан мияга борадиган асаб толалари қулоқдан борадиганига нисбатан бир неча бор қалиндир. Фаннинг исботлашига кўра, биз эшитганга нисбатан кўриш таассуроти учун йигирма беш марта кўпроқ диққатимизни жалб этамиз.

Қадимги Хитой мақолидаги неча бор эшитиб, неча бор кўриш афзал эканлиги ҳақида айтиб ўтган эдик.

Шунинг учун сиз ғояларингиз аниқ, тушунарли, жуда ажойиб таърифланишини истасангиз, уларни кўримли қилишга интилинг. "Нэшнл кэш режистер" номли машҳур компания президенти марҳум Жон Г.Паттерсоннинг режаси ана шундай эди. У "Систем мэгэзин" журнали учун мақола ёзиб, ўзининг ишчилари ва савдо агентлари олдида чиқиб сўзлаган нутқида фойдаланган усулларини баён этган эди:

"Менинг ҳисоблашимча, сизни доимо диққат-эътибор билан тинглаб, тушунишлари учун битта сўзнинг ўзи кифоя қилмайди. Қандайдир таассурот уйғотувчи қўшимча илова зарур бўлади. Агар имкони бўлса, маърузани расмлар, нима тўғри, нима нотўғрилигини кўрсатувчи суратлар, ниҳоятда ишонарли диаграммалар керак; булар сўзлардан зиёд, расмлар эса жадвалларга нисбатан ишончлироқ бўлсин. Маърузангизнинг ҳар бىр бўлими расмлар билан жиҳозланиши ва сўз эса уларни боғлашга, улашга хизмат қилсин, баён этишининг идеал тури ана шундан иборат. Суратнинг аҳамияти ҳар қандай сўздан кўра жуда каттадир, деб айта оламан.

Энг самаралиси кичкина расмлардир... Менга уларнинг бутун бир тизими мавжуд, уларни "расмларга суҳбат" деб номлаш мумкин. Доллар расми туширилган кружка пул бирлигини, доллар расми қоп эса жуда катта миқдордаги пулни англатади.

Инсон юзи акс этган оддий суратлар ёрдамида жуда катта самарага эришиш мумкин. Кружка расмини чизинг, ички томонига эса кўз, бурун, оғиз ва қулоқни билдирувчи чизиқлар чизиб қўйинг. Бу чизиқларни турли йўналишларда бурсангиз, юзга турли ифодаларни беради. Кекса кишини ияги учбурчак, пастга тушган ҳолда тасвирланг, навқирон, замонавий одамга эса бу чизиқлар юқорига қаратиб чизилади. Бу расмлар жуда оддий; шу билан бирга эсда тутиш керакки, расми зўр чизадиган кишининг унча аҳамияти йўқ. Вазифа шундан иборатки, фикрни қарама-карши равишда чизиш муҳим аҳамият, касб этади.

Ёнма-ён турган пули бор халтанинг катта ва кичик расми тўғри ва нотўғри йўлнинг табиий рамзлари ҳисобланади; тўғри йўл сизга кўп пул келтиради; нотўғри йўл эса жуда кам. Агар сиз бундай расмларни маъруза пайтида тезгина чиза олсангиз, тингловчилар мени диққат билан эшитмайди, деган хавф ўз-ўзидан йўқолади; улар сиз бажарган ишга албатта диққат билан қарайдилар, сиз билан бирга булар ҳам олиб боришни истаган ўша нуқтага боришади. Бунинг устига худди шундай қизиқарли чизмалар одамларга яхши кайфият бағишлайди.

Мен баъзан бир рассомни биргаликда цехларни айланишини илтимос қиламан ва нимашик нотўғри бажарилаёт-

ган бўлса, ўшани сездирмасдан чизишини илтимос қиламан. Кейин бу хомаки расмлар суратга айланади. Шундан сўнг барча ишчиларни йиғиб, улар айнан нимани нотўғри бажараётганини кўрсатаман. Стереоптикон аппарати борлигини эшитганимдан кейин уни тезликда олдим-у, бу суратларни экранда кўрсатдим, бу эса қоғозда кўрсатганга нисбатан самарали бўлди. Сўнг кино вужудга келди. Менимча, мендаги киноускуналар энг яхшиларидан биридир. Ҳозирги пайтда жуда кўп кинофильмлар ишлаш билан бизда йирик бўлим ҳам фаолият кўрсатиб, унда олтмиш мингдан ортиқ рангли стереослайдлар мавжуд".

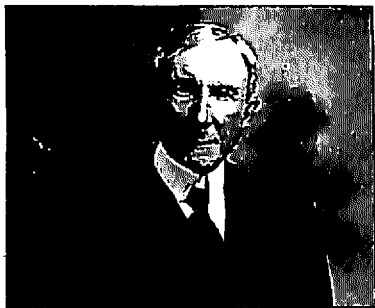
Ўз-ўзидан аёнки, ҳар бир буюм ёки ҳодисани ҳам кўргазмали восита ёки расмлар билан тасвирлаб бўлмайди. Улардан имкониятга қараб ўз ўрнида фойдаланиш мумкин. Улар диққатни тортади, қизиқишни оширади ва кўпинча маърузамизга икки карра тушунарлилик бахш этади.

Рокфеллер столдан тангаларни сидириб ташлади

Рокфеллер "Систем мэгэзин" журнали саҳифаларида "Колородо фьюэл энд айрон" компаниясининг молиявий аҳволини тушунтириш учун кўргазмали воситалардан қандай фойдаланганини ҳикоя қилган эди:

"Мен улар («Колородо фьюэл энд айрон» компанияси ишчилари)дан Рокфеллер ўз компаниясидан жуда катта даромад оляпти, деб эшитиб қолдим. Бошқалар ҳам айнан шундай дейётган экан уларга. Уларга ҳақиқий аҳволни тушунтирдим. Мазкур компания билан ўн тўрт йилдан бери алоқада бўлсак ҳамки, улар акцияларимизга бирор цент тўламаганини кўрсатиб бердим.

Ана шундай учрашувлардан бирида мен бу компаниянинг аниқ молиявий ҳолатини уларга намойиш этдим. Столга бир нечта танга қўйдим. Сўнг уларнинг бир қисмини сидириб туширдим, чунки бу ишчиларнинг иш ҳақини бил-

Жон Рокфеллер

дирар эди, компаниянинг биринчи мажбурияти эса иш ҳақини тўлашдан иборат. Сўнгра яна бир нечта тангани олиб ташладим, улар хизматчиларнинг маошини ифодаловчи рамзлар эди гўё. Сўнг бир неча тангаларни кўрсатдим, улар директорлар мойнасини кўрсатарди. Шундан сўнг акция тутувчилар учун ҳеч қандай танга келмади. Ана шунда сўрадим: "Шу адолатданми, биз ҳаммамиз ушбу корпорацияга шерикмиз, аммо уч шерик озми-кўлми гаромад олади-ю, тўртинчи шерик эса ҳеч нарса ололмайди?"

Майли, сизнинг расмларингиз ботаётган қуёш фониди кўринган кийик шохлари каби тиниқ ва аниқ кўринсин. Масалан, "ит" сўзи хотирамизда бу ҳайвоннинг у ёки бу даражадаги тимсолини гавдалантиради, эҳтимол кокер-спаниел, скотч-терьер, сенбернар ёки хонаки ит каби зотлари бўлар, булардан қатъи назар, эътибор беринг, ушбу образ миямизда "бульдог" деб айтсам, шунчалик аниқ гавдаланади, яъни бу атама анча аниқлик билан ажралиб туради, "олачипор бульдог" деганда, хаёлимизда янада ифодаси зўрроқ суради келмайдими? Сиз қачон "қора шотланд пони"си десангиз, бу "от" деганга нисбатан таъсирлироқ чиқмайдими? "Уй паррандаси" дейилганга нисбатан "Оёғи синган бентам зотли оқ хўроз" ибораси анчайин аниқ ва равшан кўринувчи манзарани гавдалантиради.

Муҳим ғоя (фикрлар)ни ҳар хил сўзлар билан такрорланг

Наполеон нотиклик санъатида такрорлашни ягона жиддий тамойил, деб ҳисоблаган. У билардики, ғоя кўпчилик томонидан ҳаммиса зудлик билан тушунарли бўлавермайди, у фақат кўпчилик томонидан равшан ва аниқ бўлгач, шундагина ҳамма тушунади. У билардики, янги ғояларни тушуниш учун вақт лозим ва инсон хаёли фақат шунга йўналиши, қаратилиши керак. Қисқа қилиб айтганда, Наполеон билган эдики, уларни такрорлаш керак, аммо бир хил сўзлар билан эмас, албатта. Тингловчиларга бу асло ёқмайди ва улар бунда ҳақлидир. Шу билан бирга бу такрорлаш янги-янги иборалар билан бўлмоғи керак, агар уларнинг муқобиллари бўлса, тингловчиларингиз ҳеч қачон бунга такрорлаш, деб ҳисоблашмайди.

Аниқ мисолни олиб кўрайлик. Марҳум жаноб Брайан шундай деган эди: "Агар сизнинг ўзингиз тушунмаган бўлсангиз, одамларни қандайдир масалани тушунишга асло мажбур эта олмайсиз. Сиз уни қанчалик равшан, аниқ тасаввур эта олсангиз, бошқаларга ҳам шунчалик аниқ, равшан, тушунарли тарзда баён эта олишингиз мумкин".

Бунда охирги фикр биринчи гапдаги мазмунни такрорлашни ўз ичига олган. Шу билан бирга бу гап айтилганида, сизда унинг такрор эканлигини пайқашга вақт етмайди. Сиз фақат суҳбат мавзуси ниҳоятда тушунарли бўлиб қолганини ҳис этасиз.

Ўзимнинг курс машғулотларимда шу каби кўпгина маърузаларни эшитишга тўғри келдики, уларда нотиқ юқорида кўрсатилган такрорлаш тамойилини қўллаган бўлса, унинг нутқи жуда равшан ва таъсирли яқун топган. Янги нотиқлар тўла-тўқис уни назар-писанд қилишмайди. Афсус!

Умумий даражалар ва аниқ мисоллардан фойдаланинг

Нутқингиз тушунарли бўлишини таъминловчи ишончли ва оддий усуллардан бири — умумий даражалар ва аниқ мисоллардан фойдаланишдир. Бу тушунчалар орасида фарқ нимада? Номидан кўриниб турибдики, улардан бири умумий, иккинчиси эса аниқ, муайяндир.

Улар ўртасидаги фарқни аниқ мисолларда намоиш этишга изн берсангиз, шундай фикр мавжуд: "Эркин мутахассисликка эга бўлган эркак ва аёллар борки, улар ҳақдан ортиқ пул ишлаб оладилар".

Бу фикр жуда аниқ ҳисобланадими? Бу гапни айтган киши нимани назарда тутгани ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлдингизми? Мазкур фикр тингловчилар хаёлида қандай тасаввур уйғотганига нотиқнинг ўзи ҳам унчалик ишонмайди. Озарк тоғларидаги қишлоқ шифокори ўзини унча катта бўлмаган шаҳарда беш минг доллар даромадга эга, деб тасаввур қилиши мумкин. Ҳамма ишни қилишга улгурадиган тоғ муҳандиси ўз мутахассислигидаги кишиларни бир йилда юз минг доллар ишлаб топади, деб ўйлайди. Бу фикрлар жуда мужмал ва ноаниқ бўлиб, уни аниқлаштириш керак. Бир нечта батафсил маълумот берувчи иловаларни келтириш жоизки, нотиқ айнан қайси мутахассис-

лик (касб)ни кўзда тутган ва у "ҳаддан ортиқ пул ишлаб олишади", деганида нимани назарда тутган!

"Адвокатлар, профессионал боксчилар, қўшиқ, романслар ижод қилувчи композиторлар, драматурглар, рассомлар, актёрлар, қўшиқчи ва хонандалар борки, улар Қўшма Штатлар президентида ҳам кўпроқ даромад оладилар".

Энди ҳам тингловчи нотик кўзда тутган фикр бўйича аниқ тасаввурга эга бўлмадимиз? Шу билан бирга у аниқ фамилияларни айтмади. У умумий даражалардан фойдаланди, аммо аниқ мисолларни тилга олмади. У "қўшиқчи ва хонандалар" деди-ю, Роза Понсель, Кирстен Флегстад ёки Лили Понсни айтмади. Шундай қилиб, бу баёнот озми-кўпми ноаниқлигича қолаверди. Биз унга мисол қилиб келтириш учун аниқ ҳолларни эслаш олмадик. Аммо нотик буларни биз учун қилиши керак эмасмиди? Агар у кейинги хат бошида келтирилган аниқ мисоллардан фойдаланганида, баёноти анчагина равшан ва аниқлик касб этарди:

"Маъшхур адвокатлардан Сэмюэл Антермейер ва Макс Стюэр бир йилда миллион доллар ишлаб олишади. Жек Демпсининг йиллик фаромад ярим миллион долларга тенг эканлиги маълум. Ёш ва маълумотга эга бўлмаган ҳабаш боксчи Жо Луис ҳали эндигина йигирма ёшда бўлганида, бир йилда беш юз доллар ишлаб оларди. Ҳикоя қилишларига

кўра, Ирвинг Берлиннинг регтайм услубидаги мусиқа асарлари унга бир йилда ярим миллион доллар даромад келтиради. Сидней Кингсли муаллифлик ҳуқуқи тўғрисидаги қонунга мувофиқ ўзининг пьесалари учун ҳафтасига ўн минг долларга эга бўлади. Герберт Уэллс ўзининг таржимаи ҳолида эътироф этишига кўра, адабий меҳнати унга уч миллион доллар фойда келтирган. Диего Ривера ўз расмлари билан ҳар йили

Герберт Уэллс

ярим миллион доллар ишлаб олган. Катарина Карнелл кинофильмларга иштирок этиш учун ҳафтасига тўланадиган беш минг доллардан кўпинча бош тортар эди".

Энди тингловчилар нотик нима демоқчи бўлганлиги тўғрисида аниқ ва жонли тасаввурга эга бўлишди.

Аниқ бўлинг. Муайян фикр юритинг. Аниқлик сизнинг нутқингизни ниҳоятда равшан, таъсирчан, ишонарли ва қизиқарли бўлишини таъминлайди.

Тоғ эчкиси билан рақобатлашманг

Профессор Уильям Жеймс ўқитувчилар олдида сўзлаган нутқларидан бирида таъкидлаб айтган эдики, маъруза пайтида фақат битта масалани кўриб чиқиш керак, у тилга олган маъруза эса бир соатга яқин давом этган. Боз устига мен яқинда бир нотикнинг сўзини эшитдим, унинг маърузаси уч дақиқа билан чегараланди, аммо у диққат-эътиборимизни ўн битта масалага жалб этишни хоҳлаган эди. Шу тариха ҳар ҳар бир масалага ўн олти ярим сония вақт ажратилди. Ақлли одам бундай бемаъни ҳаракатни амалга ошириш учун уриниши мумкин эмасдек.

Шу ўринда юқоридагига ўхшаш бир ҳодисани келтирмоқчиман. Бу мойиллик юқори даражада бўлмаса-да, ҳар бир янги киши учун тўсиқ ҳисобланади. У «Кук» компаниясининг сайёҳга Парижни бир кунда кўрсатувчи гидини эслатади. Бу Америка табиий тарихи музейини ярим соат давомида айланиб чиқиш билан баробардир. Натижада аниқлик ҳам, қониқиш ҳам бўлмайди.

Кўпгина маърузаларнинг ноаниқ, мужмал бўлишига сабаб шуки, нотик ўзига ажратилган вақт мобайнида муҳокама этиладиган масалалар бўйича жаҳон рекордини қўймоқчи бўлади. У бир саволдан иккинчисига сакрар ўтиб кетаверади, бу ҳаракати эса тоғ эчкисининг тезлиги ҳамда чаққонлигини эслатади.

Кўп маърузалар қисқа бўлиши керак, шунга мувофиқ равишда маълумот тайёрлашингиз лозим. Масалан, касаба уюшмалари тўғрисида гапирмоқчи бўлсангиз, ҳеч қачон уч ёки олти дақиқа ичида улар қандай вужудга келгани, улар қўллаган усуллар, улар томонидан қилинган яхшиликлар, улар томонидан рўй берган ёмонликлар ва саноат соҳасида

муаммоларни қандай қилиб ҳал этиши тўғрисида асло сўз очманг. Мутлақо! Агар борди-ю, шундай қилмоқчи бўлсангиз, у ҳолда тингловчиларингиздан бирортасида ҳам сиз айтганларингиз ҳақида равшан тасаввур ҳосил бўлмайди. Бари аралашиб кетади, мавзу мужмал, ноаниқ тус олади, тасаввур ҳаддан ортиқ тарқоқ бўлиб, барча хабарлар ҳаддан зиёд умумийлик касб этади.

Касаба уюшмаларининг қандайдир битта фаолияти бўлимини олиб, уни батафсил муҳокама қилиб, мисоллар билан кўрсатиш оқилона иш бўлмайдими? Ҳа, оқилона иш бўлув эди. Бундай маърузалар ягона таассурот қолдиради. У жуда аниқ, равшан бўлиб, эшитиш ва эслаш ҳам анча енгил кўчади.

Шу билан бирга тилга олинган мавзуга доир бир нечта бўлимлар ҳақида гапиришга тўғри келса, уни маъруза охирида жамлаб айтиш тавсия қилинади. Келинг, бу қандай амалга ошади, кўриб чиқайлик. Ушбу машғулотнинг хулосаси қуйида берилган. Мазкур хулосаларни ўқиб чиқиш бизга айтилган ғояларнинг янада равшан ва тушунарли бўлишига ёрдам берармикан?

Қисқа хулосалар

1. Аниқ бўлиш жуда зарур, ammo бу жуда қийин ҳам. Исо Масих одамларга ривоятлар асосида сабоқ беришга мажбур бўлган эди, чунки улар "кўрадиганни кўра олмайдилар, эшитганни ҳам эшита олмайдилар".

2. Исо Масих нотаниш нарсаларни таниш буюм ва ҳодисалар билан боғлаб, унинг тушунарли бўлишига эришди. У Парвардигори оламни денгизга ташланган ёйма тўр, марварид излаган савдогарга ўхшатган эди. "Бор, шундай қилавер". Агар сиз Алясканинг бепоёнлиги ҳақида аниқ тасаввур ҳосил этмоқни истасангиз, унинг майдони ҳақида квардат миллар тўғрисида гапириб ётманг, балки худудига сиғиши мумкин бўлган штатлар ҳақида сўз юритинг ва аҳолисини ўзингиз сўзга чиққан шаҳар аҳолиси сони билан солиштиринг.

3. Мутахассислигингизга алоқадор бўлмаган кишилар олдида сўзга чиққанда, махсус атамалардан четда турганингиз маъқул. Бунда Линкольн усулини қўлланг ва ўз фикр-мулоҳазаларингизни оддий тилда баён этинг ва шунга эришингки, у ҳар қандай бола ёки қизчага тушунарли бўлсин.

4. Тилга олган мавзу тўғрисида гапирмоқчи бўлсангиз, у сиз учун қоқ туш пайтидаги қуёшдек равшанлигига ишонч ҳосил қилинг.

5. Тингловчиларнинг кўриш қобилиятидан, мушоҳадасидан фойдаланинг. Иложи бўлса, имкониятга қараб, экспонатлар, суратлар, расмларни ишлатинг. Аниқ нуқтаи назарга эга бўлинг. Агар "ўнг кўзи устида қора белгиси бор овчи ити" ни назарда тутган бўлсангиз, ҳеч қачон "кучук" деманг.

6. Асосий фикрларингизни такрорланг, аммо бир хил ибораларни икки марта бир хил сўз билан тилга олманг. Гапларни бир неча муқобилларга бўлиб ишлатинг, аммо тингловчилар сезмайдиган гаражада фикрларингизни такрорлашга интилинг.

7. Мавҳум фикр-мулоҳазаларингизни аниқ тарзда, умумий гаражаларни аниқ, муайян, равшан мисоллар ва ҳодисалар билан баён этинг:

8. Ҳаддан зиёд, кўп масалаларни тикиштириб ташламанг. Унча катта бўлмаган маърузада йирик мавзунинг икки ёки битта бўлимидан ортиғини муҳокама қилиб бўлмайди.

9. Ўз маърузангизни қисқа хулосалар, ўзингиз томонингиздан айтилган мулоҳазалар билан якунланг.

ТИНГЛОВЧИЛАРИНГИЗНИ ҚАНДАЙ ҚИЗИҚТИРИШ МУМКИН

Ҳозир сиз ўқиётган саҳифа бир варақ оддий қоғоз, шундай эмасми? Бундай варақчаларни сиз, эҳтимол, юз марта-лаб кўргандирсиз. У жуда зерикарли ва қизиқарли эмас, аммо мен у ҳақда ғайриоддий тарзда ҳикоя қилсам, балки қизиқиб қоларсиз! Келинг, уриниб кўрайлик! Бу варақ яхлит материалдан қилинган бўлиб, аммо ҳақиқатда худди ўргимчак тўрига ҳам ўхшаб кетади. Физиклар биладикки, у атомлардан тузилган. Атомнинг ўлчами қанчани ташкил этади? Биз ўнинчи бўлимда билганимиздек, бир томчи сувда шунчалик кўп атом борки, Ўрта Ер денгизида қанча томчи бўлса, бу ҳам шунчани ташкил этади, бир томчи сувда бутун сайёрамизда қанча доривор ўт бўлса, шунча атом мавжуд. Бу варақни ташкил этган атомлар нималардан иборат? Ундан ҳам кичик бўлаклардан, яъни электрон, протонлардан иборат. Бу электронлар атомнинг марказий протони атрофида айланади, ундан, нисбатан айтганда, ой билан ер ўртасига тенг келадиган масофада туради. Бу электронлар митти кoinотда ўз орбитаси атрофида шунчалик тезлик билан айланадики, тахминан бир сонияда ўн минг милл йўл босиши мумкин. Шундай қилиб, бу варақ таркибига кирган электронлар, сиз бу гапни ўқишга тутинган пайтда Нью-Йорк билан Токио ўртасидаги масофани бутунлай қошлаб олади...

Бундан икки дақиқа олдин сиз бу қоғоз зерикарли ва ўлик, деб ўйлаган эдингиз. Аслида эса у ҳам яратганининг бир мўъжизаси бўлиб турибди. Бу ҳақиқий қувватнинг бўронидир.

Агар ҳозир қизиқиб кўрган бўлсангиз, бунга янги ва одатдан ташқари маълумотлар сабаб бўлди. Худди мана шу ўринда одамларни қизиқтирадиган сирлардан бири ётибди. Бу муҳим ҳақиқатдан биз одамлар билан ҳар куни бўладиган муомалада фойдаланишимиз керак. Айрим янги нарсалар борки, ҳеч биримизни қизиқтирмайди, яна мутлақо шун-

дай эски нарсалар ҳам борки, диққатимизни асло тортмайди. Биз эски нарсалар ҳақида янги гаплар эшитишни истаймиз. Масалан, сиз Иллинойсда яшовчи фермерни Буддадаги ибодатхона тафсилоти ёки Мона Лиза ҳақида гапириб, асло қизиқтира олмайсиз. Улар ҳаддан ташқари янгилик бўлиб, унинг эски қизиқишларига ҳеч қандай алоқаси йўқ. Аммо сиз унга Голландия фермерлари ерга қандай қилиб ишлов бераётганликлари, уларнинг ери денгиз сатҳидан пастда бўлса ҳамки, девор вазифасини бажарувчи каналлар қазилгани, шуниндек, дарвоза вазифасини бажарувчи кўприклар қурганликларини ҳикоя қилиб берсангиз, қизиқтириб қўйишингиз мумкин. Сиз голландиялик фермер қишда сигирини ўзи яшаб турган уйда сақлашини, бу сигирлар дераза пардасидан қор ёғаётганини баъзан кузатиб туришини айтсангиз, иллинойслик фермернинг оғзи очилиб қолиши турган гап.

Унга сигирлар ва деворлар ҳақидаги гаплар маълум бўлган, аммо булар эски ҳолатларга янгича қарашдир. *"Тўрпардалар! Сигирлар учун! — деб қичқириб юборади у. — Жшн урсин!"* Ва бу воқеани дўстларига гапириб бера бошлайди.

Мана, яна битта ҳикоя. Ўқиганингизда, эътибор берингчи, у сизни қизиқтирадими-йўқми? Агар қизиқтирса, биласизми, нима учун?

Сизга сульфат кислота қандай таъсир кўрсатади?

Суюқлик кўпинча пинта, кварта, галлон ёки бареллар билан ўлчанади. Биз, одатда, винони кварта, сутни галлон, шинни, қиёмларни баррель билан боғлаб гапирамиз. Агар янги нефть фаввораси отилгудай бўлса, бир кунда у фалон баррель нефть беради, деймиз. Аммо шундай суюқликлар борки, уни жуда кўп миқдорда ишлаб чиқаришади ва фойдаланишади ҳамда тонналар билан ўлчашади. Бу суюқлик сульфат кислотади.

Бизнинг унга ҳар куни турли шароитларда ишимиз тўшади. Агар сульфат кислота бўлмаса, унда енгил машинангиз тўхтаб қолар ва сиз яна ўша "шалоқ арава" ёки кабриолетдан фойдаланишингизга тўғри келарди. Гап шундаки, сульфат кислота керосин ва бензинни тозалашда кенг

қўлланилади. Сизнинг хонангизни ёритиб турадиган электр лампочкалар, овқат тановул қиладиган столнингиз, ётоқхонага элтувчи йўлингиз усиз мутлақо мавжуд бўлмас эди.

Сиз эрталаб туриб, ваннадаги сувни очганингизда, никелли кранни бурайсиз, уни ишлаб чиқариш учун сульфат кислота ниҳоят зарур. Шунингдек, у эмалланган ваннангизни ишлаб чиқариш учун ҳам жуда керак. Сиз ювинаётган совун ҳам аслида ёр ва мойдан сульфат кислота аралаштирилиб ишланган. Социнингиз ҳам сульфат кислота билан сиздан аввалроқ танишган. Бошингизга ишлатадиган чўтка тишлари ҳамда пластмасса тароқ ҳам сульфат кислота бўлмаганида, ишлаб чиқарилмас эди. Шубҳасиз, сизнинг устарангизга ҳам сульфат кислота билан кимёвий йўл орқали ишлов берилган.

Сиз ички кийимлар ва бошқа либослар киясиз. Бўёқ ишлаб чиқарувчилар, шунингдек, бўёқчининг ўзи ва оқартирувчи ҳам сульфат кислотадан фойдаланган. Эҳтимол, тугма ишлаб чиқарувчи ҳам ундан ўз маҳсулотини ишлаб чиқариш учун фойдалангандир. Тери ошловчи сульфат кислотадан теридан пойафзал ясаш учун фойдаланган ва у бизга оёқ кийимини тозалашда ҳам хизмат қилади.

Сиз нонушта қилишга ўтирдингиз. Агар коса, товоқлар оппоқ рангда бўлмаса, билингки, улар ушбу кислота ёрдамида тайёрланган. У заррин ранг билан қолашда ва бошқа декоратив гулларга ишлов беришда ҳам қўлланилади.

Сизнинг қошиғингиз, санчқиларингиз ҳам сульфат кислота билан лиммо-лим тўлган ваннага кумуш тусга киритиш учун "чўмилиб" чиққан.

Нон тайёрланадиган буғдой ҳам балки фосфат ўғитлар ёрдамида ўстирилган бўлиши мумкин. У сульфат кислота ёрдамида ишлаб чиқарилади. Борди-ю, сиз қуймоқсимон қалин нонни шинни билан тановул қиладиган бўлсангиз, шуни билингки, шинни қиёмини ишлаб чиқариш сульфат кислотасиз асло амалга ошмайди.

Шундай қилиб, сульфат кислота кун бўйи сизга ҳар бир қадамда таъсир кўрсатаверади. Қаерга борманг, ундан қочиб кетолмайсиз. Биз усиз уруша олмаймиз, усиз дунёда яшай олмаймиз ҳам. Бу кислота инсонга шунчалик зарурки, усиз яшаш асло мумкин эмас, аммо у ўртамиёна одамга мутлақо номаълум... Ҳамма гап ана шунда.

Дунёдаги учта энг қизиқ нарса

Дунёдаги қандай учта нарса энг қизиқарли, деб ўйлайсиз? Булар: шахвоний муносабат, хусусий мулк ва дин. Биринчиси ёрдамида биз турмуш қуришимиз, иккинчиси воқитасида уни қўллаб-қувватлашимиз, учинчиси ёрдамида эса уни нариги дунёда давом эттиришдан умидвор бўламиз.

Шу билан бирга бизни айнан шахвонийлигимиз, хусусий мулкимиз, динимиз қизиқтиради. Манфаатларимизнинг бари шахсий "мен"имиз атрофида жамланади.

Бизни "Перуда васиятнома қандай тузилади?" деган мавзудаги суҳбат асло қизиқтирмайди, аммо "Шахсий васиятномаимизни қандай тузиш мумкин?" деган мавзу қизиқтириши мумкин. Айрим қизиқиш билан боғлиқ истисноларни ҳисобга олмаганда, бизни ҳиндулар дини асло қизиқтирмайди, аммо чексиз-чегарасиз ҳидоят билан нариги дунёда таъмин этувчи ана шундай динга теран равишда қизиқамиз.

Бир пайтлар лорд Нортклифдан одамларни нима қизиқтиради, деб сўрашганида, у икки сўз билан: "Уларнинг ўзлари", деб жавоб берган экан. Нортклиф нима деганини жуда яхши биларди, чунки унинг ўзи ҳам Буюк Британиянинг энг бадавлат газета соҳиби эди.

Сиз ўзингизни қандай тасаввур этишингизни билишни хоҳлайсизми? Ҳозир биз жуда қизиқарли мавзуни муҳокама қилишга киришамиз. Яъни, сиз ҳақингизда гаплашамиз. Қаршингизга ойна олиб келиб қўямиз-у, унда сиз бутун ҳақиқий борлигингиз билан кўринасиз. Ўз орзу-умидларингизни кузатиб боринг. Орзу-умидлар деганда, нимани тушунамиз? Профессор Жеймс Харви Робинсонга сўз берамиз. "Ақлнинг вужудга келиши" номли китобдан кўчирма келтирамиз:

"Аксариятимизда уйғоқ бўлган пайтимизда ўйлагандек бўлиб туюлади, аммо кўпчилик уйқуда ҳам ўйлашни давом эттиришимизни яхши билади. Шунингдек, бу уйқудаги ўй-фикр уйғоқ пайтдагига нисбатан жуда бемаъни ва беҳудадир. Агар бизни қандайдир амалий ташвишлар тарқ этса, шунда ҳозир биз айтадиганимиз "орзу" деб юритилади. У бизнинг ўз-ўзидан юзага келувчи ва севимли мушоҳада юритиш усулимиздир. Биз фикрларимизга ўз йўлидан кетишига изн берамиз, бу йўл эса умидларимиз ва хавотирларимиз,

ўз-ўзидан вужудга келадиган хоҳиш-истакларимиз, унинг амалга ошиши ва таназзули билан белгилаб берилади; бизга нима ёқади, нима ёқмайди, нимадан нафратланамиз, нимадан аччиқланамиз — ана шулар томонидан белгиланади. Барча ўй-мушоҳадаларимиз, агар биз уларни назорат қилмасак, сўзсиз равишда бизнинг севимли "мен"имиз атрофда айланади, жуда қизиқарли ва таъсирли бу мойилликни ўзимизда ва бошқаларда ҳам кузатиш мумкин. Биз хушмуомалалик ва назокат билан бу ҳақиқатни пайқамасликка уринамиз, аммо у ҳақда ўйлай бошлаганимиз ҳамон у мисоли қоқ туш пайтидаги қуёш каби "ярқ" этиб кўзга ташланади.

Орзу-умидларимиз феъл-атворимизнинг асосий кўрсаткичидир. У табиатимизни, ўзга шаклга келтирилган, кўпинча яширин ва унутилган ўтмиш тажрибаларининг маълумотларини акс эттиради. Шубҳасиз, бизнинг ўз-ўзимизни улувланишга ва ўз-ўзимизни ҳақли деб билишга нисбатан қатъий мойиллик унинг асосий ғам-ташвиши бўлиб, барча мушоҳадаларимизга таъсир ўтказади".

Шундай қилиб, тингловчилар ҳузурида сўзга чиқмоқчи бўлган одамлар кўпинча кундалик рўзгор ва иш ташвишларидан халос бўлиб, вақтининг кўп қисмини асосан ўзи ҳақидаги мулоҳазалар билан ўтказади. Шу билан бирга ўзини ҳақли деб билиш ҳамда ўз-ўзини улуғлаш билан банд бўлади. Ёдингизда тутинг, оддий одамни Италиянинг Қўшма Штатлар олдидаги қарзи билан боғлиқ муаммоларидан кўра ошпазининг ишни ташлаб кетмоқчи экани кўпроқ безовта қилади. Уни Жанубий Африкадаги инқилобга нисбатан устаразининг ўтмаслиги ғазабини ошириб-тошириб юборади. Агар аёлнинг тиши оғриб қолса, уни ярим миллион одамнинг ёстиғини қуритган Осиёдаги зилзилага нисбатан ана шу тиш оғриғи кўпроқ хуноб қилади. Унга маъқул мавзулар ҳақида гапирсангиз, жон қулоғи билан эшитади, тарихдаги ўнта буюк инсон тўғрисида сўз юритсангиз, пинагини ҳам бузмайди.

Қандай қилиб ёқимли суҳбатдош бўлиш мумкин?

Ёқимсиз суҳбатдош бўлишнинг сабабларидан бири шундаки, улар кўп ҳолларда ўзлари қизиққан мавзу ҳақида

гапирадилар, бу бошқалар учун ўлгудек зерикарли эканини хаёлларига ҳам келтирмайдилар. Ана шу жараёни тескарига айлантиринг, бошқа одамнинг қизиқтирадиган ишлари, соҳалари, унинг гольф ўйнашдаги муваффақиятлари, ютуқлари, борди-ю, аёл бўлса, болалари ҳақида тўйиб гапиргунича қўйиб беринг. Шундай бўлсин ва уни диққат билан тингланг, ана шунда одамларга мамнунлик бағишлайсиз. Ҳатто кам гапирсангиз ҳам сизни ажойиб суҳбатдош деб билишади.

Филадельфиялик Гарольд Дуайт омма олдида сўзга чиқувчилар курси битирувчилари шарафига уюштирилган зиёфатда ниҳоятда ажойиб нутқ сўзлади.

У столда ўтирганларнинг ҳар бири ҳақида навбати билан гапириб, улар курс бошида қандай гапиргани, қандай муваффақиятларга эришгани, машғулот иштирокчиларининг маърузаларини, қайси мавзуларни муҳокама этганларини эслатиб ўтди. Айримларига ўзларига ўхшатиб (*пародия қилиб*) гапирди, ўзига хос хусусиятларини ошириб-шошириб, лоф тарзида сўзлаб берди. Бу эса ўтирганларнинг кулгисини кўзраб, кайфиятларини кўтариб юборди. Шунга ўхшаш маълумотга эга бўлган маъруза муваффақият қозонмай қолмайди ва у мутлақо ибратли аҳамият касб этади. Осмон гумбази остида ҳеч қандай мавзу қатнашувчиларни шунчалик қизиқтирмаганди. Жаноб Дуайт одамлар табиатини яхши билар эди-да.

Икки миллион китобхонни жалб этган ғоя

Бир неча йил муқаддам "Америкен мэгэзин" номли журнал адади бирданига ошиб кетди. Ададнинг бу тарзда кескин кўтарилиши матбуот оламида рўй берган энг шов-шувли ҳодиса эди. Бунинг сири нимада? Ҳамма гап эндиликда марҳум Жон Д.Сиддал ва унинг ғояларида эди. Мен илбор Сиддал билан учрашганимда, у мазкур нашрнинг машҳур замондошлар таржимаи ҳоли бўлимини бошқарарди. Д.Сиддал учун бир нечта мақола ёздим. Бир кун мен у билан ўтириб қолдим ва узоқ гаплашиб қолди.

"Одамлар худбин бўлишади, — деди у. — Улар, асосан, ўзлари билан қизиқадилар. Ҳукумат темир йўлларга эгалик қилиши керакми-йўқми, деган масалалар кўп ҳам безовта

қилмайди, аммо қандай қилиб муваффақиятга эришиш, қандай қилиб катта маош олиш мумкин, қандай қилиб соғлом бўлиш керак, деган масалаларни билишни ниҳоятда хоҳлайдилар. Агар мен бу журналга муҳаррир бўлганимда эди, журналхонларга тишларни қандай қилиб эҳтиётлаш, ваннани қай тарзда қабул қилиш, ёз пайтида уйни қандай салқинлатиш кераклигини, қай йўл билан яхши жой олиш мумкин, хизматчилар билан қандай муомала қилиш, уйни қандай сотиб олиш, қандай қилиб эслаб қолиш мумкин ва ҳоказо-ҳоказо маслаҳатларни бериб борардим. Огамлар ҳамиша таржимаи ҳол акс этган ҳикояларга қизиқишади, шунинг учун бадавлат кишилардан бирортасига кўчмас мулк туфайли қандай қилиб миллион ишлаб олиш мумкинлигини ҳикоя қилиб беришни илтимос қилардим. Таниқли банк бошқарувчилари ва турли корпорация президентларидан улар қай тарзда оддий хизматчидан ҳокимият тепасига ва бойлик чўққисига чиққанини гапириб беришни сўраб эдим".

Шундан сўнг кўп ўтмай, Сиддалл муҳаррир этиб тайинланди. Ўшанда журнал адади жуда кам бўлиб, зарарига ишлаётганди. Сиддалл нимаики деган бўлса, ҳаммасини адо этди. Натижа қандай бўлди? Ҳайратланарли даражада: журнал адади икки юз минг, уч юз минг, тўрт юз минг, беш юз минг нусхага етди. Унда омма нимага қизиқса, бари чоп этиларди. Кўп ўтмай, "Америкен мэгэзин" бир ойда миллион, сўнг бир ярим, икки миллион ўқувчини қамраб олди. Аммо адад сони тўхтаб қолгани йўқ. У тўхтовсиз ошиб борарди. Сиддалл ўз журналхонларининг худбинона қизиқишларини кўзгатиб қўйган эди.

Маърузада диққатни ҳамиша тортадиган маълумот тўғрисида

Агар сиз тўхтовсиз нарсалар, ғоялар тўғрисида гапирар-версангиз, тингловчиларни ҳоритиб, чарчатиб қўясиз ва аксинча, одамлар ҳақида сўз юритсангиз, уларнинг диққатини ўзингизга жалб қилган бўласиз. Эртага бутун Америка ҳудудида миллионлаб суҳбатлар бўлиб ўтади, ҳовлиларда қўшнилар билан, чой устида, тушлиқда гурунглар кучаяди. Буларнинг барида асосий мавзу нима устида бўлади,

биласизми? Шахслар ҳақида, у шундай-шундай деган, қангайдир хоним бундай бўпти, мен ўзим кўрдим, у ундай, бу бундай қилди, фалончи биржада жуда катта пул ютибди ва ҳоказо...

Қўшма Штатлар ва Канадада ўқувчилар йиғилишида жуда кўп марта сўзга чиқишимга тўғри келган. Тўпланган тажрибага таяниб шуни айтишим жоизки, қизиқишни қўллаб-қувватлаш учун одамлар тўғрисида гапиришим керак экан. Мен қачон умумий гапларни ёки мавҳум ғояларни тилга олсам, Жонни ўз курсида тескари ўтириб олади, Томми афтини буриштиради, Билли эса йўлакка нимаидир ирғитади.

Бир куни Парижда бир гуруҳ америкалик ишбилармонлардан қандай қилиб муваффақиятга эришганлари ҳақида сўзга чиқишларини илтимос қилдим. Улардан кўпчилиги яхши фазилатли кишиларни мақташга тушиб кетишди, ваъз ўқишни ўргатишга зўр бериб, тингловчиларнинг тинка-мадорини қуришди (*дарвоқе, яқинда америкалик машҳур тадбиркорлардан бири худди шундай хатога йўл қўйганини эшитдим, у радиодан чиқиш қилган эди. Айнан шундай хатога клублар аъзоси ва сайёр нотиқ-аёллар йўл қўйишади*).

Шунда мен машғулотни тўхтатдим ва тингловчилар таъминан қуйидаги гапларни айтишди: "Бизга ҳадеб ўргатаверишларини асло истамаймиз. Бу ҳеч кимга ёқмайди. Эсингизда бўлсин, сиз бизни қизиқтиришингиз керак, акс ҳолда мутлақо эътибор қаратмаймиз, бизга нима десангиз ҳам ҳавога учди, деяверинг, шу билан бирга эсингизда бўлсин: дунёда энг қизиқарли мавзулардан бири шон-шарафга бурканган ишончли миш-мишлар ҳисобланади, шунинг учун ўзингиз билган икки одам тўғрисида гапириб беринг. Улардан бири нега муваффақиятга эришди-ю, иккинчиси нима учун инқирозга юз тутганини тушунтиринг. Ана шунда сизни мамнуният билан тинглаймиз ва ҳамма гапларингизни эсда тутамиз, балки, ундан фойдаланишимиз ҳам мумкин. Шу билан бирга бундай воқеаларни гапириб бериш кўп сўзлик, яъни эзмалик ва мавҳум ваъзхонликдан кўра жуда енгил кўчади".

Тингловчилар орасида бир киши бор эди, уни ва тингловчиларини қизиқтириш жуда қийин эди. Шу билан бирга

ўша кечада у тавсия этилган ғоядан фойдаланиб, бизга коллеждаги икки курсдоши тўғрисида гапириб берди. Улардан бири шунчалик тежамкор эдики, у турли дўконлардан кўйлақлар сотиб олар, бу кўйлақлардан қайси бири яхши ювилади, қайси бири узоқ чидайди, деб кўрсатувчи жадваллар тузар, улардан қай бири сарф қилинган долларга яраша натижа беради, деб ўй сурарди. Бу одам фақат центларни ўйлар эди. Техник коллежни тутатгач, ўзининг ана шу қобилиятига шунчалар юқори баҳо бергандики, ишни ўртача мансаблардан бошлашни хоҳламади. Ваҳоланки, бошқа битирувчилар муваффақият сари интилган эдилар, ҳатто собиқ талабаларнинг уч йилдан кейинги учрашувида ҳам у ўша кўйлақларни ювиш ҳақидаги жадвалларини тузиб юрар ва қандайдир мўъжизавий ҳодисани кутар эди. Аммо бу мўъжизага барибир муяссар бўла олмади. Шундан бери чорак аср вақт ўтди, бу одам эса ҳаётдан ноумид ва норози аҳволда қолиб кетди.

Сўнг нотик бу ҳаётини инқирозни бошқа, барча қутилган тўсиқлардан ошиб ўтган ҳамкасбининг ҳаёти билан солиштирди. Бу йигит ниҳоятда киришимли, дилкаш бўлиб, ҳамма уни яхши кўрарди. Гарча у кейинроқ иззатталаб ва кўпроқ иш қилишга интилган бўлса-да, ишни чизмакашлиқдан бошлади. Шу билан бирга у доимо диққат билан, ҳатто энг кичик имкониятларга қадар изланди. Ўша пайтда Буффалода Панамерика кўргазмасини ташкил қилиш бўйича режалар ишланаётган эди, у ерда малакали муҳандис ёрдамга муҳтож бўлишлари мумкинлигини у биларди. Шунинг учун Филадельфиядаги ишини ташлаб, Буффалога келди. Ўзининг ёқимтой ташқи кўриниши ва хушмуомалалиги туфайли у тез фурсатда Буффалода анчагина етарли сиёсий таъсирга эга бўлган бир арбоб билан дўстлашди. Улар шерик бўлдилар ва пудратга олиш ишларида иштирок эта бошладилар. Телефон компаниясида жуда катта иш олиб бориб, бу одамни охир-оқибатда жуда катта маош билан ушбу фирмага ишга қабул қилдилар. У мультимиллионерга, "Уэстерн юнион"нинг асосий эгаларидан бирига айланди.

Биз бу ерда сўзга чиққан кишининг ҳикояси бўйича айрим умумий сифатларга доир маълумот бердик. У жуда қизиқарли ва ёрқин ахборот берди, кўшгина ажойиб ва таъ-

сирли тафсилотларни тилга олди... Уч дақиқалик маърузага маълумот танлаб ололмайдиган киши ярим соатга яқин гапирганига ўзи ҳам ҳайрон бўлиб қолди. Маърузаси шунчалик қизиқ эдики, барчага ниҳоятда қисқадай туюлди. Бу унинг учун илк марта рўй берган ҳақиқий ғалаба эди.

Деярли ҳар бир киши мазкур ҳодисадан ўзига сабоқ чиқариб олмоғи керак. Оддий маърузалар қизиқарли, инсоний нуқтаи назардан қараганда, воқеалар билан тўлдириб борилса, ниҳоят даражада муваффақиятли бўлади. Нотиқ бир нечта муаммоларнигина кўриб чиқишга уриниши ва уларни аниқ мисоллар билан бойитиши керак. Агар шундай усулни маъруза тузилишида истифода этилса, у ҳаминша диққатни жалб этади.

Агар мумкин бўлса, бу воқеаларда кураш нима учун рўй бергани, нега олиб борилгани ва у қўлга киритган зафарлар тўғрисида ҳикоя қилишга тўғри келади. Бизнинг баримиз урушлар ва қамал қилишларга ниҳоятда қизиқамиз. Қадимги шундай нақл мавжуд, унда айтилишича, бутун дунё севишганларни суяди. Бу тўғри эмас. Бу дунё нимани севади, дейсизми, курашни севади. У аёл қўлига эга бўлмоқ учун икки севишган бир-бири билан қандай курашаётганини кўришни жуда истади. Бу фикрнинг исботи сифатида ҳар бир роман, журналдаги ҳикояни ўқишингиз, ҳар қандай кинематографик драмани кўришингиз мумкин. Қачон барча тўсиқлар бартараф этилиб, зафар қозонган қаҳрамон мақбуба аталмишни ўз кучоғига олган ҳамон тингловчилар шляпаси ва пальтосини ахтариб қолади. Йирлаб ўтирган аёллар беш дақиқа ўтгач, яна гийбатни бошлаб юборадилар.

Журналларда босиладиган барча насрий асарлар ана шу формулага асосланган, Китобхонларни қаҳрамон ва қаҳрамон қизни яхши кўришга мажбур этинг. Шундай қилинганда, ана шу нимадир тенги йўқ нарсага айлансин. Қаҳрамон ва қаҳрамон қиз қандай курашаётгани ва ўз мақсадларига эришаётганини кўрсатиб беринг.

Бизнес ёки эркин касб билан шуғулланаётган одамнинг деярли енгиб бўлмайдиган тўсиқларни енгиш учун кураш олиб борганлиги тўғрисидаги ҳикоя ҳаммага илҳом беради ва қизиқарли туюлади. Бир куни журнал муҳаррири менга, ҳар бир кишининг ҳаётга оид ҳақиқий воқеаси доимо

қизиқарли, деди. Агар кимдир курашса (*қай биримиз курашмаганмиз*), унинг ҳаётий воқеаси, агар у тўғри ҳикоя қилинса, жуда қизиқарли бўлади. Бунга шак-шубҳа бўлиши мумкин эмас.

Изчил, аниқ бўлинг

Ушбу сатрлар муаллифи ўтказадиган курсда фалсафа доктори ва битта кўпол, аммо ғайратли, Британия ҳарбий-денгиз флотида ёшлик йилларининг ўттиз йилини ўтказган эркак ҳам шуғуланар эди. Келишган, ораста олим университет профессори бўлиб, унинг шериги, етти денгиз узра кезган киши унча катта бўлмаган фургон эгаси эди. Шуниси қизиқки, унинг маърузаси университет профессорининг нутқиға нисбатан тингловчиларда кўпроқ қизиқиш уйғотди. Нима учун? Профессор инглиз тилида жуда ажойиб гапирар, маданиятли, назокатли хатти-ҳаракатларга эга бўлиб, шу билан бирга мантиқли ва равшан фикр юритар эди. Лекин шунга қарамай, унинг нутқида битта муҳим тафсилот — аниқлик етишмасди. Улар жуда ғира-шира, ҳаддан зиёд умумийликка эга эди. Бу фазилат профессорнинг мардлиги ҳамда тилинининг бурролиги билан қовушиб кетиб, маърузасини ўта жозибадор қилиб қўйган эди.

Мен бу мисолни барча университет профессорлари ва фургон эгалари учун типик демоқчи эмасман, фақат қизиқиш уйғотиш, фақат олинган маълумот билан малака оширишга борлиқ бўлмай, кимки яхши фазилатлар билан аниқ ва мазмунли гапира олса, бу бахт ўшанга насиб этади.

Бу тамойил шунчалар муҳимки, сизнинг миянғизга жойлашиб қолиши учун бир нечта мисоллар келтирамиз.

Умид қиламизки, сиз ҳеч қачон уларни эсингиздан чиқармайсиз ва ҳеч қачон эътиборсизлик билан қарамайсиз.

Масалан, бу ҳақда хабар беришнинг ўзи ҳам қизиқарли. Мартин Лютер бола пайтида *"жуда қайсар ва тарбияси оғир"* бўлган. Ўзининг эътироф этишига кўра, ўқитувчилар уни тез-тез — *"бир кунда ўн беш мартагача хивич билан савалашган экан"*.

"Ўжар", "тарбияси оғир" каби сўзлар диққатни тортмайди, аммо қамчилар сони тўғрисидаги маълумот жуда енгил қабул қилинади.

Таржимаи ҳоллар ёзишнинг эски усули шунга олиб келдики, унда кўшгина умумий ўринлар пайдо бўлди, бунини Аристотель "ақли заифлар учун бошпана", деб ҳақли равишда, ҳа, ҳақли тарзда баҳолаган эди. Янги усулнинг аҳамияти шундаки, унда аниқ далиллар келтирилади, улар ўзлари ҳақида ўзлари гапиришади. Эски услуб биографининг ёзишига қараганда, Жон Доу "камбағал, аммо номусли оналардан туғилган эди". Янги усулга кўра, Жоннинг отаси ўзига бир жуфт калиш олишга қурби етмас эди, шунинг учун қор ёғаётганда, оёғи совуқда қотиб қолмаслиги учун ботинкаси атрофини қоп-қанор тикиладиган мато парчаси билан боғлаб оларди, оёғим қуруқ ва иссиқ турсин деб. Шу билан бирга у қанчалик камбағал бўлмасин, ҳеч қачон сувга сув аралаштирмас, от сотгудек бўлса, жонивор жўткирув (*ҳаломслаш*) билан касаланган бўлса, уни асло соғлом деб алдаб, сотмас эди. Бу далилларнинг бари унинг отаси "камбағал, аммо ҳалол" эканлигини кўрсатмайдими? Баён этишнинг мазкур тури оддий тарзда "камбағаллик ва номус" ҳақида таъкидлаб ўтишдан анча фарқ қилади.

Яна битта мисол. Тасаввур қилиб кўринг-чи, ҳар куни Ниагара шаршараси ҳадсиз-ҳисобсиз потенциал қувватни мақсадсиз сарфлайди. Бунини айтиб бўлгандан кейин тасаввур қилинг. Агар ундан ўринли фойдаланиб, қўлга киритилган натижалар ҳаётий эҳтиёжлар учун зарур бўлган мақсадларга сарф этилганида эди, у ҳолда бу пулга жуда кўп одамларни едириш ва ичириш мумкин эди. Мазкур маълумотни ҳам шундай йўл билан қизиқарли қилиш мумкинмиди? Биз уни Эдвин мақоласидан олдик. С.Слоссоннинг ушбу мақоласи "Дейли сайенс ньос буллетин"да босилиб чиққан эди.

"Бизга айтишларига кўра, мамлакатимизда бир неча миллион киши камбағаллик ва очликда яшайди. Айни дамда Ниагара шаршараси бекордан-бекор ҳар соатда 250 минг буханка нон нархига тенг қувватни исроф қилмоқда. Яъни, очикдан-очиқ тасаввуримизда олтмиш минг янги тухум олиш мумкин бўлган қувват юқоридан пастга тушиб, азим, баҳайбат гирдоб ҳосил қилмоқда.

Агар Ниагара дарёсига тенг эни тўрт минг футдан иборат чит тикув дастгоҳларидан тўхтовсиз чиққанида эди, бу ҳудуди шундай хусусий Карнеги кутубхонасига қўйилга-

нида борми, бир ёки икки соат давомига энг яхши китоблар билан тўлиб қолар эди. Биз, шунингдек, жуда катта универсал дўконни кўз олдимизга келтирайлик, ҳар куни Эри кўлидан пастга сузиб юрувчи ва юқоридан куйига борбуди билан бир юз олтимиш фут баландликдан пастга оқиб кетадиган бу дўконни тасаввур этинг. Буларнинг бари жуда қизиқ ва завқ-шавқни кўзгатадиган оммабон нарсалар, шу билан бирга оломонни ўзига жалб этадиган, шу билан бирга анчайин қиммат маълумотлардир. Бунинг устига айрим кишилар ҳозирги пайтга оқиб тушаётган сув қувватидан фойдаланишга эътироз билдиришади, бундай лойиҳаларни амалга ошириш исрофгарчиликнинг ўзгинаси эмиш".

Манзара яратувчи сўзлар

Қизиқиш уйғотиш учун битта усул борки, у жуда катта аҳамиятга эга, аммо уни кўпинча назар-писанд қилишмайди. Ўртамиёна нотик, афтидан, унинг мавжудлигини ҳатто хаёлига ҳам келтирмайди. Эҳтимол, у бу ҳақда жиддий ўйлаб ҳам кўрмагандир. Мен сўзлар ёрдамида манзара ва тимсоллар яратиш, кўз олдимизда гадаланадиган ва "гапирадиган" тимсоллар силсиласини вужудга келтирувчи усулни назарда тутяпман, уни эшитиш жуда осон бўлади.

Тимсоллар. Тимсоллар. Тимсоллар. Улар бамисоли биз нафас оладиган ҳаво каби эркин. Ўзингизнинг ҳикоя, суҳбатингизни ана шу тимсоллар билан тўлдиринг ва ана шунда у қизиқарли, дилкаш бўлади ҳамда сиз жуда катта таъсир кўрсатган бўласиз.

Манзара учун мисолни ҳозиргина Ниагара тўғрисида "Дейли Сайенс ньюс буллетин"да босилган парчадан олайлик. Ундан тимсолларни яратувчи сўзларга назар ташлайлик. Улар ҳар бир гапда кўзга ташланади, улар Австралиядаги қуёнлардай шунчалик кўпки! Икки юз элик минг буханка нон, олтимиш минг тухум, тик жарлиқдан жаҳаннамга сакраш, гирдобдаги улкан қуймоқ, тикув дастгоҳларидан чиқаётган эни тўрт минг футдан иборат чит мато, Карнеги кутубхонасига китобларнинг шаршара мисоли оқиб тушаётгани, чўққидан пастга, сувга кулаб тушаётган йирик универсал дўкон.

Бундай ҳикоя ёки мақолага кинотеатрнинг кумушранг экранидаги кинофильмга сал бўлмаса эътибор бермаслик

мумкин бўлмаганидек, бунга ҳам диққат-эътибор қаратмаслик асло мумкин эмас.

Герберий Спенсер ўзининг услуб фалсафаси ҳақидаги унча катта бўлмаган эссесида сўзнинг энг асосий аҳамияти ҳақида тўхталиб, тасаввур уйротувчи, ёрқин манзаралар ҳосил этувчи ўрни тўғрисида шундай деган эди:

"Биз умумий ва бутун тарзда эмас, балки аниқ фикрлаймиз... Биз "агар кўнгилхуш одамлар, уғум ва анъаналар мамлакатда зулм ва босқинчилик билан ажралиб турса, унда жиноят қонунчилиги ўзининг ёвузлиги билан ажралиб туради", деган гапларни ишлатишдан ўзимизни четга олишимиз керак. Бу гап ўрнига шундай деб ёзишимиз керак: "Одамлар уринишлардан қониқиш туяра экан, буқалар уруши, гладиаторлар жангидан баҳра олар экан, улар осий, ўтда куйдириш ва айбдорнинг танасини чўзадиган қадамий қийноқ қурилмаси каби жазо турларини қўлайди".

Манзара яратувчи жумлалар Инжил саҳифаларини ҳам, Шекспир асарини ҳам тўлдиради, улар мисоли олма атрофини исканжа каби ўраб олган ариларни эслатади. Масалан, ношуд муаллиф ҳар қандай буюм ҳамма нарса етарли жойда ортиқча бўлади, деб тасдиқлаши мумкин. Шекспир ушбу фикрни қай тарзда ифодалаган? У буни ифодали жумлаларда ўлмас қилиб таърифлаган:

...Олтин ақчалар олтинга беланган,

Лолагуллар оқ тусга кирган,

Ва муз жилоси, бинафшалар сочади атир...

(*"Қирол Жон"*)

Сиз қачонлардир авлоддан-авлодга ўтган мақолларнинг деярли бари яққол гавдаланадиган тимсоллар бўлиб қолганини пайқаганмисиз? *"Таваккалнинг этагини тут", "Томчилаб ёрдими, ёмғирни кут", "Ойни сойга сакратасан, аммо уни сув ичишга мажбур қила олмайсан".*

Кўп асрлар мобайнида шундай ўхшатишларни топишингиз мумкин, улардан кўпини тез-тез истифода этадилар: *"Тулкидай муғомбир", "Хамирдай ясси", "Тошдай қаттиқ".*

Линкольн доимо образли атамалардан фойдаланган. У Оқ уйга топшириладиган узундан-узоқ, мураккаб, бюрократик ҳисоботлар жонига текканида, уларни сийқа сўзлар билан эмас, балки сира унутиб бўлмайдиган образли иборалар би-

лан аямай танқид қилган эди. "Мен қачон от сотиб олиш учун одам жўнатсам, — деган эди у, — отнинг гумига нечта қил борлигини айтиб беришини асло хоҳламайман, фақат унинг кўринишини билишни хоҳлайман, холос".

Тингловчиларнинг қизиқишини уйғотиш учун қарама-қарши тушунчалардан фойдаланиш

Маколей Карл I ни қай тариқа қоралагани билан танишинг. Эътибор беринг, Маколей фақат образли нутқдан фойдаланибгина қолмайди, балки қарши айблов усулини мувозанатга келтиришга ҳам интилади. Кескин қарама-қарши, бир-бирига зид фикрлар деярли ҳамма вақт қизиқишни оширади ва айнан шу омил бу хат бошининг асосини ташкил этади: "Биз уни тож кийиш маросимига ичган қасамига хиёнат қилганликда айблаймиз. Бизга у никоҳ даврида ичган қасамёдига содиқ эди, деб айтишади! Биз уни шунинг учун айблаймизки, у ўз халқини бераҳм ва енгил-так руҳонийлар қўлига топшириб қўйди, яна уни, ўзининг кичик ўғлини тиззасига ўтқазиб, уни ўпди-ку, деб ҳимоя қилишади ҳам! Биз уни ҳуқуқларни ҳимоя қилиш тўғрисидаги Петиция моддаларини бузганликда қоралаймиз, у соғлом ақл-фаросат билан унга риоя қилиш тўғрисида сўз берганди, аммо бизга айтишларича, эрталаб соат олтидан бошлаб ибодатларни эшитишни одам қилиб олган эди! Айнан мана шундай мулоҳазалар, шунингдек, Карл I нинг вандейча қиёфаси, кийиниши, унинг чиройли юзи ва калтагина соқоли, бизнинг фаҳмимизча, ҳозирги авлодга унинг обрў-эътиборига сабаб бўлган".

Қизиқиш "юқумли" бўлади

Биз шу пайтгача тингловчилар учун қизиқиш уйғотадиган ҳар хил турдаги маълумотларни кўриб чиқдик. Айтилганларнинг барига риоя қилиб, Коккер каби, яъни санъатнинг барча турларига оид мавзуда сўзга чиқилса, бу маъруза жуда суст ва зерикарли бўларди. Тингловчилар қизиқишини қозониш ва уни "ушлаб туриш", бу — ҳиссиётлар ва кайфият билан боғлиқ жуда нозик вазифа ҳисобланади. У буғ машинасини ишга туширишни элатмайди, албатта ва бу ерда ҳеч қандай аниқ қоидалар бериш ҳам асло мумкин эмас.

Шуни ёддан чиқармаслик керакки, қизиқиш жуда тез ўтади, юкумли бўлади. Агар сиз тингловчиларингизни шунга ундасангиз, улар ана шу билан, эҳтимол, машғул бўлиб қолишади. Бир неча муддат илгари менинг Балтимордаги курс машғулотларимдан бирида нозик муомалали одам жентльмен ўрнидан туриб, тингловчиларга шундай деб хабар берди: агар Чесапик кўрфазида денгиз олабуфасини овлаш усули худди аввалгидай олиб борилса, бу балиқ тури қирилиб кетади, бунга бир неча йил кифоя қилади, холос!

У ўз соҳасини жуда яхши биларди. Бу унинг учун жуда қадрли эди. Ташқи кўриниши ҳам, ҳаракатлари ҳам буни тасдиқлар эди. У гапиришни бошлаганида, мен ушбу кўрфазда шундай балиқ борлигини билмасдим. Назаримда, шу лаҳзада кўпчилик тингловчилар худди менга ўхшаб, бу ҳақда ҳеч нарса билмас ва бунга қизиқмас ҳам эдилар. Шу билан бирга нотик нутқини тугатганида, ҳар биримиз ўзимизда унинг қандайдир ташвишининг бир қисмини ҳис этдик. Ҳатто ҳар биримиз ҳам маҳаллий ҳокимиятга денгиз оқимини қонун йўли билан ҳимоя қилишга тайёр эканлигимизни билдирувчи аризага имзо чекишга тайёр эдик.

Бир куни "Американинг Италиядаги элчиси ўша пайтдаги собиқ Ричард Уошберн Чайлдан, сизнинг ёзувчи сифатидаги сирингиз нимада, деб сўрадим. У шундай деб жавоб берди: *"Мени ҳаёт шу даражада ҳаяжонга соладуки, натижада хотиржам бўла олмайман. Бу ҳақда одамларга айтиб беришим керак"*. Бу муаллифнинг ёзганини ҳаяжонга тушмай эшитиш ёки ўқиш асло мумкин эмас.

Мен Лондонда қачонлардир бир нотикнинг сўзини эшитган эдим.

У маърузасини тугатганида, иштироқчилардан бири, машҳур инглиз романнависи Э.Ф.Бенсонга нутқнинг биринчи қисмига нисбатан охирги қисми кўпроқ ёққанини пайқаб қолдим. Сабабини сўраганимда, у шундай жавоб берди: *"Назаримда нотик ўз маърузасининг охирги қисмига кўпроқ қизиқади, мен эса ҳамиша ғайрат-шижоат ва қизиқиш билан гапирётган нотикқа ҳамиша ишонаман"*.

Қисқа хулосалар

1. Бизни оддий нарсалар тўғрисидаги айриоддий далиллар қизиқтиради.

2. Кўпчилик ҳолларда биз ўзимиз учун қайғураемиз.

3. Бошқаларни ўзи ҳақида гапиришига, қизиқишлари тўғрисида сўзлашга ундовчи ва диққат билан эшитувчи киши ҳамма-жойда яхши ҳамсуҳбат деб тилга олинади, ҳатто у жуда кам гапирган бўлса ҳам.

4. Тингловчилар диққатини жалб этиш ва уни ушлаб туришга деярли ҳамма вақт одамлар ҳаётидан олинган турли миш-миш ва ҳикояларнинг ишончлилиги орқали эришиш мумкин. Нотиқ унча катта бўлмаган масалалар сони билан иш кўриши, уни тингловчилар қизиқишини қамраб олувчи ҳикоялар орқали илова қилиши, бу ишни мутлақо инсоний нуқтаи назардан бажармоғи керак.

5. Аниқ ва белгиланган ишни адо этинг. "Камбағал, аммо ҳалол" деган тизимга асосланган нотиқлар мактабига қўшилманг. Мартин Кинг болалигида тарбияси оғир ва ўжар эди, деб шунчаки айтманг. Бу ҳақда хабар қилинг-у, сўнг ўқитувчи хивич билан бир кунда ўн беш мартагача ургани ҳақида ҳикоя қилинг. Мазкур мисол фикрларингизни фақат равшан этиб қолмасдан, шу билан бирга таъсирчан ва қизиқарли қилади.

6. Кўз олдингизда бутун бошли суратлар силсиласини "чақирувчи" сўзлар, иборалар билан маърузангизни бойитинг.

7. Агар иложи бўлса, мутаносиб жумлалар ҳамда бири-бирига зид ғоялардан фойдаланинг.

8. Қизиқиш "юқумли" бўлиб, бошқаларга тез ўтади. Агар сўзга чиқувчининг ўзи англаб етмаса, тингловчиларнинг ўзи бунга тўла қамраб олинади. Шу билан бирга тингловчилар қизиқишини мавжуд қоидалар асосида беихтиёр равишда қозониш асло мумкин эмас.

ЎН ИККИНЧИ БОБ

ЎЗ УСЛУБИНГИЗНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИНГ

Бир англиялик, ишсиз, яшаш учун ҳеч вақоси йўқ ҳолда, Филадельфия кўчалари бўйлаб иш топиш илинжида юрар эди. У Пол Гиббонснинг — машҳур тадбиркорнинг идорасига кирди ва диққат билан қулоқ солишини илтимос қилди. Гиббонс ташқи кўриниши унинг фойдасини асло кўзламаётган нотаниш кишига ишонмай нигоҳ ташлади. Бу одамнинг кийими эскириб кетган, тўзғиган эди, бутун қиёфасида молиявий таназзул излари аниқ кўриниб турарди. Бироз қизиқиш, бироз раҳми келганидан Гиббонс унга қулоқ тўтишга рози бўлди. Даставвал бир дақиқа вақт ажратмоқчи эди, аммо бир дақиқа бир соатга ўтди, суҳбат эса давом этарди. Ушбу мулоқот Гиббонснинг Филадельфиядаги "Диллон Рид" компанияси филиали бошқарувчиси, шаҳарнинг энг етакчи молиячиларидан бири Роланд Тейлорга қўнғироқ қилиши билан тугади. Тейлор эса нотаниш йигитни кечки овқатга таклиф қилди ҳамда унга қулай жой топиб қўйди: Ҳалокат ёқасида турган киши бу қисқа муддат ичидан қандай қилиб шундай катта муваффақиятга эришди?

Мазкур сирни очиш мумкин: бу инглиз тили бўйича олган билими туфайли эди. Маълум бўлишича, Оксфордни тугатганидан сўнг у Америкага хизмат юзасидан борган, аммо ишнинг барбод бўлиши оқибатида мушкул аҳволга тушиб қолган, яшашга ҳеч нарсаси, ҳатто дўстлари ҳам қолмаган. Аммо битта фазилати кўзга бўртиб кўринарди: бу одамнинг нутқи шунчалик бекаму кўст, нафисликка бой эдики, тингловчилар кўп ўтмай унинг йиртиқ-ямоқ пойафзали, тўзғиган пальтоси ва соқол-мўйлови ўсган юзини унутдилар. Нутқидаги услуб гўё уни юқори доираларга олиб кирувчи рухсатнома вазифасини ўтар эди.

Бу инсоннинг ҳаёти маълум даражада бошқача кечган, аммо у асл ҳақиқатга мисол бўлиши мумкин, бу эса айнан шуки, бизни ҳар куни сўзимизга қараб баҳолайдилар. Биз-

нинг сўзларимиз зиёли эканлигимизни кўрсатади; улар қайси доирада ҳаракат қилаётганимизни сезгир тингловчига аңлатади; маълумотимиз ва маданиятимиз даражасини белгилаб беради.

Сизда ҳам, менда ҳам атрофдаги дунё билан мулоқотга киришишнинг фақат тўртта услуби мавжуд; бизга — қилаётган ишимиз, қандай муносабатда бўлишимиз, нимани ва қандай гапиришимизга қараб баҳо берадилар. Кўпчилик кишилар узундан-узок ҳаёт йўлига мактабни тугатган ҳамон қадам қўйишади, улар ҳатто ўзларининг сўз захираларини онгли равишда бойитишга ҳаракат қилмайдилар, ҳар бир сўзнинг маъно ўзгаришлари ва бу сўзни ўз ўрнида равшан қўллаш, талаффуз қилишни ўрганмайдилар ҳам. Улар ишда ва кўча-кўйда ишлатилган сийқаси чиққан жумлаларни ишлатишга ўрганиб қолишган. Шунинг учун инглиз тилининг асосий қонуниятларини ҳамда талаффузнинг аъъанавий қоидаларини тез-тез бузиб туришларига ҳайрон бўлмаслик керак. Ҳатто илмий даражаси бўлган олимлар ҳам шундай хатоларга йўл қўйишади, улар шундай экан, ким ҳам ўзининг иқтисодий зарурати кучини маълумот олишга сарфлаш учун тўхтатиб қўяр экан?

Кўп йиллар муқаддам мен кундуз куни Римдаги Колизейда ўйга чўмиб турардим. Олдимга нотаниш англиялик киши келди, у Англиянинг қайсидир колониясида яшар экан. Ўзини таништирди ва Абадий шаҳарда ўтган ҳаёт йўли тўғрисида сўзлай бошлади. У ҳали уч дақиқа ҳам сўзламай туриб қўпол услубий хатоларга йўл қўя бошлади. Ўша куни эрталаб ўрнидан туриб, пойафзалини тозалади ва бежирим кийимларини кийди, чунки у одамлар билан муомала қилишда ўзига ҳурмат орттириши ва уларни ҳурмат қилишни ўйлаганди-да! Бироқ жумлаларини бежирим ва нафис, назокатли тарзда "тузиш" учун тирноқча бўлса ҳам уриниб кўргани йўқ. Масалан, у аёл киши билан суҳбатлашаётганида, шляпасини кўтариб қўймаса, уят ҳиссини бошидан кечириши мумкин эди, аммо услубий хатоларга йўл қўйганига ҳам парво қилмади, бунга эътибор бермади, яъни диққат билан тинглаган тингловчиларнинг эшитиш қобилиятини ҳақорат қилди. У ўзининг қандай инсон эканлигини ва жамиятда қай даражада ўрин эгаллаганини аниқ кўрсатди-

кўйди. Инглиз тилини нотўғри гапиргани муқаррар равишда унинг маданиятдан маҳрум киши эканлигини бутун дунёга кўрсатиб турарди.

Гарвард университетининг собиқ президенти доктор Чарлз У.Эллиот чорак асар муқаддам шундай деган эди: *"Мен фақат эркак ва аёл маълумотининг зарурий қисми, деб маънавиятга эга бўлишни эътироф этаман. Бунда она тилини аниқ ва изчил ишлатишни назарда тутаман"*. Бу жуда муҳим фикр, уни чуқур ўйлаб кўринг.

Балки сиз шундай деб сўраб қоларсиз: сўзлардан қай тарзда фойдаланиш керак? Уларни чиройли ва аниқ қилиб қандай ишлатиш мумкин? Хайриятки, фойдаланишга тўғри келган восита ҳақида сўз борар экан, бунда ҳеч қандай мўъжизавий ва айёрона йўл мутлақо йўқ. Бу восита ҳаммага ошкор бўлган сирдан иборат. Линкольн ундан муваффақият билан фойдаланди. Унга қадар бирорта америкалик шунчалик муваффақиятли сўз бирикмалари ҳосил қилмаган ва ҳеч қачон шунча бетакрор ибораларни айтмаган эди, улар бамисоли мусиқага ўхшарди. *"Қаҳр-ғазаб билан эмас, ҳаммага бағрикенглик, хушмуомалалик билан"*. Отаси оддий, саводсиз, онаси бирор қобилияти билан кўзга ташланмаган эди, ана шу инсонлардан дунёга келган Линкольн мазкур сўзлар ато этган табиати билан алоҳида ажралиб турганмиди? Бу гапни айтишга асло асос йўқ. Линкольнни конгрессга сайлашганида, у Вашингтонда расмий сўровномани тўлдириб, маълумотида доир саволга фақат битта сўз билан: *"етарли эмас"*, деб жавоб берган эди. У бутун ҳаёти давомида бирор йил ҳам мактабга қатнамаган. Устози ким эди, ахир? Захария Бирни, Калев Хезел Кентукки ўрмонларида, Эзел Дорси ва Эндрю Кроуфорд Индиана штатидаги Пижин Крикда бўлиб, улар жаҳонгашга педагоглар эдилар. Бу инсонлар бир маскандан иккинчисига кўчиб юрувчи пешқадам кишилар бўлиб, бир неча ўқувчини зўрға топсалар, сон гўшти, жўхори ва буғдойга ўқишни, ёзув ва арифметикани алмашиб ўргатишга тайёр эдилар. Линкольн улардан оддийгина моддий ёрдам ва унча катта бўлмаган маънавий қўллаб-қувватлашни олганди. У атрофини қуршаган одамлардан қанчалик кам нарсага эга бўлган.

Иллинойс штатидаги саккизинчи суд округида Линкольн мулоқотда бўладиган фермер ва савдогарлар ҳамда бошқа судланувчи томонлар сўзнинг мўъжизавий қувватини билмасдилар, аммо фақат Линкольн (*бу жуда муҳим далил, уни эслаб қолиш керак*) ўзига тенг ёки паст ақлий қобилиятли кишилар билан мулоқотга киришишга вақт сарфлаб ўтирмасди. У ўзига ақл-заковати ниҳоятда юқори бўлган кишилар орасидан дўстлар ахтарарди. Бернс, Байрон, Броунинг асарларидан бутун-бутун саҳифаларни ёддан айтиб бера оларди. Линкольн Бернс тўғрисида маъруза ёзган. Байрон шеърларининг бир нусхаси унинг хизмат хонасида ётар, иккинчиси эса уйида сақланарди. Расмий кабинетида сақланган ўша нусхада у шунчалик кўп фойдаланган эдики, қўлига олган ҳамон "Дон Жуан" поэмаси бошланадиган саҳифани дарров очарди. Ҳатто у Оқ уйда бўлганида ҳамда Фуқаролар урушининг фожиали кунларида тинкаси қуриб, юзидаги ажинлар чуқур жой олганига қарамай, Гуд шеърларини ўринда ётиб ўқишга вақт топа оларди. Баъзан ярим кечада уйғониб кетар, китобни очиб, ўзига ёққан шеърларни ўқий бошлар эди. Ўрнидан туриб, тунги либосда ва шиппақда залдан оҳиста ўтар, котибининг олдига кирар ва унга бирин-кетин шеърларни ўқир эди. Бўлажак президент Шекспир асарларидан катта-катта парчаларни хотирасига келтириш учун тез-тез такрорлашга вақт топар, қайсидир актёрнинг ўқиш услубини танқид қилар ҳамда у ёки бу асарга ўзининг шахсий фикрини изоҳлашга киришарди. *"Мен яна Шекспирнинг айрим пьесаларини қайта ўқиб чиқдим, — деб ёзган эди у актёр Хеккетга; — буни тез-тез, ҳар қандай китобхон каби, махсус тайёрғарлик кўрмасдан адо этаман: "Лир", "Ричард III", "Генри VIII", "Ҳамлет" ва асосан, "Макбет". Ўйлашимча, "Макбет" га тенг келадигани асло йўқ. Бу ҳайратланарли!"*

Линкольн шеърятга берилган эди. У шеърларни эслаб қолиш, шахсий мулоқотларда уни такрорлаш билан кифояланиб қолмас, ҳатто ўзи ҳам шеърлар ёзишга ҳаракат қиларди. Синглисининг тўйида ўзининг узундан-узоқ поэмаларидан бирини ўқиган эди. Кейинчалик ҳаётининг ўрталаарида у дафтарни янги шеърлари билан тўлдирди. Шу билан бирга ўзининг ижод намуналаридан хижолат бўлар,

уялар, шунинг учун уларни, ҳатто энг яқин дўстларининг ҳам ўқишга рухсат бермасди.

"Бу мактаб кўрмаган одам ўзининг ақлини ҳақиқий маданият намуналари билан бойшди, — деб ёзган эди Робинсон ўзининг "Линкольн адабиётчи сифатида" деб номланган китобида. — Даҳо дейсизми, истеъдоғ дейсизми, аммо ютуқлари жараёни профессор Эмертоннинг Эразм Роттердамский айтган билимдонлик ҳақидаги "Унинг мактабга таҳсил олишига ҳожат бормиди, у педагогик услуб асосида ўқиганги, бу доимо самарали натижа берди, бу шахсий толиқмас куч-қувватга доимий равишда билимларни тўлдириш ва амалий фаолиятга таянар эди", деган гапларига мос келар эди".

Биринчилардан бўлиб кўчиб келган бу бесўнақай киши Индианадаги Пижин-Крик фермасида жўхори оқлаш, чўчка бўғизлаш билан шуғулланган, бунинг учун бир кунда арзимас ўттиз бир цент олар эди. Ана шу шахс Геттисбергга шундай ажойиб нутқ сўзлагандики, маърузаси абадий бўлиб қолди. У ерда бир юз етмиш минг киши урушган эди. Етти минг киши ўлдирилган. Шу билан бирга кўп ўтмай Линкольн ўлимидан сўнг Чарлз Самнер айтгандики, Линкольн нутқи абадий яшаб қолади, уруш ҳақидаги хотиралар унут бўлиб кетганида ҳам ушбу нутқ туфайли уни эслаб турадилар. Бу донишмандлик тўғрисида ким ҳам шубҳа билдирарди?

Эдвард Эверет Геттисбергга икки соат давомида сўзлаган эди, аммо у нимаики деган бўлса, алақачон унутилиб кетди. Линкольн бор-йўғи икки дақиқа сўзлаган. Фотосуратчи уни нутқ сўзлаётган пайтда суратга тушириш учун ибтидоий ускунасини ўрнатиб, нари-берисини созлагунича Линкольн нутқини алақачон тугатган эди.

Унинг нутқи бронзага ўйиб ёзилган ва Оксфорд кутубхонасига инглиз тили ёрдамида нималар қилиш мумкинлигини кўрсатувчи намуна сифатида қўйилган. Омма ўртасида сўзга чиқувчи ҳар бир бошловчи уни ёддан ўқиб, ўрганиши керак:

"Бундан саксон йил муқаддам оталаримиз ушбу қитъада барча одамлар тенг яратилганлар, деган тамойилга мувофиқ эркинлик шарт-шароитида ўсиб-улаяйиб, янги миллатга асос солган эдилар. Ҳозир биз буюк Фуқаролар урушини олиб боряпмиз, унда бу ёки исталган бошқа миллат, шу

руҳда тарбияланган ва олий мақсадларга содиқ қолган бўлса, бундан сўнг яшаб қолади. Биз ҳозир ушбу улуғвор урушининг майдонларидан бирига турибмиз. Бу майдонга шунинг учун келдикки, миллат яшаб қолиши учун ўзларининг ҳаётини фидо қилган кишилар хотирасини ёдга олиш учун унинг охириги қисмини олиш учун қадам кўйдик. Бизнинг ишимиз жуда тўғридир. Шу билан бирга, катта ҳисоб-китобга кўра, бу ерларни муқаддас заминга айлантириб, шон-шарафларга бурканган эдилар — биз эса арзимас кучларимиз билан сира ҳисса кўша олмаймиз ҳам, ундан ололмаймиз ҳам. Бу ерда нимаики деган бўлсак, дунё уни пайқамайди, уни хотирасида тутмайди ҳам, аммо уларнинг бу ерда амалга оширганларини ҳеч қачон унутмайди. Шу заминда яшар эканмиз, бу ерда урушиб, мардлик-мапонат кўрсатганларнинг тугата олмаган ишларига ўзимизни бағишлашимиз керак. Олдимизда турган буюк вазифаларни амалга ошириш учун ўзимизни бағишламоғимиз лозим. Шон-шараф билан ҳалок бўлган ана шу одамлар номидан улар садоқат билан хизмат қилган ишга чуқур садоқат ила ўзни бағишлашимиз керак".

Одатда, Линкольннинг ўзи ушбу нутқ охирида ишлатилган ибораларни ўйлаб топган, деб ҳисоблашади, шундаймикан?

Унинг адвокатлик ишлари бўйича шериги Геридон бунга қадар Теодор Паркернинг маърузалари нусхасини Линкольнга берган эди. Линкольн ушбу китобни ўқиб чиқди ва ундаги сўзларнинг тагига чизиб кўйди: "Демократия, бу — бевосита бутун халқ устидан ўз-ўзини бошқариш бўлиб, бутун халқ томонидан халқ учун амалга оширилади". Эҳтимол, Теодор Паркер мазкур иборани тўрт йил муқаддам Хейнга юборган машҳур жавоб муаллифи Вебстердан ўзлаштиргандир? Унда: "Халқ ҳукумати халқ томонидан халқ учун яратилган ва халқ олдида масъулдир", дейилган эди. Вебстер эса мазкур ғояни ўттиз йил аввал айтган Жеймс Монродан ўзлаштирган

Теодор Паркер

бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Жеймс Монро уни қаердан олиши мумкин? Унинг таваллудидан беш юз йил муқаддам Уиклиф Муқаддас китоб таржимасига ёзган сўзбошисида айтган эдики, *"бу Инжил халқ ҳокимияти учун, халқ учун халқ томонидан бошқарилади"*. Уиклиф кўз очиб, дунёга келишидан эра мизгача тўрт юз йил муқаддам Клеон Афина фуқаролари олдида сўзга чиқиб, ҳукмрон ҳақида у *"халқни, яъни халқни халқ учун бошқаради"*, деб нутқ ирод қилган эди. Шу билан бирга Клеон бу гоёни қайси қадимий манбадан олганлиги ҳақидаги масала ўтмишнинг қоронғи чоҳларида йўқолиб кетган.

Янги гаплар қанчалар кам-а! Ҳатто буюк нотиқлар ҳам нақадар кўп китоб ўқиш билан машғул бўлмоқлари керак!

Китоблар! Ҳамма сир ана шунда! Кимки ўзининг сўз захирасини бойитмоқчи ва кенгайтирмоқчи бўлса, доимий равишда адабиёт хазинасини ўрганиши лозим. *"Мен кутубхонада бўлганимда, яккаю ягона битта 'афсус-нағоматни ҳис этман, у ҳам бўлса, ҳаёт жуда қисқа, мен эса рўпарамда турган ана шу ажойиб тўқин-сочин неъматлардан етарли равишда баҳраманд бўлмаганимдан ачиниш ҳиссини туюман"*. Брайт ўн беш ёшида мактабни ташлаб, пахта йигириш фабрикасига ишга кирди ва шундан кейин ҳам унга маълумот олишни давом эттиришнинг иложи бўлмади. Шунга қарамай, у ўз даврининг энг ажойиб нотиқларидан бири бўлиб етишди, инглиз тилини чуқур билувчи машҳур кишилардан бири сифатида донг қозонди. У ўқир, ўрганар, Байрон, Мильтон, Вордсворт ва Уитьер, Шекспир

ва Шелли шеърый асарларидан олинган узундан-узоқ парчаларни дафтарига ёзиб олиб, мутолаа қилиш билан банд бўларди. Ҳар йили *"Йўқолган жаннат"*ни сўз захирасини бойитиш мақсадида қайта-қайта ўқир эди.

Чарлз Жеймс Фокс Шекспирни овоз чиқариб ўқир, ўзининг услубини шу орқали такомиллаштиришга уринарди. Гладстон ўз хизмат хонасини *"дунё ибодатхонаси"* деб атар ва у ерда ўн

Чарлз Жеймс Фокс

беш минг китобни сақлар эди. Ўзининг эътироф этишига қараганда, унга ҳаммадан кўпроқ авлиё Августин, руҳоний Батлер, Данте, Аристотель ва Ҳомер асарларини мутолаа қилиш катта ёрдам берган. "Илиада" ва "Одиссея" илҳом бахш этган. У Ҳомер шеърляти ва даври тўғрисида олти китоб ёзган эди.

Кичик Питт грек ва лотин тилида битилган бир ёки икки саҳифани кўриб чиқиш, сўнг мазкур парчаларни она тилига таржима қилишини одат қилиб олган эди. Бу ишни ўн йил давом эттирди ва *"ўз фикр-мулоҳазаларини олдиндан ўйлаб кўрмасдан ифогалашга тенги йўқ имкониятга эга бўлди, бунда яхши танлаб олинган ва бир-бирига ниҳоятда мос келувчи сўзлар ёрдамда эришди"*.

Демосфен Фукидиднинг "Тарих"ини ундаги барқарор сўз бирикмалари қудрати ва таъсирли кучини англаб олиш ва ўзлаштириш учун бу машҳур тарихчининг асарини етти марта кўчириб чиққан эди. Натижаси нима бўлди? Икки минг йилдан сўнг Вудро Вильсон ўз услубини такомиллаштириш учун Демосфен асарларини ўрганиб чиқди. Асквитнинг айтишига қараганда, унинг учун энг яхши тайёргарлик руҳоний Беркли асарларини ўрганиш бўлган.

Теннисон ҳар куни Инжилни ўрганарди. Толстой жуда катта парчани ёд олгунга қадар Инжилни қайта-қайта ўқир эди. Рескиннинг онаси унга Инжилдаги узун парчаларни хотирада қолдириш учун доимий ва ҳар куни уринишга, бу китобни ҳар йили овоз чиқариб, *"Борлиқдан Апокалипсис китобига қадар ҳар бир бўғин, айтилиши қийин исмларга қадар"* ўқишга мажбур қиларди. Рескин ана шундай интизом ва иш туфайли адабиётда ўзининг диди ва услубини ривожлантиришга муваффақ бўлди.

Айтишларига қараганда, инглиз адабиётида энг севимли бош ҳарфлар Р.Л.С. эди. Роберт Луис Стивенсон, моҳиятан олиб қараганда, ёзувчилар учун ёзувчи, яъни ибрат эди. Уни машҳурлик даражасига кўтарган, ундаги мафтун этувчи услуб қай тарзда ривож топди? Бахтимизга, бу ҳақда унинг ўзи бизга гапириб берган:

"Мен ўзимга жуда ёққан китоб ёки парчани ўқиган пайтимда, унда ниҳоятда санъаткорона ёзилгани ёки қандайдир алоҳида кучи ёки машҳур услубини ҳис этсам, дар-

Роберт Луис
Стивенсон (чапга)

ров столга ўтирардим-у, ўзимни шу адиб, санъаткорга тақлид қилишга мажбур этардим. Билардим, бунинг уддасидан чиқолмас ва барини қайта бошдан бошлардим, кейин яна муваффақиятсизликка учрар эдим. Сира омадим келмасди. Аммо шунча беҳуда ҳаракатларга қарамай, охиरोқибатда қандайдир тажрибага эга бўлдим, бу эса асарларнинг алоҳида қисмларидаги вазн тизими, уйғунлиги ва қурилишига тааллуқли эди.

Шу тариқа мен иштиёқ билан Хезлит, Лэм, Вордсворт, жаноб Томас Браун, Дефо, Хоторн, Монтенга тақлид қилдим.

Шундай қилиб, бизга ёқадими-ўйқми, бу ёзишни ўрганиш сари йўл ҳисобланади; менга фойдаси тегдими-ўйқми, аммо бу ўша йўлнинг айнан ўзигир. Худди шу тарзда Китс ўрганди, адабиётда ундан зиёд даражада назокатли ва шигдатли ёзувчи ҳеч қачон ўтган эмас.

Бу тақлидларнинг ортида буюк бир азамат маъно-муҳассамки, эришиб бўладиган жой ортида ўқувчига тақлид қилиб бўлмайдиган бир намуна ярқираб кўринади. Майли, у ўзига ёққани каби уриниб кўраверсин, эҳтимол, муваффақиятсизликка учрар, аммо жуда кўҳна, аммо доно бир нақл бор: муваффақиятсизликнинг ўзи — муваффақият сари қўйилган энг яхши қадамдир”.

Исмлар ҳам, аниқ ҳикоялар ҳам етарли бўлди. Сир ҳам равшан. Линкольн муваффақият қозонишга жон-жаҳди билан уринган ёш адвокатга шундай деб ёзган эди: “Муваффақиятга эришмоқнинг ягона йўли шундаки, китобларни топиб, уларни кунп билан ўқимоқ ва ўрганмоқдир. Иш, иш, иш — энг асосий шу”.

Қанақа китоблар? Ишни Арнольд Беннеттнинг “Бир кечакундузда қандай қилиб йигирма тўрт соат яшаш мумкин?”

номли китобидан бошлаймиз. Бу китоб худди совуқ душ каби кишини тетиклаштиради. У бизга кўп нарсалар тўғрисида сўзлаб беради, биз учун барча жабҳалар орасида энг қизиги — ўзингиз тўғрингизда сўз юритади. У сизга шунча вақт давомида ҳар бир кунни қандай қилиб беҳуда сарфлаганингизни, бу мақсадсиз сарф этишларга қарши қандай курашмоқ ва ундан иқтисод қилиб, қандай фойдаланиш кераклигини очиб беради. Китоб бир юз уч саҳифадан иборат. Уни бир ҳафтада осонгина ўқиб чиқиш мумкин. Ҳар куни йигирма варақни йиртиб олинг-у, чўнтакка солиб қўйинг. Кейин эрталабки газеталарни ўқишга кетадиган одатдаги йигирма ёки ўттиз дақиқа ўрнига ўн дақиқа сарфланг.

"Мен Тацит ва Фукидид, Ньютон ва Евклид тугайли газеталарни ўқишдан воз кечдим, — деб ёзади Жефферсон. — Ва ўзимни анча бахтиёр ҳис этаман". Наҳотки сиз Жефферсонга эргашиб, яъни шунинг натижасида газета ўқишга кетган вақтни икки марта қисқартириб, яқин келажақда ўзингизни анчайин бахтли ва ақлли ҳисоблаганингизни тushунмаган бўлсангиз? Наҳотки бу ишларни бир ой давомида бажариш учун ҳаракат қилиб, шу тариқа иқтисод қилинган вақтни анчайин фойдали машғулот — яхши китоб ўқишга бағишламаган бўлсангиз? Нима учун сиз лифт, автобус, буюртма овқат ёки учрашувни кутганда, ўзингиз билан бирга олган саҳифаларни ўқиб кўрмаслигингиз керак?

Ана шу йигирма саҳифани ўқиб тугатганингиздан сўнг уни қайтариб, яна китоб орасига қўйинг-у, навбатдаги йигирма варақни йиртинг. Сиз уларнинг барини ўқиб бўлганингиздан кейин китоб муқовасига чўзма тасма ўраб қўйинг, токи йиртилган саҳифалар йўқолиб кетмасин. Кутубхонангиз токчаларида ўқилмай ва қўл тегмай тургандан кўра, китобни шундай хунук тарзда йиртиб ўқиш ва унда жамланган фикрларни қабул қилиш фойдали эмасми?

"Бир кеча-кундузда қандай қилиб йигирма тўрт соат яшаш мумкин?" китобини ўқиб чиққанингиздан сўнг сизни шў муаллифнинг яна бир китоби қизиқтириши мумкин. "Инсоний машина"ни мутолаа қилишга уриниб кўринг. Бу китоб сизни одамларга янада эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлишга ўргатади. У сизда ўзингизни муносиб тута билиш ва эсанкириб қолмаслик хислатларини пайдо қилади.

Мазкур китоблар унда нималар дейилгани бўйича тавсия этилмай, шу билан бирга қандай айтилиши тўғрисида, шунингдек, бойитиб борувчи ҳамда поклантирувчи таъсири ҳақида ҳам сўз юритади, улар албатта сизнинг сўз захирангизга киради.

Биз, шу билан бирга, бир неча бошқа фойдали китобларни тавсия этамиз: Фрэнк Норриснинг «Спрут», «Биржа» романлари америкача иккита энг яхши романлар бўлиб, анча олдин ёзилган. Биринчисида ҳис-ҳаяжонлар, тўлқинланиш ва инсоний фожиалар тўғрисида ҳикоя қилинади, Калифорниянинг буғдойзор далаларида бўлиб ўтади воқеалар. Иккинчи романда биржада "айиқ" деб юритиладиган биржа даллоллари билан "ҳўкизлар" деб юритиладиган гаров ўйновчи биржа даллоллари ўртасидаги Чикаго биржасидаги жанжал, низолар хусусида ҳикоя қилади. Томас Хардининг "д'Эрбервиллийлар хонадонидан чиққан Тэсс" — энг ажойиб асарлардан бири. Шу билан бирга Ньюэлл Дуайт Хиллиснинг "Жамият учун инсоннинг баҳоси", номли ва профессор Уильям Андре Моруанинг "Шелли ҳаёти", Байроннинг "Чайльд Гарольд" ва Роберт Луис Стивеннинг "Эшак билан саёҳат" асарларини ҳам шу рўйхатга тиркаб қўйиш мумкин.

Ралф Уолдо Эмерсонни ҳар кунлик ҳамроҳингизга айлантиринг. Унинг машҳур эссеси — "Ўзига ишонч"ни ўзингизга жуда яқин тутинг. Майли, у қулоғингиз тагига шунга ўхшаш жумлаларни шивирлаб турсин:

"Ўзни ишонтириш, қалбнинг туб-тубида туғилган ишонч барча учун маъно касб этади ва у вақт ўтгач, барча учун кўнгулда борини умумлаштиради ҳамда милт-милт этувчи ақл сизни нур қувури орқали даҳшатли суғ томон элтади. Кимки қалб садо-сига ишонмас экан, барибир Мусо, Платон, Мильтон бизни кўпроқ мафтун этади, айнан улар китоб донишмандлигини назар-писанг қилмас ва қарашлари бир-биридан фарқ қилса-да, уларнинг атрофи-

Ралф Уолдо Эмерсон

даги одамлар эмас, балки ўзлари нимани ўйлаган бўлсалар, ана шунни айтган эдилар. Инсон унинг қалбини ичдан ёритувчи нурни англаши ва уни мушоҳада этмоғи керак. Биз фикр-ўйларимизни шунинг учун бепарво ўчиришга ҳаракат қиламизки, бу фикрлар калламизга ўз-ўзидан келиб қолган. Буюк кишиларнинг сўзларида биз томонимиздан тушиб қолган фикрларни англаб оламиз; улар бизга буюкликнинг совуққон нур доираси орқали қайтиб келади. Санъатнинг буюк ижоди, бизга сабоқ берадиган энг панд-насихатли сабоқ айнан шундан иборат: улар бизга ўзига бино қўйган қайсарликни ўргатади, аммо бизга ғайриихтиёрий равишда тасаввур қатъи тарзда тутиб турилади, айниқса, улар жўр бўлиб мутлақо тўғридан-тўғри қарама-қарши томон юз ўтурсак, эртага қандайдир номаълум киши фавқулодда ишончли тарзда хугди шунинг ўзини биз қандайдир ўйлаган ва ҳис этганимиз аниқлигига ишонтирмоқчи бўлади ва биз уялиб-непмасдан ўзимизнинг шахсий фикримизга (уни бошқалар тасдиқлаган эди) қайтиб келамиз. Ҳар бир кишининг маънавий ҳаётида шундай бир палла бўладиги, у ишонч сари қадам қўйганида, ҳасад ногонликни, жаҳолатни туғдиради; тақлид эса ўз-ўзини ўлдирши демакдир, у ёки бунни исташидан қатъи назар, у ўз-ўзи билан муроса қилмоғи керак, хугди ўзига белгиланган қисмат каби; коинот қандай неъматлар билан тўлиб-тошган бўлмасин, унга яшаш учун ризқ-насиба ато этилмайди, унга ажратилган бир парча ерга тиришиб ишлов беришга ҳам ярамайди. Унга қўйилган куч-қувват ҳам, унга тенги табиатда берилмаган бўлса ҳам, фақат ўзи нимага қобилиятли эканлигини била олади, у ўзини синовдан ўтказмасдан туриб, бу нарсалар асло равшанлашмайди" (Р.Эмерсон, эссе).

Шу билан бирга биз ҳақиқатдан ҳам энг яхши муаллифларни охирида қолдирдик. Улар кимлар? Сэр Генри Ирвингдан энг яхши юзта китоб рўйхатини тузиш сўралганида, у шундай деб жавоб берди: "Бундай рўйхатни тузишдан олдин менга иккита китоб — Инжил ва Шекспирни ўқишга изн беринг". Сэр Генри ҳақ эди. Инглиз адабиётининг бу икки буюк чашмасидан қониб ичинг. Узоқ ва тез-тез сипқориб туринг. Кечки газетангизни бир четга қўйинг

ва шундай деб айтинг: *"Шекспир, кел олдимга, бутун кечкурун Ромео ва Жульетта ҳақида, Макбет ва ор-номус тўғрисида гапириб бергин"*.

Агар сиз бу маслаҳатларга амал қилсангиз, нимага эга бўласиз?

Доимий равишда, сезилмасдан, аммо муқаррар тарзда сўзлаш услубингиз ниҳоятда чиройли ва аниқ, равшан бўлади. Доимий равишда сиз қандайдир даражада шон-шараф гўзаллигини ҳамда ўз сафдошларингиз улуғворлигини ифодалайсиз. *"Менга нима ўқиётганингни айт, ким эканлигини айтиб бераман"*, деган эди буюк Гёте.

Мен ўртага ташлаган ўқиш дастури қанчалик даражада ирода кучини, шу билан бирга вақтни пухталиқ билан иқтисод қилишни талаб этади. Сиз Эмерсоннинг туркум эсселарини ва Шекспир пьесаларини олишингиз мумкин.

Марк Твеннинг сўздан фойдаланиш сирини

Марк Твен сўзларни қўллаш соҳасидаги зўр қобилиятини қай даражада ривожлантирган эди? У ёш йигит чоғида йўловчи ташийдиган арава орқали Миссуридан Невадага қадар аста-секин, азобу машаққатлар билан босиб ўтди. Озуқаларни олиб юришга, баъзан одамларга ҳам, отларга ҳам, ҳатто сув ташишга тўғри келарди. Ортиқча юк фалокатга олиб келиши мумкин эди. Юк учун ҳар бир унция оғирлик ҳисобга олинар, боз устига Марк Твен Вебстер луғатини ҳам олган эди. У билан бирга тоғ даралари, қуёш тифидан қовжираган саҳроларда, босқинчилар ва ҳиндуларга тўлиб-тошган жойларга қадар бирга бўлди. Унинг феъл-атворида жасурлик ва соғлом фикр устунлик қилар, зарур бўлган нимаики ишни бошласа, маҳорат билан амалга оширар эди.

Питт ҳам, Лорд Четем ҳам луғатдаги ҳар бир саҳифа ва сўзни икки мартадан ўрганиб чиқдилар. Броунинг луғатни ҳар куни синчиклаб-ўрганар, бундан ҳузур қилар ва наф кўрарди. Линкольн *"қош қорайгунча ўқишни яхши кўрар эди, — деб ёзади унинг биографлари Николи ва Хей, — ва луғатдаги сўзни яна ниманидир кўриш мумкин бўлгунга қадар ўқийверарди"*. Булар камдан-кам ҳодисалар эмас, албатта. Ҳар бир машҳур ёзувчи ва ҳар бир машҳур нотик ана шундай қилади.

Вудро Вильсон англиз тили соҳасида мисли йўқ билимга эга эди. У ёзганлари орасида Германияга қарши кураш ҳақидаги Декларациянинг бўлимлари, шубҳасиз, адабиётда муносиб ўринга эга. Мана Вильсон сўзларни жойлаштиришни қандай ўргангани ҳақида айтганлари:

"Отам ҳеч қачон оила аъзоларидан бирор кишининг ҳам нотўғри сўзлашига асло йўл қўймас эди. Гапга болалар томонидан йўл қўйилган ҳар бир хато дарров тузатилади; нотаниш сўзга шу заҳотиёқ изоҳ бериларди; бундай сўзни муомалада ишлатган ҳар бир киши рағбатлантирилар, бу эса унинг хотирага михланиб қолишига олиб келар эди".

Нью-Йорклик нотикни гапни равшан, аниқ тузгани ва тили нафис бўлгани учун роса таърифлашган. Яқинда бўлиб ўтган суҳбатда у ўзининг ўринли, аниқ нишонга тегадиган сўз танлашдаги қобилиятига доир сирни очди. Ҳар сафар суҳбат чоғида ёки ўқиганида нотаниш сўзга дуч келганида, уни алоҳида дафтарчага ёзиб олар экан. Сўнг ётишдан олдин ўзининг луғатига қараб, бу сўзни муомалага киритишга ҳаракат қилар экан. Бу йўл билан кун бўйи ҳеч қандай маълумот тўплай олмаган, шунда у Ферналднинг "Синонимлар, антонимлар, олд кўмакчилар" номли асаридан бир-икки саҳифани ўрганиб, синоним сифатида тўла равишда ўрин алмаштириб бўладиган сўзларнинг алоҳида аҳамиятини белгилаб борган. Ҳар куни битта янги сўз — унинг шиори шундай бўлган. Демак, йил давомида уч юз олтмиш бешта фикрни ифодаловчи қўшимча қурол, деган маънони англалади. Бу янги сўзлар ён дафтарчага тўпланиб, унинг маъноси, моҳияти кун бўйи бўш дақиқаларда кўриб чиқиларди. Янги сўзни уч марта ишлатиб кўрганидан сўнг у одатий ишлатадиган сўзларидан бирига айланганини пайқади.

Ишлатадиган сўзларингизнинг романтик тарихи

Луғатдан фақат сўзнинг маъносини аниқлаш учунгина эмас, унинг келиб чиқишини қидириб топиш учун ҳам фойдаланиш керак. Сўзнинг маъноси баён этилганидан кейин қавс ичида унинг келиб чиқиши қайд этилади. Бирор сония ҳам сиз ҳар куни ишлатадиган сўзларингизни зерикарли ва бефарқ товушлардан иборат, деб ўйламанг асло. Улар нур ва романтика билан лиммо-лимдир. Масалан, сиз

"баққолга телефон орқали шакар масаласида қўнғироқ қилинг" каби насрий жумлаи кўпчилик ҳар хил тил ва тамаддунлардан ўзлаштирилган сўзлардан фойдаланмасдан туриб айтишингиз мумкин. "Телефон" иккита юнонча сўз: "теле" — "узоқ" ва "фон" — товуш маъносини билдиради. "Баққол" эса "сабзавот билан савдо қилувчи", деган сўздан келиб чиққан. Инглизлар "шакар" сўзини французлардан, улар эса бу сўзни испанлардан ўзлаштириб олганлар. Испанлар ўз навбатида "шакар"ни араб тилидан олган бўлиб, араблар форслардан ўзлаштиришган. Форсча "шакар" сўзи санскрит тилидаги "каркара"дан ўзлаштирилган бўлиб, "ширинлик" маъносини билдиради.

Сиз "компания" учун ишлашингиз ёки унинг эгаси бўлишингиз мумкин. "Компания" сўзи эски француз тилидан олинган бўлиб, "компаньон" деган маънони билдирган, у сўзма-сўз "ком" бирга ва "панис" — "нон" деган маънони англатиб, "бирга нон еган киши", деганидир. Аслида "компания" яшаш учун бирга ишлаган одамлар жамоасини билдирган. Чўнтагингизда ётган "доллар" сўзма-сўз олинганда, "толер", яъни "водий" маъносини билдиради, ҳақиқатан ҳам долларга биринчи марта XVI асрда авлиё Йохайм водийсида зарб берилган эди.

"Январь" сўзи Римда яшаган этрусклик темирчи номидан олинган, унинг асосий касби қулфсозлик ва эшиклар учун зулфин яшаш бўлган. Бу темирчи вафот этганида, мажусий-худолардан бири даражасига кўтариб, суратини икки юзли сифатида тасвирлашди, у бир пайтнинг ўзида икки томонга қарашли мумкин эди, яъни бу эшикнинг очилиши ва ёпилишича борлиқ эди. Шу сабабли йил охирида ва янги йил бошида турган ой "январь", яъни янус оyi деб аталган. Мана шунинг учун биз январь тўғрисида сўз юритсак, эра-мизга қадар минг йил муқаддам яшаган ўша темирчи ва унинг януа деб аталган хотини хотиримизга келади.

Еттинчи ой Юлий Цезарь шарафига июль деб юритилган. Шунинг учун император Август ундан орқада қолмаслик учун кейинги ойна август деб атади. Шу билан бирга ўша вақтда саккизинчи ой фақат ўттиз кундан иборат бўлган, ammo Август ўзининг номи билан аталадиган айна Юлий Цезарь номи билан аталадиган ойдан қисқа бўлишини асло истамас эди. Шунинг учун у февраль ойдан бир кунни

олиб, август ойига қўшиб қўя қолди. Бундай шухратпарастлик билан қилинган ўғирлик изларини сиз бугун уйда илинган тақвимда кўришингиз мумкин. Аслида эса сўзлар тарихи, кечмиши ниҳоятда қизиқарли эканини билиб оласиз.

Катта луватда қуйидаги сўзларнинг келиб чиқишини топишга ҳаракат қилинг: атлас, бойкот, сармоя, ойпараст, сендвич. Уларнинг тарихини билиб олинг. Шу тариқа булар икки баробар сержило, икки карра қизиқарли бўла боради. Ана шунда сиз улардан завқ-шавқ ва қизиқиш билан фойдаланасиз.

Бир гапни 104 марта ёзинг

Нимани назарда тутганингизни аниқ айтишга, фикрларингизнинг нозик жиҳатларини ифодалашга ҳаракат қилинг. Бу, ҳатто тажрибали ёзувчилар учун ҳам осон эмас. Фанни Херстнинг менга айтишига кўра, у ўзининг жумлаларини элик мартадан юз мартагача қайта ёзиб чиқар экан. "Сухбатимиз бўлиб ўтишидан бир неча кун олдин, — деди у, — битта жумлани бир юз тўрт марта қайта ёзиб чиқдим". Мейбл Герберт Урнернинг менга хабар қилишича, у кун бўйи бир нечта газетага босилиши лозим бўлган кичик ҳикоянинг бир ёки икки жумласини қисқартириш билан шуғулланар экан.

Гувернер Моррис ҳикоя қилишига кўра, Ричард Хардинг Дэвис мос келадиган ва тўппа-тўғри сўзни топиш устида доимо йшлаган.

"Дэвиснинг бадиий насридаги сон-саноқсиз жумлалар орасига анчайин мос келадигани бўлиб, у ана шу жумлаларни таклиф қилиши мумкин эди. Жумлалар, хатбошилар, саҳифалар, ҳатто бутун бошли ҳикоялар қайта ва қайта ёзилар эди. У олиб ташлаш тамойили асосига тер тўқарди. Агар автомобиль дарвоза олдиган бурилгани ҳақида ёзмоқчи бўлса, бирор тафсилотни ташламай, узундан-узоқ ва батафсил тасвирлар эдики, насрий дунёдаги ҳар қандай синчков кузатувчи ҳам бу воқеани хотирасига сақламаслиги сира мумкин эмасди. Сўнг бу тафсилотларни бирин-кетин олиб ташлар, ҳатто жуда кўп зўриқишлар билан эслаб қолганларигача асло қолдирмас эди. Ҳар бир қисқартиришдан сўнг у ўз-ўзидан: "тасвир сақланиб қоладими?" — деб сўрар, агар сақланмаса,

олиб ташланган тафсилотларни яна тиклар ва бошқасини қисқартира бошларди ва ҳоказо, ва ҳоказо... Бундай геркулес (пахлавон)ларча меҳнат токи китобхонга аниқ ва равшан манзаралар, лавҳалар қолгунча, ҳар бир икир-чикири якунлангунга қадар давом этар, унинг ҳикоялари ва романтик таърихлари доимо ана шундай ҳайратомуз равишда безалган эди".

Кўпчилигимизда сўз устида бундай тарзда ишлашга вақт ҳам, хоҳиш-истак ҳам етишмайди. Бу мисоллар шунинг учун келтирилдики, машҳур ёзувчилар ҳам фикрни баён этиш ва ифодалашга жуда тўғри ёндашадилар. Бундай ёндашув сизни тилдан фаол фойдаланишга қизиқишингизни ошириш ва илҳомлантириш умидида уқдирилмоқда. Тўғри, нотикқа айтмоқчи бўлган фикрларни, маъно-мазмун нафисликларини ифодалаш учун айнан қайси сўздан фойдаланиш, айтилаётган сўз устида ўйланиб, фикр юритишнинг иложи бўлмайди, албатта. Аммо у ўзида фикрларни муомала, мулоқот жараёнида аниқ ифодалашга ҳаракат қилмоғи керак, токи фикрларни тушунмай қолишга олиб келмасин. У буни албатта қилмоғи зарур, аммо шундай иш тутадими? Йўқ.

Айтишларича, Мильтон саксон минг сўз, Шекспир эса ўн беш минг сўзни ишлатган экан. Инглиз тилининг меъёрадаги луғати ярим миллиондан камроқ сўзга нисбатан ўн беш минг сўзни ташкил этади. Аммо маълумотларга кўра, ўртамиёна одам икки мингта сўз билан муомала қилади. Унинг захирасида айрим феъллар сони, шу билан уларни бирлаштирувчи даражадаги қўшма сўзлар, бир сиқим отлар ва бир неча ўчириб ташланадиган сифатлар мавжуд бўлади. У ҳаддан ташқари ақлан заиф ёки ўта даражада иш билан банд, унинг ўзида аниқлик ва ифодаларни равшан ифодалаш учун вақт етишмайди. Натижада нима бўлади? Мисол келтиришга изн беринг. Яқинда Колорадо ясси тоғидаги катта каньон яқинида бўлишимга тўғри келди. Ўшанда эшитдимки, бир хоним айнан чау-чау зотидан бўлган бир итни ва оркестр билан бошқариладиган мусиқавий асарни, инсон феъл-атвори ва Катта дара (коньон)ни бир хил сифат билан тилга олиб гапирар экан. Бу сифатнинг номи "чиройли" эди.

Унинг бундай дейишига нима сабаб бўлди? Роженинг "Сўз хазинаси" номли луғатидан "чиройли" сўзига синоним ахтаришми? Унинг тўлиқ луғатининг қисқартирилган

нашри жуда катта фойда келтиради. Агар бу китоб столим устида бўлмаса, мен ёзиш учун асло ўтирмайман. Одатдаги луғатга нисбатан уни ўн марта кўпроқ ишлатаман.

Бу китобни яратиш учун Роже неча йил машаққатли меҳнат азобини тортди! Боз устига мазкур китоб столингиз устида туриб, сизга унча қиммат бўлмаган бўйинбоғ нархида олган бўлсангиз ҳам, бутун умр давомида хизмат қилади. Бу кутубхона тоқчаларида тахланиб турадиган китоблар сирасига кирмайди. У шундай қуролки, доимий равишда фойдаланиш мумкин. Ундан маърузангиздаги фикрларни ёзиш ҳамда уларни силлиқлаш учун фойдаланинг. Бу китобдан хатларингизни айтиб туриб ёздирганда ва қўмитангиз маърузаларини тузишда фойдаланинг, ундан ҳар кун фойдаланинг, ана шунда сўздан фойдаланиш малакангизни икки-уч баробар ошган бўласиз.

Ортиқча баландпарвоз гаплардан қочинг

Аниқ бўлиш билан бирга маърузангизни янги ва ўзига хос сўзлар билан ифодалашга ҳаракат қилинг. Нарсаларни ўз номи билан аташда мардлик намуналарини кўрсатинг. Масалан, бутунжаҳон тўфонидан сўнг қандайдир ақли киши "бодринг каби совуқ" деган оригинал ўхшатишни ишлатган эди. Ушанда бу сўз мутлақо ажойиб, шу билан бирга бутунлай янги бўлган. Ҳатто мазкур ифодадан Валтасар зиёфати ўтган машҳур даврда ҳам ўзининг дастлабки навқирон янгилигини, эҳтимол, сақлаб қолган ва ундан зиёфатларда ирод этиладиган маърузаларда фойдаланиш мумкин эди. Аммо ўзига хослиги билан фахрланадиган қандай киши орадан шунча вақт ўтганидан кейин ҳам уни ҳозир такрорлаб ўтирар экан?

Мана сизга совуқни ифодаловчи бир ботмон ўхшатиш. У бодринг билан сийқаси чиққан ўхшатиш каби ифодалилик касб этмаса ҳам анча янги ва анча ўринлидир:

Бақа каби совуқ,

Эрталабки грелкадай совуқ,

Шомпол (сумба) каби совуқ,

Тобут каби совуқ,

Гренландия чўққиси музлиги каби совуқ,

Лойдай совуқ — Колриж.

Тошбақадай совуқ — Ричард Камберленг.

Худди қор уюми каби совуқ — Аллан Каннингем.

Худди туз каби совуқ — Жеймс Хьюнекер.

Худди ер чувалчанги каби совуқ — Морис Метерлинк.

Худди субҳ каби совуқ.

Мисоли кузги ёмғирдай совуқ.

Кайфиятингиз жойида бўлганида, совуқ ифодасини берувчи ўзингиз топган ўхшатишлар тўғрисида ўйланг. Бу болада ўзига хос бўлишга ҳаракат қилинг. Уларни қуйида ёзинг.

..... дай совуқ.

..... дек совуқ.

..... дай совуқ.

..... каби совуқ.

Бир куни Кетлин Норрисдан, услубни қандай қилиб яхшилаш мумкин, деб сўрадим. "Классикларни, адиб ва шоирларни ўқиш йўли билан, — жавоб берди у, — ва ўзингизнинг асарларингиздаги ўчириб ташланган жумлалар ва тишингизга теккан ифодалар орқали".

Бир журнал муҳаррирининг менга айтишича, у чоп этиш учун юборилган ҳикоядан бир-иккита бемаъни ифодаларни муаллифга қайтариб юборар, ўқиб ўтиришга вақт сарфламас экан. Шу билан бирга у, кимки тафаккурда оригиналликка эга бўлмаса, ўзига хос тарзда ифода эта олмайди, деб илова қилди.

Қисқа хулосалар

1. Одамлар билан муомалада сизда тўртта усул мавжуд. Улар биз ҳақимизда нима қилишимиз, қандай қарашимиз, нимани гапиришимиз ва буни қандай қилиб гапиришимиз бўлиб, ана шунга қараб ҳукм чиқаришади. Кўпинча биз гапираётган сўз, тилдан қандай фойдаланишимизга қараб, баҳо берадилар! Чарлз Элиот чорак аср Гарвард университети президенти бўлганида, шундай деган эди: "Мен фақат битта маънавий соҳани эркак ва аёл маълумотининг зарурий қисми деб эътироф этаман. Бунда мен аниқ ва изчил ҳолда она тилидан фойдаланишни назарда тутаман".

2. Сизнинг гапириш ҳолатингиз муайян даражада даврангизга доир одамлар билан муомала тарзингизни англашади. Шундай экан, Линкольндан намуна олинг ва адабиётнинг улуғ арбоблари билан дўст тутининг. У ўтказган каби кечалар уюштиринг, унда Шекспир ва бошқа буюк

шоир ва наср усталарининг асарларини ўқинг. Шундай қилсангиз, ақлингиз сезилмас тарзда ва муқаррар равишда бойиб боради ҳамда гапириш услубингиз қандайдир даражада шерикларингиз ҳолати ва обрў-эътиборини ифодалайди.

3. "Мен Тацит ва Фукидид, Ньютон ва Эвклид туфайли газета ўқишдан воз кечдим, — деб ёзган эди Томас Жефферсон. — Ва ўзимни анчагина бахтли ҳис этдим". Биз нима учун ундан намуна олмаймиз? Газета ўқишдан бутунлай воз кечиш керак эмас, аммо унинг мутолаасига ҳозиргига нисбатан цкки баробар кам вақт сарфланг. Шу тарзда иқтисод қилинган вақт ҳисобига қандайдир жигдий китобларни ўқинг. Ҳар бир китобдан йигирма ёки ўттиз варақни йиртиб олиб, чўнтакка солинг ҳамда бўш вақтингиздан фойдаланиб, уларни ўқиб чиқинг.

4. Ёзув столингизда турган луғат билан ўқинг. Нотаниш сўзларни ахтаринг. Луғат ёрдамида бу сўзни муомалага киритишга ҳаракат қилинг, уни хотирангизда муҳрашга урининг.

5. Ишлатган сўзларингизнинг келиб чиқишини ўрганинг. Бу сўзларнинг келиб чиқиш тарихи зерикарли ва қуруқ гап эмас, балки у анчагина завқ-шавққа тўладир.

6. Сийқаси чиққан ва кўп ишлатилган сўзлардан ҳадеб фойдаланманг. Ўз фикр-мулоҳазаларингизни ифодалашда аниқ бўлишга ҳаракат қилинг. Ёзув столингизда **Роженинг** "Сўзлар хазинаси" луғати турсин. Уни тез-тез очиб турунг. Кўзингизни қувонтирган нарсани фақат битта "чиройли" деган сўз билан атаманг. "Чиройли" деган сўзга синоним сифатида ўз фикрингизни янада аниқ, янада такрорланмас тарзда ифодалаш учун, масалан, назокатли, ноодатий, ёқимли, нафис, нафосатли, гўзал, мафтункор, ҳашаматли, ажойиб каби сўзлардан фойдаланиш мумкин.

7. Сийқаси чиққан, масалан, "бодринг каби совуқ" каби ўхшатишларни ишлатманг. Янги сўзлардан фойдаланишга ҳаракат қилинг, ўзингизга хос ўхшатишлар яратинг. Ўзига хослик ҳосил этишда ғайрат-шижоатли бўлинг.

МУҲДАРИЖА

Биринчи боб. Ўзига нисбатан дадиллик ва ишончни шакллантириш ҳақида	3
Иккинчи боб. Ўзига нисбатан ишонч тайёргарлик туфайли юзага келади	19
Учинчи боб. Машҳур нотиклар маърузага қандай тайёрланишган?	40
Тўртинчи боб. Хотирани қандай яхшилаш мумкин?	60
Бешинчи боб. Омма олдида маъруза ўқишнинг асосий шартлари	80
Олтинчи боб. Яхши маърузанинг сирлари	91
Еттинчи боб. Минбарда туриб жамоат олдида сўзлаш ва шахс	109
Саккизинчи боб. Маърузани қандай бошлаш керак?	130
Тўққизинчи боб. Маърузани қандай тугатиш лозим?	149
Ўнинчи боб. Маърузангиз мазмунини қандай қилиб аниқ, равшан ифодалаш мумкин	166
Ўн биринчи боб. Тингловчиларингизни қандай қизиқтириш мумкин	185
Ўн иккинчи боб. Ўз услубингизни такомиллаштиринг	202

Оммабон нашр

ДЕЙЛ КАРНЕГИ

**ЎЗ-ЎЗИГА ИШОНЧ ҲОСИЛ ҚИЛИШ ВА
ОММА ОЛДИДА СЎЗЛАШ
САНЪАТИ**

Муҳаррир
Анвар НАМОЗОВ

Мусаҳҳиҳ
Бахтиёр КАРИМОВ

Компьютерда саҳифаловчи
Нуриддин НУРИДДИНОВ

Бадий муҳаррир
Баҳриддин БОЗОРОВ

Босишга 16.07.2014 й.да рухсат этилди. Бичими 84x108 1\32.

Босма тобоғи 7,0. Шартли босма тобоғи 11,76.

Гарнитура «Baltica Cyt + Uzb». Газета қоғози.

Адади 10000 нусха. Буюртма № 95\047.

Баҳоси келишилган нарҳда.

«Янги аср авлоди» НММда тайёрланди.

Лицензия рақами: АИ № 252. 2011 йил 28.08 да берилган.

100113. Тошкент, Чилонзор-8, Қатортол кўчаси, 60.

Китоб матни «PrintLine Group» ХК босмахонасида чоп этилди.

100097, Тошкент ш., Бунёдкор шоҳкўчаси, 44.

Мурожаат учун телефонлар:

Нашр бўлими – 278-36-89; Маркетинг бўлими – 128-78-43

факс – 273-00-14; e-mail: yangiasravlodi@mail.ru

14500 e

“ЯНГИ АСР АВЛОДИ” ТАҚДИМ ЭТАДИ:

«РАҚАМЛАРДА ТАҚДИРЛАР»

Нашрга тайёрловчи: Маъмура Қутлиева
Ҳажми 88 бет. Адади 2000 нусха

Таваллуд санангиз, илк бор мактабга борган кунингиз, ишга кирган йилингиз... Тарих ҳам, келажак ҳам рақамларда акс этади. Чунончи, рақамлар фақат иқтисодчи, молиячиларнинг фаолиятига дахлдор бўлмай, бошқаларнинг ҳам кундалик турмуш тарзини белгилайди. Шунингдек, таваллуд санангиз, сиз ёқтирган соңлар ҳам борки, феъл-атворингизни, кечмишингизни, тақдирингизни ўзида жо этади. Алҳол, қисматимиз рақамларда ифодаланади, дейиш мумкинми? Мазкур китобни ўқиб чиқиб, бу саволга ўзингиз жавоб топасиз.

Дейл Карнеги

“БЕЗОВТАЛИКДАН ХАЛОС БЎЛИШ ВА ЯНГИ ҲАЁТ БОШЛАШ СИРЛАРИ”

Ҳажми 232 бет. Адади 1000 нусха

Дунёга машҳур руҳшунос Дейл Карнегининг мазкур асари илк бор тўла ҳажмда китобхонларга ҳавола этилган. Унда безовталикнинг омиллари, ечими баробарида турфа инсонлар ҳаётидаги турли ҳолатлар баён қилинган. Ушбу асарни мутолаа қилиб, вақтдан унумли фойдланиш, дилгириқдан қутилиш йўларини ҳам билиб оласиз. Ўқинг, уқинг, шахсий амалиётингизда қўлланг.

Равшан Хонниёз

“ЎТМИШДАН КЕЛГАН БОЙЛИК СИРЛАРИ”

Ҳажми 157 бет. Адади 1000 нусха

Мазкур китоб тарих қаъридаги тарихни ўзида камраб олади. Унда савдо-сотик ишларини йўлга қўйиш, бойлик орттириш, ўзаро муомала-муносабатлар ўрнатиш ҳақида устознинг ёш шогирдига ўғитлари ҳикоя қилинади. Шунингдек, эрк, озодлик учун матонатли, продали, собитқадам бўлиш билан боғлиқ қизиқарли ривоятлар келтирилади. Сиз мазкур китобдаги ўзига хос сир-асрорлардан воқиф бўласиз.

МУРОЖААТ УЧУН МАНЗИЛ:

100113, Тошкент, Чилонзор-8, Қатортол кўчаси, 60.

Телефон (+99871) 278-30-52. Факс: (+99871) 273-00-14.

Тарғибот маркази: (+99871) 273-42-67, (+99871) 128-78-43.

e-mail: yangiasravlodi@mail.ru